

B. INST. ISTOPIE
A. P. S. R.

12975

!

L

ii 129752.

RELAȚIILE AGRARE
DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ
ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

BIBLIOTECA ISTORICĂ XXX

FLORIN CONSTANTINIU

RELAȚIILE AGRARE DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ
ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

Ist. e. 488.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
BUCUREȘTI, 1972

TABLA DE MATERII

INTRODUCERE	7
<i>Capitolul I. IZVOARE</i>	11
<i>Capitolul II. EVOLUȚIA RELAȚIILOR AGRARE ÎN EUROPA ORIENTALĂ ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA</i>	22
A doua iobăgie — p. 22; Imperiul otoman — p. 28; Europa orientală — p. 32; Rusia — p. 33; Polonia — p. 39; Ungaria — p. 42.	
<i>Capitolul III. SITUAȚIA AGRICULTURII ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA</i>	47
<i>Capitolul IV. RUMÂNII</i>	61
Rumâni și stăpâni : servitutea corporală — p. 61; Rumânul și pământul — p. 63; Obligațiile rumânilor față de stăpînul moșiei — p. 65; Rumânia în prima jumătate a veacului al XVIII-lea — p. 71; Eliberări și răscumpărări din rumânie — p. 79.	
<i>Capitolul V. OAMENII LIBERI CU ÎNVOIALĂ</i>	83
Originea și locul lor în cadrul domeniului feudal — p. 83 ; Evoluția obligațiilor față de stăpînul moșiei — p. 88.	
<i>Capitolul VI. POLITICA AGRARĂ A DOMNIEI PÎNĂ LA ABOLIREA ȘERBIEI</i>	95
C. Brîncoveanu — p. 98; Primele domnii fanariote — p. 101; Abolirea rumâniei de către C. Mavrocordat — p. 102; Exemplul austriac din Oltenia — p. 103; Cele dintîi urbarii — p. 106; Fuga locuitorilor și reforma — p. 110; Eliberări și răscumpărări din rumânie în ajunul abolirii șerbiei. Rolul domniei — p. 117; Abolirea rumâniei — p. 121; Prețul de răscumpărare — p. 128; Rumânia după reforma din 1746 — p. 129; Caracterul reformei din 5 august 1746 — p. 132.	
<i>Capitolul VII. RELAȚIILE AGRARE DUPĂ REFORMA LUI C. MAVROCORDAT</i>	136
Regimul urbarial — p. 136; Învoielile speciale — p. 143.	

Capitolul VIII. REGIMUL „PRAVILNICEȘTII CONDICI”	145
Primele măsuri ale lui Al. Ipsilanti — p. 145 ; Pravilniceasca condică — p. 149 ; Aplicarea Pravilniceștii condici — p. 152 ; Ziua de arătură — p. 160 ; O practică răspândită : clacă și zlot — p. 163 ; Dijma din porumb — p. 166.	
Capitolul IX. MUNCA CLĂCAȘĂ ȘI MUNCA SALARIATĂ ÎN ECONOMIA MARE- LUI DOMENIU	171
Munca clăcașă — p. 171 ; Munca salariată — p. 182 ; Direcțiile de evoluție a domeniului la sfârșitul secolului al XVIII-lea — p. 187 ; Rezistența clăca- șilor — p. 189.	
CONCLUZII	201
BIBLIOGRAFIE	206

INTRODUCERE

Însemnătatea covârșitoare a sectorului agricol în cadrul economiei naționale, preponderența elementului rural în structurile sociale și caracterul acut al conflictelor de clasă, rezultat din repartizarea inechitabilă a proprietății funciare, au imprimat anumite direcții de investigație vechii istoriografii românești și și-au lăsat amprenta pe studiile consacrate istoriei sociale¹. Personalitățile cele mai remarcabile ale generației pașoptiste — N. Bălcescu și M. Kogălniceanu — au fost deopotrivă cei dintii istorici ai problemei agrare în Moldova și Țara Românească și militanții cei mai stăruitori pentru rezolvarea ei în spirit democratic. Mai târziu, primul deceniu al secolului al XX-lea, perioadă de agravare considerabilă a situației populației rurale și de intensificare a luptei țărănimii pentru pământ, a înregistrat apariția unui șir de lucrări privind istoria relațiilor agrare, dintre care unele au rămas fundamentale pînă astăzi. 1907, anul marilor răscoale țărănești, este și acela al începutului editării colecției „Acte și legiuri privitoare la chestia țărănească” și al apariției celor două mari lucrări ale lui R. Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpînii în Moldova și Pentru ce s-au răscolat țaranii*; cu cîțiva ani mai înainte — în 1904 — apăruse în modeste condiții grafice, care, singure, ar putea îndreptăți nedreapta uitare, valoroasa lucrare a lui A. V. Gîdei, *Contribuțiuni pentru istoria socială a țărănimii noastre și pentru istoria raporturilor economice dintre țărani și proprietari pînă la 1864*; în anul următor răscoalelor, N. Iorga dădea la lumină, sub titlul *Constatări istorice cu privire la viața agrară a românilor*, o schiță a istoriei relațiilor agrare, iar Gh. Panu încheia, în 1910, cu ale sale *Cercetări asupra stărei țărănilor în veacurile trecute*, un deceniu care marcase nu numai apogeul luptelor țărănești, dar și una dintre cele mai fecunde perioade ale studiilor închinete relațiilor dintre stăpînii și cultivatorii pămîntului².

¹ O prezentare amănunțită a concepțiilor și contribuțiilor istoriografiei românești privind evoluția relațiilor feudale în Țara Românească, la Șt. Ștefănescu, *Date cu privire la problema relațiilor feudale pe teritoriul Țării Românești*, în „Studii”, X (1957), nr. 1, p. 199—221.

² Tot din 1907, C. Giurescu abandonează studiile de critică a textelor pentru a se consacra cercetărilor de istorie socială, vezi V. Papacostea, *Opera lui Constantin Giurescu și dezvoltarea ideilor politice la începutul secolului al XX-lea, În amintirea lui Constantin Giurescu*, București, 1944, p. 82.

Interesul istoricilor s-a îndreptat mai ales asupra veacurilor XIV—XVI, considerate a oferi răspunsul la problema, atît de controversată în vechea istoriografie, a caracterului „legăturii” lui Mihai Viteazul. Este meritul lui C. Giurescu de a fi deplasat limita cronologică finală a anchetei istoriografice, prin studiul materialului documentar din veacul al XVII-lea și de la începutul veacului al XVIII-lea, pentru a lămuri statutul țărănilor șerbi și evoluția rumâniei în ultima ei fază de existență. Veacul al XVIII-lea — „epoca fanariotă” în genere — a rămas mult timp o „pată albă” în istoria socială a Moldovei și Țării Românești. Lucrările puțin numeroase privind această perioadă, apărute după primul război mondial, au stăruit asupra a două momente principale din evoluția relațiilor agrare: reformele lui Constantin Mavrocordat și așezămîntul lui Al. Ipsilanti, fără însă ca materialul documentar păstrat în arhivele noastre să fi fost investigat în măsura cuvenită. Lacune de informații sau afirmații eronate — uneori de-a dreptul surprinzătoare — se întîlesc și în scrierile unor istorici erudiți, ca N. Iorga sau I.C. Filitti. Deși cele mai multe dintre documentele cancelariei domnești sînt porunci privind prestarea clăcii de către țărani, N. Iorga scrie în lucrarea amintită mai sus că, în 1746, claca fusese desființată, foștii rumâni fiind scutiți de obligațiile în muncă față de stăpînul moșiei în schimbul celor zece² taleri³; I. C. Filitti, un istoric atît de documentat în alte privințe, întrebuițează un *singur* document pentru a prezenta regimul îndatoririlor țărănimii clăcașe în perioada cuprinsă între abolirea șerbiei (1746) și promulgarea *Pravilniceștii condici* (1780)⁴. Este de mirare că istoricii mai vechi nu au înțeles necesitatea cercetărilor de arhivă pentru elucidarea numeroaselor aspecte obscure ale istoriei sociale și economice a veacului al XVIII-lea. În locul analizei minuțioase a surselor documentare interne, s-au purtat discuții, uneori în chip cu totul steril, pentru a se găsi dovezi ale unor influențe ale ideilor luminate, socotite a fi factorul decisiv în apariția politicii de reformă. Cîmpul de cercetare a fost strămutat astfel de la realitățile istorice românești la fapte din istoria Europei centrale și apusene pentru a se afla apoi căile prin care măsurile luate acolo ar fi putut ajunge la cunoștința cîrmuitorilor fanarioți, pentru a fi aplicate apoi în Moldova și Țara Românească. Mirajul influențelor străine s-a dovedit atît de puternic, încît istoricul de prodigioasă memorie și erudiție care a fost N. Iorga a inversat printr-un lapsus semnificativ succesiunea reală a actelor de eliberare a rumânilor din Țara Românească (1746) și vecinilor din Moldova (1749), afirmînd că abolirea șerbiei ar fi avut loc întîi în Moldova — unde concepțiile luminate pătrunseseră mai repede grație contactelor mai strînse cu Occidentul și vecinătății Poloniei — și apoi în Țara Românească⁵.

³ N. Iorga, *Constatări istorice cu privire la viața agrară a românilor*, Buc., 1908, p. 34, 36.

⁴ I. C. Filitti, *Proprietatea solului în Principatele Române pînă la 1864*, Buc., 1934, p. 214.

⁵ N. Iorga, *Le despotisme éclairé dans les Pays roumains au XVIIIe siècle*, „Bulletin of the International Committee of Historical Sciences”, IX (1937), nr. 34, p. 109.

Baza de informații îngustă — adesea cercetarea reformelor mavro-cordătești s-a mărginit numai la analiza textelor înseși ale măsurilor domnești — nu a îngăduit nici măcar reconstituirea exactă a faptelor. Deși hrisovul din 1 martie 1746 pentru eliberarea rumânilor fugiți care se reîntorceau în țară a fost discutat de toți istoricii noștri, nici unul nu a relevat pasajul privitor la „cărțile cele dintii ce s-au tipărit”, aflate totuși în centrul dezbaterii rezumate în amintitul document. A rămas astfel neobservat — și nedescoperit — așezământul din 26 octombrie 1745 — difuzat în țară ca o tipăritură volantă — care deschide șirul măsurilor domnești, încununate în august 1746 cu abolirea șerbiei.

Carențele semnalate mai sus nu i-au împiedicat însă pe istoricii români să formuleze încheieri valabile și astăzi. Gh. Panu a pus în lumină rolul fugii țărănimii în geneza urbariilor domnești, N. Iorga a arătat cel dintii că trăsătura caracteristică a epocii fanariote a constituit-o politica de reformă (cel de-al șaptelea volum al ultimei sale sinteze de istorie a românilor, consacrat epocii fanariote, este intitulat *Reformatorii*), iar Gh. Brătianu (mai ales în articolul *Servage de la glèbe et régime fiscal. Essai d'histoire comparée roumaine, slave et byzantine*) a revelat raporturile de cauzalitate istorică dintre măsurile fiscale și cele social-agrare și a încercat integrarea procesului istoric românesc în cadrul mai larg al Europei orientale, caracterizat în veacul al XVIII-lea printr-o perioadă de reacțiune seniorială.

Cercetările din ultimele două decenii au adus înnoiri esențiale documentare și interpretative. Explorarea sistematică a fondurilor arhivistice și editarea unei serii de volume selective de documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea și în prima jumătate a veacului al XIX-lea au oferit o temelie solidă anchetei consacrate domeniului feudal. În același timp, utilizarea conceptelor materialismului istoric — orînduire social-economică, feudalism, clase sociale etc. — a permis clarificări teoretice și metodologice care au deschis perspective noi de înțelegere cercetării istorice. Lucrările acad. A. Oțetea consacrate celei de-a doua iobăgii în Moldova și Țara Românească au atras atenția asupra rolului jucat de transformarea domeniului feudal dintr-o unitate economică închisă, a cărei funcție principală este asigurarea subsistenței locuitorilor săi, într-o exploatare agricolă a cărei producție este destinată pieței, asupra regimului de obligații al țărănimii fără pământ. Discuțiile în jurul existenței celei de-a doua iobăgii în spațiul carpato-dunărean au stimulat cercetările asupra istoriei agrare a veacului al XVIII-lea, dar pentru soluționarea definitivă a problemelor complexe ridicate de studiul economiei rurale mai sînt de așteptat numeroase contribuții.

Lucrarea de față încearcă să schițeze evoluția raporturilor dintre stăpînii de moșii și țărării liberi și șerbi fără pământ în cuprinsul domeniului feudal în cursul veacului al XVIII-lea și să sublinieze totodată elementele comune și distinctive ale structurilor domeniiale din Țara Românească față de cele ale Europei orientale în care ea se integrează. Baza de informație a cercetării noastre o constituie fondurile de documente păstrate la Arhivele Statului din București și Biblioteca Academiei

Republicii Socialiste România. Documentele cele mai importante din aceste fonduri, tipărite într-un volum tematic, ne-au slujit de cele mai multe ori pentru a exemplifica sau argumenta afirmațiile din paginile acestei lucrări.

Pe baza acestui material și prin valorificarea critică a rezultatelor dobândite de cei care ne-au precedat în studiul relațiilor agrare, am încercat să stabilim trăsăturile caracteristice ale șerbiei, transformările suferite de această instituție în faza finală a existenței sale, regimul de obligații al țăranilor șerbi și al celor liberi fără pământ înainte de reformele lui C. Mavrocordat, poziția domniei în problema raporturilor agrare și, în sfârșit, regimul de îndatoriri al țăranimii clăcașe stabilit de șirul de urbarii pe care îl încheie în 1780 „Pravilniceasca Condică”. Am schițat, la începutul lucrării, istoria agrară a Europei răsăritene — Imperiul otoman, Rusia, Polonia, Imperiul habsburgic — în veacul al XVIII-lea pentru a putea fixa apoi locul Țării Românești în procesul de transformare pe care îl suferă structurile agrare din această parte a continentului european în amintitul secol.

Înțelegem din capul locului că răspunsurile noastre nu vor întruni adeziuni unanime și că un șir de probleme vor trebui reluate și aprofundate pe o bază de informație mai largă decât aceea de care am dispus. Credem însă că, în imposibilitate de a stabili adevăruri absolute, o lucrare de istorie trebuie să trezească — după expresia lui Maitland, întregită de M. Bloch — foamea de a cunoaște și de a cerceta. Vom fi, așadar, bucuroși dacă, explicațiilor sau ipotezelor noastre din paginile ce urmează, altele, mai aproape de adevăr, li se vor substitui. Cunoașterea istorică nu va avea decât de câștigat și, în fond, acesta este obiectivul nostru esențial*.

* Fragmente din lucrarea de față au fost publicate în cuprinsul următoarelor articole: *Situația clăcașilor din Țara Românească în anii 1746—1774*, în „Studii”, XII (1959), nr. 3, p. 71—107; *Dijma din porumb în „Pravilniceasca condică” (1780)*, în „Studii”, t. 21(1968), nr. 5, p. 915—920; *Note de istorie agrară (secolul al XVIII-lea)*, în „Studii”, t. 23 (1970), nr. 6, p. 1213—1219.

Efortul remarcabil, întreprins în ultimii ani, de lărgire a bazei documentare a studiului relațiilor agrare în perioada destrămării feudalismului¹, a permis anchetei istoriografice să se orienteze în direcții noi și să dea la iveală evenimente și procese rămase pînă acum în obscuritate. Investigațiile de arhivă nu sînt încă încheiate, dar această primă etapă de documentare care a luat sfîrșit prin publicarea celor două volume privind relațiile agrare în Țara Românească și Moldova în veacul al XVIII-lea impune un bilanț necesar nu numai viitoarelor cercetări, ci și aprecierii rezultatelor dobîndite pînă în prezent în studiul economiei domeniiale din veacul al XVIII-lea.

Soliditatea concluziilor desprinse din studiul materialului documentar depinde în chip firesc de doi factori : primul, de caracter obiectiv — valoarea informațiilor oferite de izvor : celălalt, de caracter subiectiv — profunzimea analizei datelor furnizate de surse. Ni s-a părut, așadar, util să încercăm aici o discuție a surselor istorice privind domeniul feudal în veacul al XVIII-lea, destinată să permită stabilirea unui inventar al mărturiilor istorice referitoare la structura și funcționarea sistemului domonial, evaluarea critică a informațiilor furnizate și, implicit, a limitelor impuse cercetării de caracterul surselor — în sfîrșit, fixarea direcțiilor în care documentarea, deficitară acum, trebuie continuată și îmbogățită.

Izvoarele istoriei societății feudale, societate prin excelență rustică, privesc în cea mai mare parte a lor pămîntul și oamenii care îl stăpînesc sau îl lucrează, astfel că arhivele medievale ale istoriei românești poartă din plin pecetea vieții agrare. Principal factor de bogăție, autoritate și prestigiu, pămîntul a constituit obiectul donațiilor, confirmărilor, actelor de transfer — vînzare sau succesiune —, reglementărilor urbariale etc. La nivelul seniorial, ca și la cel țărănesc, dobîndirea sau păstrarea pămîntului a fost preocuparea majoră. Atitudine mentală generată de reali-

¹ În cadrul unei colecții tematice, pregătite de Institutul de istorie „N. Iorga”, au apărut *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. I, Țara Românească, vol. II, Moldova, București, 1961—1966, iar alte două volume sub red. Ilie Corfus, *Documente privind relațiile agrare din Țara Românească în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, vol. I, 1801—1831, vol. II, 1831—1848, sînt în ms. la Institutul „N. Iorga”.

tăți economice — caracterul agrar al economiei feudale și, în consecință, însemnătatea decisivă a factorului funciar — cu importante urmări pe planul izvoarelor istorice. Dispunem, după cum este îndeobște știut, de o masă impresionantă de documente privind stăpînirea de pămînt în epoca feudală. Cercetări minuțioase au permis reconstituirea etapelor de formare și evoluție a domeniului domnesc sau al unor importante familii boierești² și au fixat zonele în care „expansiunea seniorială” s-a lovit de rezistența țărănimii libere care a izbutit să-și conserve stăpînirea asupra pămîntului. Stăpînirea de pămînt feudală, laică sau ecleziastică, își dă astfel la iveală, în urma acestor investigații, contururile sale mobile, iar în interiorul ei se distinge cu mai multă sau mai puțină claritate, în funcție de materialul documentar păstrat, cadrul teritorial al senioriei.

Rezultate valoroase, dar insuficiente. Marele domeniu este un organism complex, în cadrul căruia pămîntul se asociază oamenilor, un raport bilateral pentru a cărui înțelegere este necesară cunoașterea ambilor termeni. Componenta umană a domeniului include, la rîndu-i, un alt raport, o relație de caracter economic și extraeconomic între stăpînul pămîntului și oamenii care îl valorifică prin munca lor. Raport determinant, căci reprezintă piesa esențială a mecanismului domenal. Ce ne oferă despre el izvoarele?

Se cuvine subliniat, dintru început, că, împotriva unei imagini de imobilitate, pe care ritmul lent al evoluției societății feudale ar putea-o îndreptăți, raporturile dintre senior și țărani — șerbi sau liberi — sînt dinamice, cei doi parteneri manifestînd tendințe divergente, ale căror șanse de impunere sau reușită depind de conjunctură. Dar, în cadrul acestor variații, uneori de mare amplitudine, istoricul trebuie să deosebească elementul fortuit, temporar de cel care se integrează într-un proces profund de modificare a înseși bazelor sistemului. E vorba, prin urmare, de a distinge în izvoarele aflate la dispoziție, vestigiile de germeni, permanențele de accidente, dezideratele sau tendințele de realitate.

În ansamblul surselor privind relațiile social-agrară în veacul al XVIII-lea, partea masivă revine *izvoarelor documentare*, acte ale cancelariei domnești și acte private. Urmărind în succesiune istorică principalele aspecte ale raporturilor dintre țărani și stăpînii de pămînt, prima problemă care se impune atenției cercetătorului este caracterul șerbiei în ultima fază de existență și locul ei în economia marelui domeniu.

Pentru cunoașterea aspectelor esențiale ale instituției șerbiei, cercetătorul dispune de următoarele categorii de documente : acte de vînzare în rumânie — cu sau fără pămînt — acte de răscumpărare din rumânie, eliberări din rumânie acordate de stăpîni, decizii ale domnului țării în litigiile de rumânie, învoieli între rumâni și stăpînii de pămînt privind obligațiile primilor față de cei din urmă.

² Vezi, de exemplu, I. Donat, *Le domaine princier rural en Valachie (XIVe—XVIe siècles)*, în „Revue roumaine d'histoire”, VI (1967), nr. 2, p. 201—231 ; C. Rezachevici, *Domeniul boieresc al lui Radu Șerban*, în „Studii”, 23 (1970), nr. 3, p. 469—492.

Ceea ce trebuie remarcat dintru început este că, în ciuda unei relative abundențe, izvoarele de care dispunem pînă acum, referitoare la țărării șerbi nu permit elucidarea unor aspecte fundamentale ale condiției servile. Dificultatea cea mai însemnată, asupra căreia vom avea prilejul să revenim, este numărul redus de documente privind domeniul feudal laic, ceea ce îngustează simțitor perspectiva de cercetare. Prin dispariția arhivelor boierești și a unei importante cantități de documente emenate de cancelaria domnească, istoricul este pus în imposibilitate de a depăși formulările ipotetice într-o serie de probleme esențiale³.

O altă problemă, deopotrivă de însemnată, este aceea a locului șerbiei în ansamblul structurilor social-economice feudale la începutul veacului al XVIII-lea. Era rumânia o instituție agonizantă, pe cale de dispariție, sau ea continua să împlinească o funcție esențială în sistemul de exploatare a marelui domeniu? Ambele puncte de vedere își au susținătorii lor. În această privință analiza statistică se dovedește, după opinia noastră, neconcludentă. Actele privind eliberările din rumânie sînt mai numeroase decît cele care menționează căderi în șergie. Acest raport numeric indică oare direcția de evoluție socială? Aservirea țărănilor la începutul secolului al XVIII-lea îmbracă cel mai adesea forma silnică, care nu lasă urme în documente decît dacă victima ajunge înaintea judecății domnești. Un document de la Constantin Brîncoveanu dezvăluie procedeele abuzive ale stăpînilor de pămînt pentru a spori numărul țărănilor șerbi de pe domeniile lor; într-o carte din 20 septembrie 1713 dată țărănilor din Rîmești pentru a fi apărați de rumânire, domnul indică motivele emiterii ei „temîndu-să ei ca să nu-i învăluiească mănăstirea vreodinioară, au altcineva în urma vieții domnii mele, după cum mulți cu vremea năpăstuiesc”⁴. Dimensiunile sociale ale acestei „năpăstuirii” rămîn însă necunoscute pentru că procesul nu a fost înregistrat decît sporadic de surse. În această situație, compararea numerică a cazurilor de eliberare și a celor de aservire nu poate genera decît o imagine alterată a realității.

Pentru perioada care începe cu reformele lui C. Mavrocordat — adică de la 1740 înainte — și mai ales după 1774, dată de la care există numeroase condici domnești, sporul de documente privind relațiile agrare este cu totul remarcabil. Activitatea intensă a cancelariei domnești care reflectă extinderea politicii de reformă a domnilor fanarioți de la sfera fiscalității la celelalte sectoare ale vieții publice, oferă un material bogat și valoros în legătură cu regimul de obligații al țărănimii clăcașe, abuzurile săvîrșite pe moșii de către stăpîinii de pămînt și formele îmbrăcate de rezistența țărănească.

³ Pentru preponderența actelor din arhivele mănăstirești, vezi și observațiile lui I. Donat, *Numărul și valoarea documentelor provenite din mănăstirile oltene*, în „Mitropolia Olteniei”, 1970, nr. 5—6, p. 886.

⁴ *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. I, *Țara Românească* (citată mai departe D.R.A.), Buc., 1961, p. 259.

Din nefericire, dificultățile majore nu lipsesc nici pentru această perioadă. Alături de numărul restrîns de date despre domeniul boieresc, se cuvine semnalat caracterul în parte iluzoriu al creșterii numărului de documente privind relațiile agrare. Dacă un spor de informație este incontestabil, trebuie însă spus imediat că el nu este de proporțiile pe care cantitatea documentației l-ar lăsa să se bănuiască. Începînd de la 1756, cînd C. Mavrocordat emite un nou așezămînt agrar care avea să servească drept temelie pentru toate reglementările urbariale de pînă la Regulamentul organic⁵, poruncile domnești privind obligațiile țărănilor clăcași nu fac de obicei decît să repete stereotip, prevederile acestei hotărîri; obiceiul devine regulă după apariția *Pravilniceștii condici* (1780), ordinele domnului limitîndu-se la simpla reproducere a capitoului respectiv din legiuirea lui Al. Ipsilanti. S-ar putea crede, în absența altor documente, că această uniformitate de conținut a documentelor reflectă un regim uniform de obligații. În realitate, situația e cu totul alta; ori de cîte ori între stăpîn și clăcași se ivește un diferend, organele de stat trimit stăpînului de pămînt o poruncă, în virtutea căreia el îi poate sili, prin mijloace proprii sau cu sprijinul aparatului de constrîngere al statului, pe clăcașii de pe moșie să-i presteze renta feudală. Această poruncă este însă, așa cum s-a spus, reproducerea articolelor din *Pravilniceasca condică*. Dintr-o serie de documente rezultă însă, cu limpezime că după emiterea acestei porunci, se ajungea de cele mai multe ori la o învoială între cele două părți în ceea ce privește îndeplinirea îndatoririlor (reducerea numărului zilelor de clacă, convertirea clăcii în bani, restrîngerea dreptului de monopol al stăpînului moșiei etc.). Aceste învoieli, valoroase în cel mai înalt grad pentru că reprezintă însăși realitatea raporturilor economice; nu ni s-au păstrat decît în puține cazuri, fie pentru că nu au fost fixate în scris, fie că s-au pierdut. Apariția formularului-tip de cancelarie pentru poruncile de obligații împiedică cunoașterea situației reale de pe moșiile cărora le erau destinate; aceste porunci ascund, întocmai ca un capac, de ochii cercetătorului, împrejurările adevărate ale vieții rurale.

Mai este de amintit apoi că nici măcar în ultimul sfert al secolului al XVIII-lea, cînd condicile domnești, păstrate în mare număr, furnizează informații bogate, cercetătorul nu are la dispoziție, decît foarte rar, plîngerile adresate de țărani autorităților. Chiar atunci cînd, în urma anchetei, nemulțumirile sau revendicările țărănilor sînt înfățișate în anafora înaintată domnului, prezentarea lor se face într-o formă concisă, uneori tendențioasă, adesea cu totul insuficientă pentru reconstituirea faptelor. Dintre cei doi parteneri ai raportului economic domnial, cunoaștem satisfăcător doar pe unul singur — stăpînul — celălalt — țărănimea clăcașă — fiindu-ne de cele mai multe ori înfățișată prin optica deformată a celui dintîi sau ignorată cu desăvîrșire.

În legătură cu intervenția domniei în raporturile dintre marii stăpîni de pămînt și țărani, sînt de amintit și *izvoarele juridice* — așeză-

⁵ Vezi aplicări ale acestui așezămînt în *D.R.A.*, p. 535—539.

mente numite și *testamente*, pravile, coduri etc. — care reflectă efortul autorității centrale de a uniformiza regimul de obligații al țărănimii pentru a asigura stabilitatea demografică, condiție fundamentală pentru buna funcționare a aparatului fiscal. Dacă cercetări recente au adus lumini noi asupra împrejurărilor în care a fost elaborată *Pravilniceasca condică*⁶ mai este de așteptat ca un norocos descoperitor să găsească *testamentul* promulgat de Grigore Ghica în 1750 (?) al cărui text s-a pierdut, dar despre care există indicații sigure că a fost trimis ispravnicatelor din țară⁷.

Imaginea adevărată a raporturilor dintre stăpînul pămîntului și țărani care îl lucrează nu poate fi căpătată decît prin confruntarea regimului stipulat de poruncile domnești cu datele cuprinse în condicile de venituri și cheltuieli ale moșilor care indică concret modul de prestare și realizare a rentei feudale.

Disponem de foarte valoroasele sămi ale mănăstirilor din Țara Românească (Arh. St. Buc., ms. 377) și de condicile de venituri și cheltuieli ale Mitropoliei Țării Românești din veacul al XVIII-lea (Bibl. Academiei Republicii Socialiste România, ms. 129, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622) al căror studiu se află abia în faza debuturilor. Aceste condici constituie cel mai prețios izvor pentru cunoașterea economiei domeniiale, de la „inventarul uman” al moșiei și pînă la funcționarea sistemului domeniial⁸. Folosul pe care cercetătorul îl poate trage din amintitele condici este însă restrîns de numărul lor mic și de felul în care diversele date privind recolta, însămînțările, vînzarea cerealelor, perceperea dijmei sau prestarea clăcii sînt înregistrate. Este de prisos a stărui asupra prudenței cu care aceste date trebuie luate în considerație: „îndoiala metodică” trebuie să-l însoțească permanent pe cercetător în parcurgerea acestor „sămi”, ai căror redactori, din motive ușor de înțeles, nu făceau din sinceritate o virtute. Un exemplu: în urma unei cercetări la fața locului se constată că moșiile Pătroaia și Băsești, care după declarația ispravnicului de moșie ar fi avut 50 de case, numărau în realitate 86 de case⁹. Cîte din asemenea mărturii inexacte au rămas nedescoperite?

O altă dificultate în studiul economiei domeniiale, și care ridică obstacole, uneori de netrecut, în calea analizei cantitative, este imposibilitatea de a stabili rubrici omogene¹⁰ și cadre largi. Cantitățile de cereale

⁶ Vezi Valentin Al. Georgescu — Emanuela Popescu, *Legislația agrară a Țării Românești (1775—1782)*, București, 1970.

⁷ Bibl. Acad., Doc. CCCLXII/182; G. Potra, *Mănăstirea Cobia*, București, f.a., p. 42.

⁸ Pentru însemnătatea acestei categorii de izvoare, vezi Mircea Grosu, *Valoarea documentară a condicilor mănăstirești de socoteli*, în „Studii”, t. 23 (1970), nr. 1, p. 43—54; o analiză a datelor economice, furnizate de ms. 377 de la Arh. St. Buc., a fost întreprinsă de S. Columbeanu, *Date privitoare la economia agrară din Țara Românească în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „Studii”, XV (1962), nr. 1, p. 111—134.

⁹ Bibl. Acad. ms. 621, f. 11.

¹⁰ Cf. J. Meuvret, *Les données démographiques et statistiques en histoire moderne et contemporaine*, în *L'Histoire et ses méthodes*, Paris, 1961, p. 914—924.

recoltate sînt înregistrate într-o diversitate de măsuri, uneori deconcertantă. Dacă în unele cazuri există indicații care să permită transformarea diferitelor unități de măsură folosite într-una singură (se arată, de exemplu, cîte oca are un cezvert), altelei aceste indicații lipsesc cu totul. E de la sine înțeles că o curbă a recoltei de grîu sau porumb, trasată după rubrici numai aparent omogene este o simplă iluzie „statistică”, lipsită de orice valoare istorică. În ceea ce privește cadrul temporal, sîmlele nu oferă decît date pentru un număr redus de ani¹¹; condicile mitropoliei, cele mai numeroase, nu permit urmărirea pe serii continue îndelungate a producției unei moșii sau unui grup de moșii. Din această cauză tendințele de lungă durată ale economiei domeniiale sînt greu de sesizat și analizat.

Desigur că dintre toate izvoarele cu care cercetătorul ia contact în ancheta sa, condicile de venituri și cheltuieli răspund cel mai bine întrebărilor sale. Coincidența de optică — și pînă la un punct, de interes — între autorii acestor sîmi și cercetător facilitează investigația, dar precizia și rigoarea dorită de istoric are de întîmpinat atitudinea indiferentă a omului medieval față de cifre, fie că e vorba de efectivul unei armate, fie de recolta unei moșii și care, alături de gradul de cultură, explică numeroasele greșeli de calcul întîlnite în sîmi. Dar dacă și autorul sîmii și cercetătorul au comun interesul de a ști cît și ce a produs moșia, conceptul de „rentabilitate” îi desparte. Fără a discuta aici problema mentalităților economice în veacul al XVIII-lea, se cuvine amintit că în ampla relație de călătorie pe care ne-a lăsat-o mitropolitul Neofit al Țării Românești, aprecierile asupra valorii economice a moșiilor vizitate nu depășesc evaluări cantitative vagi care nu pot servi drept indicii de apreciere. Mentalitate elocventă prin ea însăși, dar care ridică în fața cercetării istorice un obstacol greu de trecut. Datele din sîmi privitoare la cantitățile de cereale însămînțate — puține la număr — îngăduie abia o schițare a problemei atît de importante a randamentului semințelor.

Dificultățile enumerate mai sus aparțin investigației desfășurate la nivelul domeniului feudal. De îndată ce analiza problemelor semnalate mai sus trece de la planul micro-economic la cel macro-economic, adică al întregii țări, greutățile cresc în proporții sporite. S-a amintit că în documentația referitoare la relațiile agrare, materialul furnizat de așezămintele bisericesti reprezintă o importantă majoritate. Desigur că stăpînirile de pămînt ecleziastice ocupau o suprafață însemnată din teritoriul țării — în ajunul secularizării averilor mănăstirești ele ocupau 27,69% din teritoriul Țării Românești¹² —, iar structura economică a domeniului bisericesc și regimul obligațiilor țărănimii de pe acest domeniu prezintă un interes incontestabil. Dar în acest diptic al stăpînirii

¹¹ O excepție o constituie mănăstirea Cotroceni, pentru care avem date pentru o perioadă de 11 ani: 1729 — 1740.

¹² C. C. Giurescu, *Suprafața moșiilor mănăstirești secularizate la 1863*, în „*Studii*”, XII (1959), nr. 2, p. 155.

de pământ feudale, ce reprezintă de fapt cele două „panouri” — laic și ecleziastic? Pentru a detecta tendința forțelor profunde și a direcției dominante de dezvoltare care se manifestă peste oscilații și conjuncturi, cunoașterea situației domeniului boieresc este de imperioasă necesitate. Domeniului laic nu-i pot fi „lipite” concluziile desprinse din studiul domeniului ecleziastic. Firește că ambele au trăsături caracteristice comune, întrucât, fiind forme ale stăpînirii de pământ feudale, ele sînt exploatate pe bază de rentă feudală. Dar în funcționarea sistemului domenal și în tendințele de dezvoltare apar elemente distinctive sau chiar divergente. Un egumen nu are aceleași mijloace de constrîngere de care dispune un mare boier; moșia unui schit nu oferă același adăpost sigur în fața organelor fiscale ca moșia unui mare dregător. Ceea ce este însă mai important de relevat sînt desigur țelurile fixate economiei domeniiale de către stăpînii de pământ. A asigura un standard de viață potrivit stării sociale căreia îi aparține individul („*standesmäßige Existenz*”) a fost principiul călăuzitor al oricărei activități economice medievale¹³. Din acest punct de vedere, direcția imprimată producției de pe domeniul feudal, laic și ecleziastic, a fost deosebită. Afirmția nu trebuie înțeleasă îngust, în litera ei, ci în spiritul ei. Firește, stăpînul laic și cel ecleziastic aparțin fiecare unei stări distincte: nobilimii și, respectiv, clerului, iar ambele stări aparțin aceleiași clase de stăpîni de pământ feudali. Solidari prin sistemul de exploatare, ei se diferențiază prin mentalitatea economică. Un egumen și un boier își trag amîndoi veniturile din renta feudală, dar în administrarea averii lor, mobilurile sînt altele la fiecare. La mănăstire și la conac, „existența potrivit stării sociale” este văzută prin prisme diferite. Conducătorul unei obști monahale, în cazul cînd nu va fi preocupat numai de chiverniseala personală, va căuta să asigure un trai îmbelșugat colectivității monastice, dar preocupările sale legate de gospodăria domenală nu vor depăși, în timp, perioada egumeniei lui, iar în spațiu limitele domeniului mănăstiresc. Aceeași satisfacere abundentă a necesităților va fi urmărită și de boier, dar poziția sa socială, dorința de a ocupa dregătoria, îndatorirea de a asigura o „situație” copiilor săi — zestre și moștenire — îl vor împinge să se intereseze deopotrivă de soarta averii și după moartea sa, de situația celorlalți boieri cu care se va înrudi sau va intra în concurență pentru o demnitate. Fermentul transformărilor economice este pe domeniul boieresc, astfel că procesele caracteristice trecerii de la feudalism la capitalism s-au conturat aici mai viguros și mai de timpuriu. Economiei statice, uneori contractate, a domeniului ecleziastic, i se opune dinamismul domeniului laic. E probabil ca diferența de regim în ceea ce privește numărul zilelor de clacă datorate, constatată pe moșiile boierești și mănăstirești — 12 și, respectiv 6 zile — în 1754¹⁴ să reflecte tendințele distincte de evoluție ale celor două tipuri de domenii.

¹³ *Архив Маркса—Энгельса*, vol. II (VII), p. 110, citat la M. I. Siuziumov, *Cu privire la legea economică fundamentală a formațiunii feudale*, în „Analele româno-sovietice” Istorie, VII (1954), nr. 4, p. 95.

¹⁴ D.R.A., p. 527.

Văzută din această perspectivă, ceea ce părea a fi o documentație abundentă se dovedește în realitate a fi insuficient. Anchetei noastre îi scapă, datorită lipsei de informații privind moșiile boierești, nu numai un însemnat element cantitativ — stăpînirile de pămînt boierești ocupă majoritatea teritoriului țării —, dar și unul calitativ: orientarea economică a domeniului laic e alta decît cea a domeniului ecleziastic. În tentativa sa de a distinge particularitățile domeniului boieresc, istoricul este silit în această perioadă mai mult să conjectureze decît să demonstreze. Folosirea unor informații mai tîrzii pentru a pătrunde obscuritatea ce învăluie domeniul boieresc din primele trei pătrimi ale veacului al XVIII-lea rămîne metoda cea mai potrivită de investigație.

Un aspect esențial al studiului economiei feudale în secolul al XVIII-lea este determinarea gradului în care gospodăria domenală a fost antrenată în comerțul cu grîne și stimulată de acesta. Satisfacerea nevoilor pieții interne și a livrărilor către Poarta otomană era asigurată prin producția gospodăriilor țărănești sau a celor senioriale? Care era proporția? În ce măsură comerțul cu grîu a influențat regimul de obligații al țărănimii? sînt întrebări care își așteaptă încă răspunsul. În ultimii ani, studiul documentelor otomane¹⁵ a îngăduit o primă evaluare a cantităților de grîne pe care Moldova și Țara Românească erau constrînse să le livreze Porții, dar masa principală a documentației otomane rămîne încă inaccesibilă în arhivele turcești, iar informațiile de care dispunem, fixează un nivel aproximativ și nu oferă nicidecum precizările dorite. În ce privește condicile de venituri și cheltuieli, ele nu procură decît sporadic date care pot sluji cel mult ca indiciu privind negoțul de cereale. În sfîrșit, să amintim că încălcarea monopolului otoman prin comerțul de contrabandă nu putea lăsa urme în izvoarele vremii în măsură să satisfacă exigențele cercetării istorice.

Pentru Țara Românească, nu dispunem înainte de 1774, nici măcar de o condică domnească, ca aceea a lui C. Mavrocordat pentru Moldova anilor 1741—1742¹⁶, care să dezvăluie mecanismul de procurare a grînelor destinate capanului și să indice ceea ce va fi fost politica de prețuri a domniei.

O valoare deosebită prezintă pentru studiul domeniului feudal, documentele din timpul ocupației austriece în Oltenia (1718—1739)¹⁷. Administrația imperială a întreprins analize minuțioase asupra instituțiilor și a situației economice a provinciei, anchete ce concordă într-o anumită măsură cu însuși efortul de cunoaștere al istoricului. Materialele oltenești ajută însă istoricului și în înțelegerea unor procese mai adînci: scoasă de sub dependența Porții, Oltenia a putut să cunoască, timp de două decenii, un alt regim în cadrul căruia monopolului otoman i s-a

¹⁵ Dispunem acum de un foarte bun instrument de lucru pentru cunoașterea documentelor otomane conservate la noi: M. Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, vol. I—II, Buc., 1960—1965.

¹⁶ Publicată de N. Iorga, în *Studii și documente*, vol. VI, p. 209 și urm.

¹⁷ La cele trei volume ale lui C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei sub austriaci*, vol. I—III, București, 1913—1947, sînt de adăugat documentele publicate în D.R.A.

substituit comerțul liber, iar autoritățile domnești o administrație care căuta formule de conciliere a sistemului de guvernare habsburgic cu realitățile locale. În aceste condiții, procese care se dezvoltau lent în Muntenia au fost precipitate în Oltenia, iar tendințe care se încheau abia pe domeniile muntene s-au maturizat și manifestat cu vigoare pe cele oltene. Fără documentația din dreapta Oltului, studiul realităților din stînga Oltului nu poate face pași serioși înainte. Cele două decenii de stăpînire austriacă anticipează în desfășurări și reforme veacul de reforme al domniilor fanariote¹⁸.

În așteptarea explorării sistematice a arhivelor otomane care poate limpezi decisiv rolul și locul comerțului cu grîne în faza de tranziție de la feudalism la capitalism, sîntem obligați să ne mulțumim cu informațiile mai puțin satisfăcătoare ale documentelor interne și ale surselor narative.

După cum se știe, *izvoarele narrative* privind istoria Țării Românești, deși relativ numeroase, se repartizează din punct de vedere cronologic în chip inegal¹⁹. Cronicile lui Radu Popescu, Radu Greceanu și Anonimul brîncovenesc îmbrățișează toate primele două decenii ale secolului al XVIII-lea, în timp ce *Istoria Țării Românești* a banului Mihai Cantacuzino este scrisă în ultimul sfert al aceluiași veac, iar cronograful lui Dionisie Eclesiarhul, scris între 1814 și 1820, începe de fapt, expunerea cu domnia lui Al. Ipsilanti (1774)²⁰. De valoare inegală, aceste cronici nu oferă, cu excepția lucrării lui Mihai Cantacuzino, decît sporadic informații privind economia domnenială și raporturile sociale. Prea „banale” pentru a merita atenția cronicarilor, realitățile sociale și economice întruchipate în obișnuitul cotidian apar rar în paginile de cronică. Este lesne de înțeles ce abundență de știri valoroase ne-ar fi procurat Dionisie Eclesiarhul care înțelegea — ceea ce este cu totul remarcabil — că șerbia abolită în timpul Revoluției franceze era de fapt o „rumânie”²¹ și care, datorită intensei sale activități de caligraf, cunoștea un număr impresionant de documente din arhivele stăpînilor de pămînt, dacă ar fi făcut un loc mai larg în scrierea sa, problemelor de viață agrară.

Alături de informațiile prețioase ale lui Mihai Cantacuzino privind structurile social-economice ale societății muntene în secolul al XVIII-lea,

¹⁸ Vezi pe larg Ș. Papacostea, *Oltenia sub stăpînirea austriacă (1718—1739)*, București, 1970 (citată mai departe *Oltenia*).

¹⁹ Pentru cronicarii veacului al XVIII-lea vezi Al. Piru, *Literatura română veche*, București, 1961, p. 280 și urm.

²⁰ Perioada cuprinsă între anii 1764—1774 este tratată sumar de autor.

²¹ „Deci într-acest chip stăpînindu-se Franția . . . s-a scociorit altă turburare . . . cum să nu mai fie rumânie, supuși ca niște robi unii la alții fiind un neam, ci să fie slobozi, numindu-se unul cu altul frați . . . Aceasta spun unii că a izvodit-o Bonaparte, și sfătuindu-se și cu unii și cu alții, întărind să se facă treaba în faptă, și fiindcă acest sfat era plăcut la tot norodul ce era rumâni ca să fie slobozi, o dată toată mulțimea norodului s-a sculat și s-a adunat la palaturile de judecătorie, cu un glas toți au cerut slobozenie de rumânie, sau va porni zurba asupra boierilor. Apoi n-au avut cum să facă boierii a-i avea rumâni mai mult, ci s-a făcut deslegare și slobozenie rumâniei Franței (ca și odinioară rumâniei Țerii Românești)” (Dionisie Eclesiarhul, *Cronograful Țerei Românești*, ed. C. S. Nicolaescu-Plopșor, Craiova, 1934, p. 146—147).

se cuvine subliniată valoarea știrilor din *Cronica Ghiculeștilor* care lămuresc, uneori în chip decisiv, activitatea reformatoare a lui C. Mavrocordat ²².

O altă categorie de mărturii istorice care trebuie reținute pentru istoria agrară o constituie relațiile de călătorie. E de prisos a stărui asupra valorii inegale a acestor surse ²³. Alături de ample descrieri ale țării și locuitorilor, întâlnim simple itinerarii care indică localitățile străbătute și distanțele dintre ele. Spre deosebire de cronicari, călătorii străini dau relații mai bogate despre numărul locuitorilor, tehnicile agricole, regimul alimentar, peisajul rural etc., dar, firește, informațiile lor trebuie acceptate cu rezerva cuvenită. Mai întâi, așa cum s-a mai observat, călătorii se deplasează pe drumuri, din a căror vecinătate locuitorii au fugit din pricina îndatoririlor grele de găzduire și transport, în timp de pace, sau a prădăciunilor, în timp de război. De aici, impresia de pustiu, ale cărei proporții sînt uneori sporite intenționat pentru a șoca sensibilitatea lectorului occidental. Dar chiar atunci cînd nu sînt tributari clișeele literare, călătorii străini nu oferă întotdeauna o imagine fidelă a peisajului rural românesc. Veniți de obicei dintr-un mediu în care teoriile, la modă, ale fiziocraților proclamă primatul agriculturii, iar o literatură agronomică abundentă discută căile de perfecționare a culturii solului, ei înregistrează și judecă realitățile de la noi după criterii valabile pe alte coordonate geografice. De îndată ce călătorului apusean, hrănit cu lecturi, i se substituie un altul venit din regiuni mai apropiate, decorul înfățișat se schimbă, astfel că, aceleași locuri prilejuiesc constatări și aprecieri diametral opuse.

Sumara enumerare a surselor istoriei marelui domeniu, încercată mai sus, arată că la dispoziția cercetătorului se află un material insuficient și de valoare informativă redusă. Desigur că șansa de a dispune de ceva asemănător cu *Domesday Book* este rarissimă, dar ceea ce devine supărător e lipsa unor categorii de izvoare, care ar putea procura lămuriri esențiale. Dintre aceste surse absente, e îndeajuns să fie amintite instrucțiunile stăpînilor de pămînt către intendenții moșilor, din al căror studiu s-ar putea desprinde concluzii valoroase. Absența lor în Țara Românească care nu poate fi pusă numai pe seama pierderilor, ci trebuie explicată și prin caracterul arhaic al exploatării domeniiale, privează pe cercetător de un mijloc de bază în reconstituirea sistemului domeniial ²⁴. Izvoarele existente informează îndeosebi asupra relațiilor juridice din cadrul marelui domeniu, dar sînt laconice în ceea ce privește fundamentele lor economice.

²² Ca de pildă problema apariției instituției scutelnicilor, vezi *Cronica Ghiculeștilor*, ed. N. Camariano, A. Camariano-Cioran, București, 1965, p. 566—567.

²³ Cf. și observațiile Mariei Holban în *Introducere generală la Călători străini despre țările române*, vol. I, București, 1968, p. XVIII—XXII.

²⁴ Pentru caracterul puținelor izvoare de acest fel, reproducem instrucțiunile date de mitropolit unui econom de moșii la 27 noiembrie 1793 : „... să-ți deschizi ochii, ca dînd Dumnezeu sănătate, la împlinirea anului să te arăți cu iconomie vrednică, adică nu numai mitropolia să rămle limpede de datorie, ci încă să iconomisești ca venit(ul) să sporească peste cheltuiiale, iar nu cheltuiala peste venit” (Bibl. Acad., ms, 654, f. 9).

Dirrecțiile viitoarelor cercetări pentru sporirea surselor se desprind cu ușurință : în țară, depistarea materialelor documentare privind moșile boierești, în afara granițelor, exploatarea sistematică a fondurilor de arhivă, îndeosebi a celor otomane ²⁵ și austriece. Problemele care astăzi sînt insolubile, cînd sînt interogate sursele românești, își vor afla rezolvarea cînd vor fi cunoscute informațiile cuprinse în arhivele otomane. Pînă atunci „materialul de construcție” istoriografică rămîne cel înfățișat mai sus. El fixează un prag investigației științifice, lăsînd o zonă largă de incertitudini sau ignoranță. Materialul documentar descoperit pînă în prezent nu permite așadar concluzii definitive, dar studiul lui este absolut necesar pentru continuarea cercetării, chiar dacă acum, într-un șir de probleme importante, nu pot fi formulate decît ipoteze de lucru.

²⁵ Cf. M. Guboglu, *Despre materialele arhivistice otomane din Turcia și importanța lor pentru istoria țărilor române*, în „Revista arhivelor”, IX (1966), nr. 2, p. 175 și urm.

EVOLUȚIA RELAȚIILOR AGRARE ÎN EUROPA ORIENTALĂ ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

A doua iobăgie În cunoscutul său studiu consacrat mărții, Engels subliniază contrastul care caracterizează situația țărănimii germane înainte și după mijlocul veacului al XV-lea. După părerea sa, spre mijlocul veacului al XIII-lea se înregistrase o ameliorare substanțială în regimul statutului personal și de obligații al țăranilor: dispariția aproape completă a iobăgiei și reducerea la proporții moderate a cuantumului de prestații datorate seniorului. Dezvoltarea schimburilor și avântul economiei urbane au sporit însă necesitățile pecuniare ale seniorilor, iar acoperirea lor nu se putea realiza decât printr-o exploatare sporită a țărănimii. „De aici — scrie Engels —, noi presiuni asupra țăranilor, mărirea censului și a clăcii, tendința tot mai accentuată de a-i transforma pe țărani liberi în țărani dependenți, pe țărani dependenți în iobagi, iar *pământul comun* al mărții în domeniul seniorial”¹. Reprimării marelui război țărănesc din 1525 i-a urmat anularea tuturor drepturilor dobândite de țărăniște și, „de la această dată, în rîndurile țărănimii germane predomină din nou iobăgia”². Ea și-a făcut apariția în regiunile de nord ale Germaniei, iar în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, starea de servitute s-a generalizat în Prusia de est, Pomerania, Brandenburg, Silezia și Schleswig-Holstein. Reducerea țărănimii în șerbie a fost însoțită de deposedarea masivă a țărănimii de pământ (*Bauernlegen*), loturile cultivate de țărani fiind incluse în rezerva seniorială. Domeniul feudal se transformă într-o mare exploatare agricolă întemeiată pe munca de clacă a țăranilor fără pământ sau a celor rămași încă pe domeniu.

În scrisorile sale către Marx din 15 și 16 decembrie 1882³, Engels dă lămuriri asupra concluziilor sale privind reapariția iobăgiei; el consideră că a doua iobăgie a luat naștere la mijlocul secolului al XV-lea și că acest proces a fost unul dintre factorii care au împiedicat strămutarea, ca în Anglia, a industriei în zona rurală, unde restricțiile impuse de bresle erau

¹ F. Engels, *Marca*, în K. Marx și F. Engels, *Opere*, vol. 19, București, Edit. politică, 1964, p. 352.

² *Ibidem*, p. 353.

³ Vezi textul lor în anexele la *Războiul țărănesc german*, ed. a III-a, București, Edit. politică, 1958, p. 177—179.

inoperante. Referindu-se la polemica dintre Maurer și Kindlinger privitoare la perioada apariției iobăgiei — cel din urmă susținea că iobăgia a apărut în Germania abia în veacul al XVI-lea, în timp ce Maurer vorbea de o iobăgie atenuată în raport cu șerbia din secolele IX—XI —, Engels folosește pentru prima dată termenul care avea să cunoască o atît de mare răspîndire : „Este un fapt incontestabil că de atunci (din secolul al XVI-lea — *n.n.*) iobăgia a reinviat, a apărut într-o a doua ediție”⁴. El subliniază mai departe că „noua iobăgie nu însemna nicidecum o formă atenuată”⁵ a celei mai vechi, mai ales după încheierea războiului de 30 de ani.

Într-o altă lucrare a sa, *Cu privire la istoria țărănimii prusiene*, scrisă în 1885, Engels arată că în Germania de nord și nord-est, mai ales în regiunile de colonizare, populația rurală se bucura de o situație mult mai favorabilă decît aceea din părțile de sud ale Germaniei, ceea ce explică rămînerea țărănimii de la răsărit de Elba în afara perimetrului de întindere a marelui război țărănesc din 1525. Absența tulburărilor nu a împiedicat, ci, dimpotrivă, a facilitat reacția seniorială care a urmat izbucnirii răscoalei și care a cuprins *întreaga* Germanie. Regimul moderat de obligații a fost desființat, dijele și prestațiile au înregistrat sporuri însemnate și noi îndatoriri față de senior și-au făcut apariția. „În felul acesta — conchide Engels —, în mai puțin de 100 de ani țărani liberi de la est de Elba au fost transformați în iobagi, mai întii de fapt și curînd după aceea și de drept”⁶.

Așadar, F. Engels întrebuițează termenul de „a doua ediție a iobăgiei” în legătură cu realitățile *germane* din secolele XV—XVI, regiunile luate în considerare fiind caracterizate prin două tipuri de evoluție social-economică. În Germania de sud se disting trei faze : a) șerbia de tip clasic ; b) dispariția șerbiei și reducerea cuantumului de obligații față de stăpîinii de pămînt ; c) reapariția șerbiei în secolul al XV-lea și înăsprirea ei după reprimarea războiului țărănesc din 1525 ; în Germania de nord și nord-est nu se constată decît două faze : o perioadă caracterizată printr-un regim de îndatoriri restrînse, căreia îi urmează, de la sfîrșitul primei jumătăți a veacului al XVI-lea, o alta, caracterizată prin aservirea în masă a țărănimii ; în aceste regiuni de la răsărit de Elba, ca urmare a deposedării țărănimii de pămînt se constituie o mare gospodărie domenală de caracter agricol, bazată pe munca de clacă a țărănilor. Riguros vorbind, termenul de „a doua iobăgie” se aplică deci numai regiunilor de sud ale Germaniei, unde, cum s-a văzut, între mijlocul secolului al XIII-lea și mijlocul secolului al XV-lea, se intercalează o perioadă de libertate și de îndatoriri reduse ale țărănimii, care separă prima de cea de-a doua „ediție” a iobăgiei. Deși acest termen nu este utilizat direct niciodată de către Engels pentru a caracteriza situațiile de la răsărit de Elba — unde nu existase, de fapt, o „primă iobăgie” —, este

⁴ *Ibidem*, p. 178.

⁵ *Ibidem*, p. 179.

⁶ F. Engels, *Cu privire la istoria țărănimii prusiene*, în K. Marx și F. Engels, *Opere*, vol. 21, București, Edit. politică, 1965, p. 240.

neîndoielnic că Engels avea în vedere ansamblul teritoriului german când vorbea de „reînvierea” iobăgiei. În concepția sa, generalizarea iobăgiei în regiunile de la est de Elba și apariția marilor gospodării moșierești întemeiate pe exploatarea muncii clăcașe erau două procese asociate printr-un raport de cauzalitate : cel dintii l-a determinat pe cel de-al doilea.

Termenul lui Engels — „a doua iobăgie” — a cunoscut o largă difuzare și întrebuințare în istoriografia marxistă din țările Europei răsăritene. El a fost utilizat pentru a caracteriza perioada secolelor XVI — XVIII, când în Europa centrală și răsăriteană se constată o agravare considerabilă a regimului de obligații al țărănimii ca urmare a constituirii marilor exploatări agricole bazate pe clacă. Este evident că realitățile economice și sociale cărora le-a fost aplicat termenul de „a doua iobăgie” erau substanțial diferite de cele din Germania de sud care sugeraseră această expresie lui Engels. Nu existase în nici una din țările est-europene un „intermezzo” de libertate care să marcheze separația între prima și a doua iobăgie, ci aici situația prezenta similitudini, pînă la identitate, cu ceea ce se petrecuse în părțile de nord și nord-est ale Germaniei. Judecată din acest punct de vedere, întrebuințarea termenului de „a doua iobăgie” pentru aria est-europeană poate da naștere la confuzii. În chip firesc, apare întrebarea : când ia sfîrșit prima iobăgie, când începe cea de-a doua ? Abolirea servituții corporale nu poate constitui — cum se va vedea — un indiciu de delimitare între două faze ale iobăgiei. Este caracteristic în această privință că, pentru istoricii care întrebuințează termenul lui Engels, prima iobăgie nu este localizată în Europa răsăriteană, ci în cea apuseană ; lărgind simțitor perspectiva istorică, pînă la cuprinderea întregului spațiu european, ei disting o primă iobăgie, care este sistemul seniorial din Europa occidentală astfel cum a funcționat în secolele IX — XIV, de cea de-a doua iobăgie, caracteristică Europei de răsărit în secolele XVI — XVIII ⁷. Deosebirea nu este însă numai de loc și de timp, ci ea afectează și structura domenală. Europei occidentale îi este propriu, tipul de organizare *Grundherrschaft*, Europei răsăritene, tipul *Gutsherrschaft*. Cel dintii, reprezentat de senioria apuseană, se caracterizează prin sistemul domenal care asociază rezervei ansamblul tenurilor, în cadrul cărora țăranul își organizează gospodăria sa proprie ; domeniul feudal nu este altceva decît o alăturare de mici unități productive, veniturile seniorului provenind, în primul rînd, din perceperea rentei în produse și în bani ; în ansamblul economiei domeniiale rezerva deține un loc modest. Pe domeniile de tip *Gutsherrschaft*, mica gospodărie țărănească este destinată numai să procure gratuit forța de muncă necesară cultivării rezervei senioriale care, practic, se confundă cu întregul domeniu. O stăpînire funciară de acest tip este în fapt o mare întreprindere producătoare de cereale-marfă, venitul principal fiind realizat prin munca țărănilor clăcași. În Europa răsăriteană, domeniile de tipul *Gutsherrschaft*

⁷ S. D. Skazkin și N. A. Sidorova, comunicare la Congresul de istorie de la Stockholm (1960), în *Средние века*, XX (1961), p. 271 — 275 ; cf. *Советская историческая энциклопедия*, vol. II, col. 146 și vol. III, col. 882 — 883.

în forma lor clasică nu au existat însă decît în regiunile de est ale Germaniei și în Polonia, unde ele sînt cunoscute sub numele de *folwerk*; în celelalte țări ale Europei răsăritene, chiar dacă acest tip de organizare se întilnește, el nu este caracteristic pentru structurile domeniiale.

Rămîne însă ca un fapt incontestabil că, din punctul de vedere al evoluției urmate de domeniul feudal și de relațiile agrare în ansamblul lor, Europa prezintă două zone de dezvoltare divergentă, a căror linie de delimitare o constituie, cu aproximație, fluviul Elba⁸. Prelungirea cu încă cîteva secole a existenței stării de servitute — corporală sau reală — și a structurilor domeniiale, precum și agravarea continuă pînă spre mijlocul secolului al XIX-lea a obligațiilor țăranilor șerbi sau liberi fără pămînt față de stăpînii funciari sînt semnele cele mai caracteristice ale evoluției agrare a Europei răsăritene. Contrastul cu procesul de destrămare al senioriei occidentale și de substituire a îndatoririlor în muncă sau natură prin cens este evident. Vom urmări mai jos trăsăturile caracteristice ale structurilor est-europene și consecințele de ordin istoric ale persistenței atît de îndelungate a șerbiei în această parte a continentului. Ceea ce am dori să lămurim aici este o problemă de terminologie științifică: întrebuintarea expresiei lui Engels „a doua ediție a iobăgiei” este sau nu legitimă pentru a caracteriza dezvoltarea istorică a țărilor de la răsărit de Elba?

S-a văzut că Engels utilizează această expresie în legătură cu situația din Germania de sud, unde iobăgia, care *dispăruse* în secolul al XIII-lea, își face reapariția în secolul al XV-lea și se consolidează după 1525. În aceste regiuni — și numai în acestea — a existat o „a doua ediție” a iobăgiei în sensul propriu al termenului; în nici o altă parte a Europei nu se întilnește o evoluție similară, astfel că, într-o exprimare riguros exactă, folosirea termenului este incorectă. El și-ar putea însă găsi o justificare, dacă perspectiva istorică depășește cadrul îngust al realităților locale sau chiar naționale pentru a îmbrățișa aria întregului continent european. Primei iobăgii, care se identifică cu însăși constituirea și dezvoltarea societății feudale din Occidentul Europei în secolele IX—XV, îi urmează a doua iobăgie din țările de la răsărit de Elba, caracterizată prin sporirea și agravarea considerabilă a obligațiilor țăranimii lipsite de pămînt față de stăpînii funciari. Deosebiri de esență dintre cele două iobăgii sînt însă foarte mari: cea dintîi se dezvoltă într-un sistem domeniial întemeiat pe ideea de subzistență — deci într-un cadru de economie naturală —, pe cînd ultima este generată de orientarea domeniului spre piață și de intensificarea comerțului cu grîne; deosebiri la fel de importante — asupra cărora stăruim mai jos — se constată și în ceea ce privește statutul personal al țăranilor — într-un șir de țări din Europa răsăriteană, șerbia fiind abolită în veacul al XVIII-lea —, sfera și caracterul autorității stăpînului de pămînt asupra țăranilor liberi sau dependenți așezați

⁸ S. D. Skazkin, *Problemele fundamentale ale așa-numitei „a doua iobăgii” în Europa centrală și răsăriteană*, în *Analele româno-sovietice*, seria istorie, XII (1958), nr. 1—2, p.105 și urm.

pe moșia sa etc. Nu se mai poate vorbi, așadar, de o „a doua ediție” a iobăgiei fără a preciza că avem de-a face cu o ediție în care revizuirile și adaosurile — pentru a păstra termenii acestei comparații editoriale — merg pînă a alcătui o altă carte. Este adevărat că observatorii contemporani și istoricii de mai tîrziu au fost surprinși să constate existența în Europa de răsărit a unor forme de exploatare care dispărușeră în partea de vest a continentului și au utilizat termeni apropiați de cel al lui Engels : *cvasisclavie, restaurarea robiei, o nouă iobăgie, robia clăcii, noua feudalitate* etc., adică expresii figurate care încearcă să dea o expresie metaforică realității istorice. Din parte-ne, credem că renunțarea la acești termeni — sau utilizarea lor cu avertismentul necesar — ar contribui nu numai la eliminarea unor divergențe și controverse care se reduc la simple „certuri de cuvinte”, dar și la înțelegerea mai profundă a evoluției istorice a răsăritului Europei și a factorilor care au imprimat un șir de particularități dezvoltării societății umane în această parte a continentului nostru.

Desprinderea trăsăturilor caracteristice ale structurilor agrare (ale evoluției raporturilor din cadrul domeniului feudal) din Europa răsăriteană în secolul al XVIII-lea întîmpină două obstacole : unul de ordin istoric, celălalt de ordin istoriografic. Pe marele spațiu cuprins între M. Baltică și M. Neagră și fluviile Elba și Volga se desfășoară — așa cum s-a arătat mai sus — o succesiune de transformări economice, sociale și politice, în primul rînd în sfera vieții rurale, care conferă acestei părți a continentului european o fizionomie specifică. Relațiile agrare din răsăritul Europei își dau la iveală elementele distinctive prin raportare la situațiile similare din apusul continentului. Teritoriul de la est de Elba se înfățișează ca o unitate în comparație cu realitățile domeniile vest-europene, dar de îndată ce analiza își limitează zona de cercetare la aria Europei răsăritene imaginii de unitate i se substituie o diversitate de situații, care se refuză cuprinderii lor în caracterizări de ansamblu. Particularismele naționale și locale se manifestă cu deosebită vigoare și, dacă sînt evidente deosebiri dintre sistemul *folwark*-urilor și cel timariot, diferențe, firește de mai mică amploare, dar nu mai puțin importante apar, spre pildă, între domeniile situate în nordul Poloniei și cele din Rutenia. De aici, dificultatea de a surprinde caracteristici valabile pentru acest ansamblu de realități atît de variate și, în consecință, necesitatea de a introduce nuanțări și rezerve la fiecare concluzie generală.

În ceea ce privește aspectul istoriografic al problemei, dificultățile întîmpinate provin deopotrivă din sfera izvoarelor și din aceea a studiilor de interpretare. Spre deosebire de Moldova și Țara Românească, unde numărul și tipurile de surse istorice pentru cunoașterea economiei rurale în perioada destrămării feudalismului sînt reduse, țările învecinate dispun de arhive bogate, care permit studiul aprofundat al organizării și funcționării sistemului domenal. Depistarea, cercetarea și editarea acestor izvoare au constituit, în ultimii ani, o preocupare de căpetenie în istoriografia țărilor din Europa răsăriteană, iar rezultatele eforturilor de inves-

tigație și studiu s-au dovedit deosebit de valoroase. Cercetătorii problemelor de istorie agrară sînt însă unanimi în a considera că e vorba de primii pași, și ancheta istoriografică trebuie continuată și lărgită. Abundența materialului documentar depășește posibilitățile unei tipăriri rapide, astfel că o mare parte din izvoarele istoriei agrare vor trebui consultate încă multă vreme în depozitele care le conservă. Este evident că, pînă la încheierea activității de detectare și studiere a surselor amintite, concluziile cercetărilor păstrează de cele mai multe ori un caracter de provizorat și că numărul ipotezelor de lucru depășește simțitor pe cel al încheierilor definitive.

Nu este, așadar, de mirare că un șir de probleme esențiale continuă încă să fie obiect de controversă, divergențele fiind uneori ireductibile. Interpretarea aceluiași fenomen este, adesea, fundamental deosebită în lucrările aceluiași istoric⁹.

Deosebiri de opinii ies la iveală și în stabilirea factorului generator al procesului de intensificare a șerbiei și de agravare a obligațiilor țărănești. Dacă pentru unii cercetători piața externă este aceea care, prin solicitările de grîne, a determinat dezvoltarea rezervei cerealiere a domeniilor și creșterea cuantumului clăcii, alți istorici atribuie această funcție pieței interne, în speță orașelor. Imposibilitatea examinării exhaustive a izvoarelor și deci a analizei cantitative a fenomenelor studiate explică persistența tezismului istoriografic și a existenței unor divergențe de păreri care împiedică pe cercetător să-și formeze o imagine unitară de ansamblu asupra dezvoltării agrare a Europei răsăritene.

Constatările de mai sus rămîn, firește, valabile și în ceea ce privește încercarea de a integra evoluția raporturilor agrare din Țara Românească în contextul mai larg al Europei răsăritene. Dificultatea majoră o constituie ignorarea unui șir de aspecte ale organizării domeniiale românești, ceea ce face, dacă nu imposibilă, în orice caz, foarte aproximativă comparația între situația dintre Carpați și Dunăre și teritoriile înconjurătoare. La rîndul ei, inegalitatea de documentație — și deci de cunoaștere — privind diferitele sectoare ale organizării domeniiale de la răsărit de Elba lipsește de omogenitate termenul de comparație al realităților românești.

Unitar sub aspectul persistenței unui sistem de organizare domeniială dispărut sau pe cale de dispariție în apusul Europei, spațiul de la răsărit de Elba înfățișează în fapt o diversitate de situații și regimuri agrare care se refuză unei singure caracterizări. Varietatea, remarcabil de bogată, a modalităților de exploatare a muncii servile și libere în cuprinsul domeniului laic și ecleziastic, precum și direcțiile deosebite de evoluție a economiei domeniiale, chiar în zone restrînse ca întindere, lasă totuși să se contureze două mari arii, cu o fizionomie agrară proprie și a căror linie de demarcație coincide cu limita de extindere a sistemului timariot otoman.

⁹ Astfel, deposedarea țărănimii de pămînt în Ungaria, începînd din secolul al XVII-lea, a fost considerată mai întîi de către istoricul maghiar Z. Pach drept manifestare a procesului de acumulare primitivă a capitalului — similară cu „enclosures” engleze — pentru ca, după cîțiva ani, același cercetător să afirme că fenomenul amintit are un caracter pur feudal.

IMPERIUL OTOMAN

Domeniul feudal otoman s-a constituit și dezvoltat în cadrul unei societăți organizate militar, în scopul desfășurării incursiunilor de pradă și a războaielor de cucerire destinate să procure bunuri pe care o activitate proprie de producție era incapabilă să le asigure. Alături de teritoriile exploatare direct și exclusiv de către stat („ösriye” și „haraciye”), existau întinse regiuni — ca în Peninsula Balcanică, de pildă — unde pământurile cucerite fuseseră acordate ca feude militarilor și slujbașilor civili în schimbul prestării serviciului în armată sau, respectiv, în aparatul de stat (aceste pământuri intrau în categoria „miriye”, iar în funcție de venitul adus deținătorului se împărțeau în timare, ziamet și hass). Populația aflată în cuprinsul acestor teritorii era îndatorată să achite impozitele și să execute diverse prestații în muncă pentru stat (avariz-i divaniye ve tekelif-i örfiye), precum și ansamblul de redevențe datorat seniorului feudal (rüsüm-i raiyet)¹⁰.

Caracterul miliar-birocrațic al societății feudale otomane se reflectă și în raporturile dintre cele două categorii de obligații: cuantumul îndatoririlor către stat — adică renta centralizată — depășește cu mult pe acela al rentei feudale percepute pe domeniu. Atît timp cît politica de expansiune a Imperiului otoman a fost încununată de succes, veniturile aduse de războaie și slujbe au făcut ca gospodăria personală a seniorului otoman (hassa) să nu joace un rol însemnat în ansamblul economiei domeniiale. Populația de pe domeniile feudale era îndatorată în secolele XV—XVI să dea dijmă și alte redevențe în natură („salariye”, diverse daruri etc.) și să achite seniorului un impozit funciar („resm-i çift” plătit de turci și „ispence” de creștini, deosebit de capitația — „ciziye” — datorată fiscalului) și taxe pentru oi, porci, stupi, dreptul de a paște vitele etc. Renta în muncă percepută de senior era neînsemnată: 7 zile în a doua jumătate a veacului al XV-lea, pentru a fi apoi redusă la 3 zile pe an în timpul lui Soliman I, țărani fiind îndatorați să transporte produsele realizate din stringerea dijmei în hambarele stăpînului de moșie¹¹. Trăsătura caracteristică a economiei senioriale este stabilitatea cuantumului obligațiilor țărănești în decurs de două veacuri și jumătate; semnificativă în această privință este, desigur, legea din 1716 care stabilește veniturile senioriale din Moreea la același nivel — sau aproape la același nivel — cu cele fixate de sultanii Mahomed al II-lea și Soliman I. Nu e vorba numai de o stabilitate datorată înscrierii și fixării riguroase a îndatoririlor țărănești în cuprinsul legislației otomane¹², ci, în primul rînd, de

¹⁰ V. P. Mutafcieva, *De l'exploitation féodale dans les terres de population bulgare sous la domination turque aux XVe et XVIe siècles*, în *Etudes historiques à l'occasion du XI-e Congrès international des sciences historiques — Stockholm août 1960* (mai departe, *Etudes historiques*), Sofia, 1960, p. 146—147; H. Inalcik, *L'Empire ottoman*, în *Les peuples de l'Europe du sud-est et leur rôle dans l'histoire (XVe—XXe s.)*, I-er Congrès International des études balkaniques et sud-est européennes, Sofia, 1966, p. 18—19.

¹¹ V. P. Mutafcieva, *op. cit.*, p. 148—149.

¹² Explicația e oferită de V. P. Mutafcieva, *ibidem*, p. 151.

nivelul însuși atins de economia seniorială. Prevederile cuprinse în aceste kanumname ale sultanilor otomani nu fac altceva decît să reflecte inexistența tipului de domeniu feudal cu o mare rezervă cerealieră și lipsa de interes a stăpînilor de pămînt pentru administrarea directă și sistematică a bunurilor funciare¹³. Situație ușor explicabilă, de altminteri : serviciul militar lăsa un timp restrîns seniorului pentru a se ocupa îndeaproape de exploatarea domeniului său, iar participarea la expedițiile de cucerire sau la incursiunile de pradă se dovedea mult mai rentabilă decît propria-i gospodărie. Stimulentele pentru dezvoltarea producției cerealiere erau în fapt inexistente ; absența unor centre urbane dezvoltate lipsea de deuseu domeniile feudale, iar furniturile gratuite sau la prețuri de monopol asigurate de țările române — devenite de la sfîrșitul secolului al XVI-lea chelerul împărăției — și de Egipt dispensau capanul de a apela într-o măsură însemnată la producția domeniilor feudale din Balcani.

În secolele XVII—XVIII, regimul stăpînirii pămîntului și economia seniorială înregistrează însemnate prefaceri. Declinul forței militare a imperiului, insuccesele tot mai numeroase pe cîmpurile de luptă și — consecință firească — stagnarea politicii de expansiune, iar de la sfîrșitul veacului al XVIII-lea regresul stăpînirii otomane în Europa central-răsăriteană s-au repercutat în chip decisiv asupra structurilor agrare ale imperiului. Două fenomene se cuvin a fi subliniate cu deosebire : „întoarcerea” seniorilor otomani la domeniile lor și constituirea unor domenii a căror stăpînire nu mai este condiționată de prestarea unor servicii către stat — în speță, serviciul militar —, ci a devenit ereditară.

Din momentul în care acțiunile militare au încetat să mai reprezinte un izvor de bogăție, spahiii au încercat să-și reechilibreze veniturile printr-o mai rentabilă exploatare a stăpînirilor lor funciare. Adaptare deopotrivă de dificilă pe planul organizării domeniiale și pe cel al mentalității economice, ea a fost însoțită de ruinarea masivă a micilor stăpîni de pămînt. Transformarea seniorului otoman dintr-un militar, absent de pe domeniul său pentru o perioadă îndelungată, într-un conducător al gospodăriei domeniiale, care își are reședința permanentă pe pămînturile aflate sub stăpînirea sa, a atras înăsprirea exploatării populației rurale. Țăranii au fost supuși unor redevențe și prestații sporite, iar depose-darea lor de pămînt s-a desfășurat într-un ritm accelerat. Acaparările de pămînt, atît pe seama țărănimii, cît și a micilor feudali, au permis constituirea unor domenii întinse care s-au eliberat treptat de îndatoririle rezultate din deținerea condiționată a pămîntului și au devenit ereditare. Sistemului timariot i se substituie astfel sistemul ciftlicurilor. El se des-

¹³ Autoarea însăși explică cuantumul redus al clăcii prin absența îndelungată a spahiilor — chemați să-și îndeplinească îndatoririle militare — de pe feudele lor, *ibidem*, p. 157 ; în ceea ce privește opinia Verei P. Mutafchieva despre declinul și dispariția hassei micilor feudali în secolele XV—XVI (vezi *Към въпроса за цифлиците в Османската империя през XIV—XVII в.*, în *Исторически преглед*, XIV (1958), nr. 1, p. 50—51) vezi observațiile critice ale B. A. Tvetkova în *Etudes historiques*, p. 174—175, nota 14.

fășoară concomitent și în strînsă legătură cu procesul de destrămare a economiei naturale și de dezvoltare a relațiilor marfă-bani. Ciftlicul reprezintă forma de trecere de la feudalism la capitalism și în cuprinsul său coexistă elementele celor două modalități de exploatare a muncii¹⁴.

La sfîrșitul veacului al XVIII-lea, comerțului de cereale din Peninsula Balcanică i se deschid noi perspective și direcții de dezvoltare. Consolidarea autorității căpeteniilor locale face din centrele de reședință ale acestora mici capitale către care se îndreaptă producția cerealiară a provinciilor aflate sub ascultarea lor, în timp ce trupele și garnizoanele de la hotarele imperiului — al căror număr sporește în legătură cu ascuțirea crizei orientale — solicită însemnate cantități de grîne. Se adăuga activitatea companiilor franceze și austriece care au făcut din Varna, Burgas, Kavalla și, respectiv, Vidin centre importante pentru tranzacții cerealiere¹⁵. Acțiunea acestor factori stimulatori este însă limitată de declinul agriculturii și de situația precară a cultivatorilor. Exploatarea fiscală face din țărănime o pradă lesnicioasă pentru creditori sau îi silește pe contribuabili să-și caute scăparea de stoarcerile fiscului în fugă¹⁶, în timp ce atrocitățile săvîrșite de turci pustiesc regiuni întregi. Astfel, în 1738, întinse suprafețe din Macedonia, Bulgaria și Serbia au rămas neînsămînțate, în urma masacrării și luării în robie a populației creștine de către trupele otomane, după ocuparea Nișului. Activitatea de schimb a fost în întregime paralizată în timpul războaielor Porții cu Austria și Rusia din anii 1768—1774 și 1787—1792, întreruperea negoțului intern influențînd, firește, și comerțul exterior¹⁷.

Dezvoltarea rezervelor cerealiere era împiedicată deopotrivă de împrejurările economice și politice și de incuria autorităților locale. În secolul al XVIII-lea, ca urmare a dezordinii care domnea în răscumpărarea feudelor militare, două treimidinacestea erau atît de fărîmițate, încît deținătorii lor se aflau în imposibilitatea de a-și organiza o gospodărie proprie de oarecare însemnătate¹⁸. În aceste condiții, exploatarea pămîntului prin renta în natură sau bani apărea ca cea mai potrivită. În cadrul așa-numitului *kesim*, țăranii așezați pe domeniu trebuiau să dea stăpînului o cantitate fixă de produse, stabilită de către acesta, independent de variațiile recoltei; pe alte moșii se practica sistemul dării în dijmă, cultivatorul urmînd să dea stăpînului de pămînt o cantitate de produse, în raport cu producția anului, care mergea pînă la jumătate din recoltă. În regiunile de nord-vest ale Bulgariei, particularitățile locale au imprimat relațiilor agrare trăsături specifice. Legislația otomană interzicea defrișarea în afara teritoriilor adiacente centrelor populate

¹⁴ J. Natan, *Економическая история Болгарии*, Moscova, 1958, p. 113.

¹⁵ *История Болгарии*, vol. I, Moscova, 1954, p. 218; H. Gandev, *Зараждане на капиталистически отношения в чифликото стопанство на северо-западна България през XVIII в.*, Sofia, 1962.

¹⁶ B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, ed. a 3-a, Londra, 1965, p. 32—33.

¹⁷ N. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIII-e siècle*, Paris, 1956, p. 123—124.

¹⁸ *История на България*, vol. I, Sofia, 1954, p. 299.

pentru a împiedica fuga țăranilor în regiuni care scăpau controlului fiscului. Aceste pământuri nedestelenite nu puteau fi acordate decât în parcele mici destinate construcției de mori sau stupăriilor. Ca pretutindeni în lumea otomană, eludarea dispozițiilor prin coruperea funcționarilor era posibilă și aici; negustori, cămătari, slujbași dobîndeau de la autorități acte de stăpînire pentru întinderi mici — sub pretexte legale — cărora apoi le sporeau suprafața, fără ca organele de stat, mituite, firește, să reacționeze. S-au constituit astfel în regiunea de nord-vest a Bulgariei aproape 120 de ferme particulare, cu întinderi variind între 30—40 ha și 400—500 ha¹⁹, cultivate prin munca simbriașilor (ratai, momci), care primeau locuință gratuită, îmbrăcăminte și remunerație în bani și natură. Alături de aceste gospodării, a căror producție se bazează pe exploatarea muncii salariate, se formează domenii organizate pe vechile baze feudale (agalar), prin deposedarea de pământ a țăranimii și acapararea terenurilor obștești. Grînele recoltate de pe toate aceste stăpîniri funciare iau drumul Vidinului — unde erau achiziționate de negustori din Imperiul habsburgic — sau sînt vîndute la Belgrad și Orehova garnizoanelor, al căror efectiv era sporit din pricina situației nesigure de la frontieră.

Schimbările survenite în structurile agrare ale Imperiului otoman au afectat, așadar, în primul rînd regimul stăpînirii de pământ — trecerea de la deținerea condiționată la proprietatea ereditară — și într-o mai mică măsură organizarea interioară a domeniului²⁰. Interesul arătat de spahii exploatării feudalelor lor — după secarea izvoarelor de venit reprezentate de acțiunile militare — a inaugurat o perioadă de intensificare a exploatării țăranimii. Constituirea ciftlicurilor nu a fost însoțită însă de o restructurare a organizării domeniiale în direcția dezvoltării unei rezerve cerealiere, astfel că formele cele mai răspîndite de exploatare au rămas dijma și renta în bani. Numai în regiunile unde s-au format mari ferme individuale apelul la munca salariată, făcut pe scară largă, a imprimat o nouă orientare, capitalistă, agriculturii. Veacul al XVIII-lea apare în istoria agrară a Imperiului otoman ca o perioadă de reacțiune seniorială, caracterizată prin consolidarea forțelor feudale locale, care pot împinge, nestingherite de autoritatea centrală, exploatarea populației pînă la forme extreme. Realitățile otomane sugerează o apropiere de explicația oferită de F. Grossmann și F. G. Knapp genezei iobăgiei a doua: transformarea cavalerilor în agricultori. În Imperiul otoman însă micii feudali care au încercat să se adapteze noilor împrejurări și să se dedice exploatărilor agricole au fost în cea mai mare parte ruinați și deposedați de marii stăpîni de pământ și de autoritățile centrale care au concedat pămînturile lor demnitarilor curții, ulemalelor etc. O producție de cereale-

¹⁹ Chr. Gandev, *L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la Bulgarie du nord-ouest au cours du XVIIIe siècle*, în *Etudes historiques*, p. 207 și urm. H. Inalcik, *op. cit.*, p. 44, nota 1, spre deosebire de Gandev, consideră că fermele din nord-vestul Bulgariei au apărut prin achiziționarea pămînturilor *miri* prin *mukataia*, iar nu ca *mülk* (proprietate privată).

²⁰ A. D. Novicev, *История Трпууу*, Leningrad, 1963, p. 219—220.

marfă bazată pe clacă nu a luat naștere, pentru că stăpînii de moșii au preferat calea mai simplă și mai ieftină a perceperii rentei în natură sau bani. Dacă, prin agravarea situației țărănimii, Imperiul otoman se integrează în procesul întîlnit în teritoriile de la răsărit de Elba, el se distinge de complexul de situații din cuprinsul acestei arii, prin absența marilor întreprinderi agricole bazate pe clacă și prin predominarea rentei în natură și bani.

EUROPA ORIENTALĂ

Odată depășită zona structurilor agrare otomane, organizarea domenală a Europei răsăritene prezintă cele trei tipuri posibile de exploatare: prin clacă, dijmă sau rentă în bani, alături de sistemele „pure”, întemeiate deci exclusiv pe una dintre cele trei forme ale rentei feudale, întîlnindu-se cel al redevențelor mixte. Deși este evident că orice încercare de grupare teritorială a modalităților de exploatare nu poate fi decît aproximativă, dată fiind forța de afirmare a particularismelor locale în societatea medievală, delimitarea ariilor de preponderență a uneia sau a alteia din formele rentei feudale este necesară pentru a înțelege ansamblul de fenomene numit „a doua iobăgie”. Stabilirea zonelor în care s-au constituit marile întreprinderi agricole întemeiate pe clacă poate înlesni, credem, detectarea factorilor generatori ai extinderii rentei în muncă ca formă principală de valorificare a domeniului.

Fixarea pe hartă a regiunilor în care s-a dezvoltat tipul de moșie exploatat prin clacă (*Gutsherrschaft*, *folwark*) dezvăluie rolul decisiv al comerțului de grîne în geneza noii structuri domeniiale. Transformarea domeniului feudal într-o unitate economică organizată în vederea producției pentru piață s-a realizat în regiunile care, prin vecinătatea unor mari centre de schimb, au asigurat producției cerealiere a domeniului de bușeuri permanente și remuneratoare. S-a afirmat mai demult că, în timp ce în Germania de est și în Polonia constituirea economiei domeniiale întemeiată pe clacă a fost determinată de vînzarea cerealelor pe piața externă, reprezentată de țările în curs de industrializare din vestul Europei, în Ungaria, Cehia și Austria inferioară factorul generator a fost piața internă²¹. Afirmăția simplifică însă realitatea istorică, împiedică sesizarea unor deosebiri esențiale între cele două arii de dezvoltare a muncii clăcașe și, urmată consecvent în logica ei interioară, duce la impas. O piață internă atît de dezvoltată încît să joace un rol similar cu cel al ansamblului de țări vest-europene în apariția gospodăriei domeniiale întemeiate pe clacă în Germania de est și Polonia presupune o rețea de centre urbane dezvoltate, a căror populație numeroasă a abandonat definitiv îndeletnicirile agricole pentru a se consacra meșteșugurilor și negoțului.

²¹ *Советская историческая энциклопедия*, vol. 2, Moscova, 1962, col. 146.

Dar existența unor zone compacte de puternică viață urbană, departe de a constitui un factor stimulator sau consolidant pentru întrebuițarea muncii servile — exemplul Europei occidentale o demonstrează concludent —, exercită, dimpotrivă, o acțiune dizolvantă asupra economiei senioriale bazate pe munca servilă²². Rolul orașelor în apariția și dezvoltarea domeniului exploatat prin clacă nu poate fi înțeles în adevăratul său sens fără a lua în considerare întregul context social, economic și politic în care se integrează fenomenul studiat. Împrejurările din Rusia veacului al XVIII-lea oferă, în această privință, un exemplu lămuritor. Potrivit datelor din anii 1780—1785, se constată o diferențiere geografică a formelor rentei: renta în muncă (*barscina*) predomină în regiunile cu cernoziom, cea în bani (*obroc*) în regiunile de necernoziom. Or, în acestea din urmă, există zone în care se concentrează exploatarea prin barșcină. Ele sînt dispuse în jurul Moscovei și Petersburgului, Pskovului, Smolenskului și în hinterlandul porturilor baltice²³. Înseamnă, oare, că vastitatea Imperiului rus oferă posibilitatea studiului comparat al genezei întreprinderii agricole întemeiate pe clacă ca rezultat al acțiunii exercitate de piața externă (regiunile baltice) și de cea internă (Rusia centrală)? O cercetare a împrejurărilor în care s-a desfășurat procesul de generalizare a clăcii ca principala formă de exploatare a țărănimii este necesară pentru a înțelege trăsăturile specifice imprimate de condițiile locale organizării domeniului feudal.

Rusia

Organizarea moșiei pe baze clăcașe este un proces care se desfășoară de la vest la est, începînd din a doua jumătate a veacului al XV-lea pînă în veacul al XVIII-lea. Sistemul domenal întemeiat pe clacă își face mai întii apariția în regiunile baltice orientale (Letonia, Estonia și Lituania, apuseană), ritmul de dezvoltare fiind mai accelerat în Livonia. În cuprinsul arhiepiscopatului de Riga și al teritoriilor stăpînite de Ordinul cavalerilor teutoni, Vidzem și Latgalia, numărul curțiilor senioriale (*hove, curiae* — în istoriografia sovietică, *мыза*) se află în continuă creștere de la sfîrșitul secolului al XIV-lea și pînă în prima jumătate a secolului al XVI-lea²⁴. Rapiditatea transformărilor petrecute pe domeniile

²² Bryce Lyon, *Encore le problème de la chronologie des corvées*, în „Le moyen âge”, t. LXIX, volume jubilaire (1888—1963), p. 615 și urm.

²³ M. Confino, *Problèmes agraires: le système des redevances mixtes dans les domaines privés en Russie (XVIII—XIX siècles)*, în „Annales”, XVI (1961), nr. 6, p. 1 070.

²⁴

Sfîrșitul secolului al XIV-lea	1401—1450	1451—1500	1501—1550	1551—1561
19	42	61	124	86

după V. V. Doroșenko, *Мызно-барщинное хозяйство в южной (латышской) части Лифляндии в XVI в.*, în *Средние века*, XXI (1962), p. 128.

din Livonia își are originea în așezarea geografică și în structura domenală: vecinătatea porturilor baltice — Riga și Tallin — oferea însemnate facilități pentru exportul grânelor spre țările vest-europene, devenit deosebit de rentabil după creșterea prețurilor la produsele cerealiere, înregistrată în secolul al XVI-lea; pe de altă parte, suprafața mai restrînsă a domeniilor livoneze îngăduia stăpînului de pămînt organizarea exploatării prin clacă fără întreținerea unui aparat costisitor de supraveghere și conducerea directă a gospodăriei senioriale. La sfîrșitul veacului al XVI-lea și în prima jumătate a veacului al XVII-lea, domeniul exploatat prin clacă devine preponderent în Bielorusia apuseană, pentru ca în veacul al XVIII-lea să cuprindă întreaga Bielorusie. Vicisitudinile politice — războiul livonian, războiul polono-suedez din anii 1600—1629, războiul nordic — au stîmjenit dezvoltarea gospodăriei domeniiale clăcașe, astfel că în unele locuri, ca în părțile răsăritene ale Bielorusiei și cele nord-vestice ale Lituaniei, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, *folwark*-urile au dispărut, iar renta în bani s-a substituit celei în muncă. Proces de altminteri reversibil, întrucît de la mijlocul veacului al XVIII-lea, în amintitele regiuni, claca recucerește trainic pozițiile anterioare pierdute²⁵ și își sporește considerabil cuantumul. Constituirea și dezvoltarea sistemului domenal întemeiat pe clacă au fost în regiunile baltice rezultatul direct al orientării producției domeniului spre piață. „Sistemul *Gutsherrschaft* în bazinul oriental al Mării Baltice — scrie Z. K. Ianel — este legat nemijlocit de «specializarea feudală» a gospodăriei senioriale spre comerțul cu cereale, iar mai tîrziu de fabricarea rachiului. Guverniile baltice au fost furnizoarele permanente de cereale ale țărilor vest-europene, unde dezvoltarea industriei a creat o cerere stabilă și favorabilă de grîne. Rolul pieței interne a fost neînsemnat”²⁶. Abia din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, în urma încorporării Livoniei și Estoniei la Rusia și a desființării barierelor vamale, teritoriile ruse devin o piață avantajoasă pentru rachiul produs de domeniile baltice. Deși, în ceea ce privește condițiile de apariție a *folwark*-urilor în Bielorusia și Lituania, studiile recente atribuie rolul decisiv fie pieței interne, fie celei externe, ni se pare în afară de orice îndoială că în veacurile XVII-XVIII orașele din Bielorusia erau departe de a îndeplini

²⁵ D. L. Pohilevici, *Переход государственных крестьян Литвы и Белорусии в середине XVIIIв. с денежной ренты на отработочную*, în *Исторические записки*, vol. 39, 1952, p. 121—122.

²⁶ Literatura privind relațiile agrare în Rusia în veacul al XVIII-lea este remarcabil de bogată; e îndeajuns de amintit că în fiecare an, începînd din 1958, este organizat un simpozion consacrat istoriei agrare, ale cărui lucrări sînt publicate în *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. În prezentarea pe care o încercăm, a situației din Rusia, ne conducem mai ales după studiile lui Z. K. Ianel, *О некоторых вопросах „второго издания” крепостного права и социально-экономического развития барщинного поместья*, în *Исторические записки*, vol. 78, 1965, p. 150—180, și M. Confino, *Problèmes agraires: le système des redevances mixtes dans les domaines privés en Russie (XVIII—XIX siècles)*, în „Annales” XVI (1961), nr. 6, p. 1066—1095, care se disting prin abundența informației și profunzimea analizei.

funcția avută de apusul în curs de industrializare al Europei, în cadrul schimburilor dintre cele două părți ale continentului nostru.

Aceeași acțiune stimulatorie a pieței externe asupra restructurărilor domeniiale în direcția constituirii unei mari rezerve cerealiere se constată și în Ucraina, unde veacul al XVIII-lea reprezintă perioada de extindere continuă a noii organizări a moșiei. Magnații poloni — Potocki, Ossolinski, Liubomirski, Czartoryski etc. — exportau cantități considerabile de cereale, care ajungeau pînă la jumătate din recoltă. Semnificative pentru rolul exportului de cereale în consolidarea regimului de clacă sînt transformările înregistrate în economia domeniială în urma schimbărilor configurației politice, survenite după împărțirile succesive ale Poloniei. Restrîngerea suprafețelor cultivate cu cereale în cadrul *folwarkurilor* după trecerea Gdańskului sub stăpînirea prusiană — deci blocarea principalului punct de scurgere al exporturilor agricole din Polonia și Ucraina — indică cu limpezime că la originea sistemului domeniial întemeiat pe clacă s-a aflat producția de grîne destinată exportului. Abia după deschiderea drumului comercial prin Marea Neagră, *folwark*-urile revin la culturile de cereale, exportului de grîne către Europa occidentală adăugîndu-i-se acum cererile de produse agricole ale raioanelor industriale din Rusia.

În guberniile centrale ruse, apariția sistemului moșiei exploatare prin *barșcină* (clacă) se petrece mai tîrziu decît în regiunile vestice, elementul noii structuri domeniiale făcîndu-și apariția în veacul al XVI-lea. Nu trebuie pierdut din vedere că linia sudică de apărare a statului moscovit în acea perioadă, Tula-Riazan, avea alipită o zonă de colonizare țărănească și slujitorească (*dvorenii*) și că organizarea domeniială s-a extins în regiunile sudice sub egida expansiunii acestei nobilimi mărunte. Absența unor mari centre urbane în părțile centrale a conservat caracterul natural al economiei domeniiale, astfel că exploatarea prin clacă nu a însemnat implicit și orientarea spre piață a producției domeniilor micilor stăpîni de pămînt. Pe măsura includerii pămînturilor din sud în structurile senioriale, se petrec schimbări și în formele de exploatare. „Intensificarea clăcii în veacul al XVIII-lea este legată mai ales de reacția feudalilor mici și mijlocii față de creșterea relațiilor marfă-bani; pentru latifundii este mai tipică trecerea țăranilor la renta în bani”²⁷.

Potrivit datelor existente pentru anul 1782, cele două tipuri de domenii se repartizau în Rusia astfel :

tip	cernoziom %	necernoziom %	media %
barșcina	74	45	56
obroc	26	55	44 ²⁸

²⁷ Z. K. Ianel, *op. cit.*, p. 170.

²⁸ M. Confino, *op. cit.*

De la sfârșitul veacului al XVIII-lea, sistemul barșcinei elimină pe o mare întindere pe cel al obrocului. Dezvoltarea unor mari centre urbane și a rețelei de comunicație, care are drept consecință transportul mai lesnicios al grinelor spre piețele orașelor, însoțită de răspîndirea printre stăpînii de pămînt a spiritului de afaceri, explică vigoarea nouă pe care o capătă extinderea barșcinei. M. Confino atrage atenția asupra existenței unui al treilea tip de domeniu : cel al redevențelor mixte ²⁹(*смешанная сукцема*), care oferă soluția pentru asigurarea mîinii de lucru pe domeniu și, în același timp, a fondurilor lichide. Pe moșiile exploatare în acest chip, se întilnesc două modalități de percepere a rentei feudale : fie că același țaran este îndatorat simultan să facă clacă și să achite obrocul, fie că țaranii sînt împărțiți în două grupe, din care una prestează munca, iar cealaltă plătește suma de bani stabilită. Existența unor disponibilități bănești, rezultate din achitarea obrocului, permitea stăpînului de moșie să aleagă momentul cel mai favorabil pentru desfacerea pe piață a producției sale cerealiere și atenua consecințele calamităților naturale ³⁰. M. Confino distinge două faze în evoluția redevențelor mixte : între 1720 — 1730 și 1760 — 1770 expansiunea obrocului ; între 1790 — 1800 și 1850 — 1860 renașterea barșcinei. Prima fază reprezintă introducerea obrocului pe domeniile exploatare prin barșcină, cea de-a doua renașterea clăcii pe domeniile exploatare prin obroc. Firește că situațiile trebuie înțelese în nuanțarea lor regională. La mijlocul veacului al XVIII-lea, regiunile centrale cu industrie dezvoltată (Tula-Pereaslavl-Riazan) constituie o zonă de preponderență a sistemului redevențelor mixte, în timp ce în regiunea de cernoziom, spre deosebire de marile domenii unde în genere sistemul combinat este cel mai răspîndit, micilor moșii le este caracteristică exploatarea prin clacă. Modalitățile de exploatare variază, firește, în funcție de alegerea făcută de stăpîn, rezultată ea însăși din acțiunea unui șir de factori obiectivi și subiectivi. Pe domeniul prințului, Kurakin — 20 000 de desetine, dintre care o treime rezerva seniorială iar restul parcelele țărănești — vînzarea băuturilor alcoolice ocupă primul loc la capitolul veniturilor ; obrocul practicat în veacul al XVIII-lea cedează locul la începutul veacului al XIX-lea clăcii. Pe moșiile familiei Șeremetiev — a căror suprafață era de 769 750 de desetine, numărul șerbilor fiind de 210 340 — evoluția este inversă : la începutul veacului al XVIII-lea pe cea mai mare parte a domeniilor este întrebuițat sistemul redevențelor mixte, ponderea mai mare revenind clăcii ; în 1765, numărul domeniilor exploatare prin barșcină era de 17 din totalul de 57, pentru ca la 1800 să se reducă la 2 ; în acest an, obrocul este achitat

²⁹ O anchetă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea înregistrează următoarea situație :

91 domenii exploatare prin barșcină

92 „ „ „ „ + redevență în natură

18 „ „ „ „ + obroc

11 „ „ „ „ + redevențe în natură + obroc

³⁰ M. Confino, *op. cit.*, p. 1094 — 1095. Pomeșicul tinde astfel să devină un „antreprenor sui-generis pentru că el rămînea atașat structurilor servile ale economiei domeniiale”.

de 201 890 de șerbi ³¹. Sensul opus al schimbării tipului de exploatare se explică prin marele număr de întreprinderi metalurgice și textile pe care familia Șeremetiev le-a construit pe domeniile ei și unde forța de muncă, ca și personalul de conducere, de altminteri, era recrutat dintre șerbii care achitau obrocul.

Evoluția relațiilor dintre pomeșic și șerb, ca și organizarea economiei domeniiale se integrează în ansamblul de transformări care caracterizează Rusia secolului al XVIII-lea. Din punctul de vedere al raporturilor agrare, acest secol marchează consolidarea autorității stăpînitorilor de pămînt asupra șerbului și reducerea acestuia la o situație de adevărată robie. O succesiune de măsuri trece asupra stăpînului de pămînt atribuții exercitate anterior de autoritățile de stat și, în cele din urmă, abandonează pur și simplu pe țaran arbitrariului seniorial. Ultimele elemente ale personalității juridice a șerbului sînt anulate; el este lipsit de dreptul de a achiziționa pămînt, de a face comerț și de a părăsi temporar domeniul fără încuviințarea stăpînului. Din 1741, șerbii nu mai depun jurămînt de credință țarului; din 1765, li se interzice să devină chezași pentru un terț sau să se împrumute fără aprobarea stăpînului; din 1762, o dată cu recunoașterea de fapt a dreptului de stăpînire necondiționată a pomeșicului asupra pămîntului, statul se dezinteresează de situația șerbilor, care sînt astfel scoși în afara sferei de acțiune a dreptului public; din 1765, stăpînul de moșii capătă dreptul de a-i deporta pe șerbii nesupuși în Siberia sau de a-i trimite la ocnă și a-i ține închiși atît timp cît dorește; în sfîrșit, din 1765, o dată cu desființarea dreptului de petiție, șerbii nu mai pot prezenta plîngerii împotriva stăpînitorilor lor ³²; din 1747, stăpînul de moșie întocmește, în locul organelor de stat, recensămîntul șerbilor de pe domeniul său. „Față de șerb, care este de asemenea servitor, meșteșugar, contribuabil și soldat, seniorul este proprietar funciar, patron, colector de impozite, ofițer. El este judecătorul, administratorul, recenzorul... seniorul este stăpînul absolut al țaranilor săi” ³³.

Consolidarea autorității senioriale este însoțită de acordarea de privilegii și de adoptarea unor măsuri care deschid largi posibilități activității de negoț întreprinse de moșieri. Vămile interne sînt abolite în anii 1753 — 1755; manifestul din 18 februarie 1762 eliberează pe nobili de îndatorirea de a presta serviciu militar sau civil și le permite reîntoarcerea la moșii; prin ucazul din 28 martie 1765 se recunoștea libertatea deplină a comerțului; din 1766 este autorizat exportul de grîne ³⁴. Reacția seniorială, caracteristică Rusiei din a doua jumătatea veacului al XVIII-lea, este, așadar, rezultatul „reîntoarcerii” la moșii a nobilimii care încearcă

³¹ M. Laran, *Nobles et paysans en Russie „de l'âge d'or” du servage à son abolition*, în „Annales”, XXI (1966), nr. 1, p. 123—124.

³² M. Confino, *Domaines et seigneurs en Russie vers la fin du XVIIIe siècle. Etudes de structures agraires et de mentalités économiques*, Paris, 1963, p. 22—23; M. Laran, *op. cit.*, p. 112.

³³ *Ibidem*, p. 111.

³⁴ S. O. Schmidt, *La politique intérieure du tsarisme au milieu du XVIIIe siècle*, în „Annales”, XXI (1966), nr. 1, p. 103—107.

să se adapteze noilor condiții create de dezvoltarea relațiilor de schimb. Strămutarea de reședință a nobilimii nu a modificat sensibil structurile domeniiale. Rezerva seniorială continuă să rămână fărâmițată în loturi răspândite pe întinsul întregului domeniu și supuse servituțiilor colective, în primul rînd rotației culturilor. Măsurile stăpînilor de moșii pentru a asigura controlul riguros al executării prestațiilor în muncă și natură — însămințarea pentru control a unei desetine în vecinătatea conacului, sancționarea șerbului prin schimbul recoltei în cazul cînd grîul cultivat pe lotul său era superior celui de pe rezervă — nu au putut ridica randamentul muncii țărănești. În fapt, stăpînii de moșii rămîn prizonierii tehnicilor agricole rutiniere ale țărănilor care le cultivă rezerva în cadrul obligațiilor de clacă. Atît din punctul de vedere al repartiției recoltei între consum și vînzare, cît și din acela al varietății culturilor și tehnicii agricole, marele domeniu nu se deosebește în chip esențial de mica exploatare țărănească; el „nu este o mare exploatare, cu atît mai puțin o mare întreprindere”³⁵. Față de gospodăria țărănească, marele domeniu are de suportat un șir de cheltuieli pentru întreținerea aparatului de administrație și supraveghere, localuri, magazii etc. Trăsăturile specifice ale economiei de subzistență sînt mult mai pronunțate în economia domeniială decît în cea țărănească. „În măsura în care exploatarea seniorială devenea o unitate de producție mai importantă, ea devenea în același timp o unitate de consum mai considerabilă”³⁶. Sistemul *месячина* reprezintă cel mai sugestiv exemplu în această privință: extinderea rezervei senioriale pînă la identificarea ei cu întregul domeniu făcea din șerbi, lipsiți acum de loturile lor, niște cultivatori a căror întreținere, sub raportul alimentar, revenea stăpînului de pămînt.

Ceea ce caracterizează mentalitatea economică a pomeșicului este incapacitatea de a înțelege noțiunea prețului de cost și confuzia permanentă dintre beneficiu și prețul de vînzare. Analiza contabilității senioriale întreprinsă magistral de M. Confino arată că stăpînul moșiei nu ia în considerare cheltuielile de producție și nici nu compară veniturile aduse de diversele sectoare ale gospodăriei domeniiale; el nu face distincție între investiții și ansamblul cheltuielilor de exploatare. Pomeșicul trăiește astfel cu iluzia că orice vînzare a produselor de pe domeniul său îi aduce un venit, al cărui quantum variază desigur, dar care este totuși un cîștig; pentru el prețul de vînzare este echivalent cu venitul brut pecuniar. Din perspectiva sa, posibilitatea de a desface pe piață recolta exclude posibilitatea unei pierderi, „orice cultură care crește — raționează pomeșicul — aduce un venit”. Pierderile pe care el le suferă în efectuarea actului de negoț rămîn neobservate; veniturile importante provenite din vînzarea băuturilor alcoolice asigură funcționarea mecanismului domeniial, întîrzie și ascunde ruina apropiată a gospodăriei senioriale. Vinovat pentru situația precară a economiei domeniiale este arătat întotdeauna țăranul; soluția: intensificarea clăcii.

³⁵ M. Confino, *op. cit.*, p. 139.

³⁶ *Ibidem*, p. 140.

Preferința pentru sistemul barșcina a fost rezultatul creșterii prețurilor la produsele agricole și al reducerii veniturilor realizate prin obroc ca urmare a devalorizării monedei. Quantumul clăcii nu era fixat prin nici un act de stat; ucazul lui Pavel I din 1797 recomandă stăpînilor de pămînt să nu impună șerbilor o clacă mai mare de trei zile pe săptămînă, dar invitația imperială nu a fost luată în seamă de nimeni. Nici ucazul din 1803 pentru așa-numiții „agricultori liberi” (свободные хлебопашцы), care oferea posibilitatea emancipării șerbilor prin eliberări acordate de stăpîn, nu a avut urmări importante; în timpul lui Alexandru I, numărul șerbilor eliberați nu a depășit 0,5% din populația servilă, Stăpînii de pămînt ajunseseră la un punct unde „trebuiau « să nu înțeleagă » pentru a nu admite că acest regim social, șerbia, era depășit, injust, dăunător și deja condamnat” (M. Confino).

Schița, încercată mai sus, a evoluției organizării marelui domeniu și a relațiilor agrare pe teritoriile care au intrat în componența Imperiului rus în veacul al XVIII-lea indică deosebirea dintre regiunile baltice, sud-vestice și centrale, din punctul de vedere al genezei sistemului exploataării prin clacă și al structurii domeniului. Mari întreprinderi agricole, a căror producție este orientată cu precădere spre piață, nu s-au constituit decît în vecinătatea litoralului baltic și a căilor fluviale spre porturile Mării Baltice, de unde cerealele puteau fi lesne transportate spre apusul Europei. În aceste regiuni, comerțul de export a fost factorul decisiv al modificării structurilor domeniiale în direcția constituirii unei mari rezerve cerealiere cultivate prin clacă. În zonele unde stimulul exterior a acționat slab sau nu a existat, exploatarea prin clacă a avut un caracter instabil, s-a asociat celorlalte forme ale rentei (bani, dijmă) și nu a devenit caracteristică marilor domenii. Nu orice moșie exploatată prin clacă poate fi inclusă în cadrul sistemului *Gutsherrschaft*. Criteriul determinant de discriminare este destinația producției marelui domeniu; atît timp cît economia păstrează caracterul de subzistență — adică producția este destinată consumului intern — nu se poate vorbi de existența sistemului *Gutsherrschaft*. El presupune ieșirea din cadrul economiei naturale și intrarea producției domeniiale în chip sistematic în sfera schimbului. Distanța dintre domeniul întemeiat pe satisfacerea proprie a necesităților de consum și domeniul care produce pentru piață este de fapt distanța dintre prima și a doua iobăgie (în înțelesul arătat în paginile anterioare).

Polonia

Războaiele care au pustiit teritoriul Poloniei la mijlocul veacului al XVII-lea au agravat situația țărănimii și au determinat importante schimbări în structurile rurale și domeniiale. Dispariția gospodăriilor țărănești care dispuneau de suprafețe mai mari de pămînt și reducerea în ansamblu a întinderilor cul-

tivate de țărani sînt elementele caracteristice ale vieții rurale ³⁷. Masa țărănimii lipsite de pămînt sau cu pămînt insuficient pentru a-și asigura existența își găsește întrebuintare pe marile domenii ai căror stăpîni fac eforturi pentru a înlătura consecințele dezastruoase ale războaielor. Forța de muncă chemată să valorifice rezervele senioriale este furnizată cu precădere de șerbi și muncitori salariați, cărora li se alătură coloniștii străini.

Domeniile situate în regiunile baltice sau străbătute de căile de negoț continuă să-și orienteze producția cerealieră spre piață. Prima jumătate a veacului al XVII-lea înregistrase recordul de cereale exportate prin Gdańsk (128 789 last în 1618), primul loc revenindu-i secarei ³⁸. Masovia a fost regiunea care a furnizat cantitățile cele mai importante, urmată de Polonia Mică și Polonia Mare. Gdańsk, Torun, Szezecin și Silezia sînt principalele direcții spre care se îndreaptă grînele polone destinate schimbului ³⁹. Războaiele de la mijlocul veacului al XVII-lea reduc considerabil exportul cerealelor prin Gdańsk (541 last în 1659), dar după încheierea ostilităților, la începutul veacului al XVIII-lea, vînzarea cerealelor prin portul baltic înregistrează o creștere continuă, fără a atinge însă nivelul din secolul precedent (31 000 last în 1720 și 56 000 last în 1769) ⁴⁰. Împărțirea Poloniei și anexarea Gdańskului de către Prusia au avut drept urmare reducerea la jumătate a volumului exportului de cereale.

Baza sistemului seniorial polonez — a folwarkului — continua să fie în veacul al XVIII-lea raportul de dependență personală a șerbului față de stăpînul său. Autoritatea celui din urmă asupra celui dintîi este în principiu nelimitată, și statul nu intervine în relațiile din cadrul domeniului decît pentru a oferi mijloacele necesare fixării de pămînt a țaranului. După Rutkowski, șerbia cunoaște în prima jumătate a veacului al XVIII-lea maxima dezvoltare ⁴¹. Într-un sistem domeniial al cărui principal obiectiv economic este realizarea veniturilor prin vînzarea produselor sale, rezerva seniorială joacă rolul esențial și este de la sine înțeles că, în regiunile angajate în circuitul comercial, exploatarea directă era caracteristică. În părțile estice, rămase în afara zonei de schimb,

³⁷ Pe domeniul regal din regiunile Chełm, Lwow și Sanok, loturile de 1/4 mans se reduc de la 27% la 20,3%, cele de 1/2 mans de la 28,9% la 13,9% (J. Rutkowski, *Histoire économique de la Pologne avant les partages*, Paris, 1927, p. 119). Lucrarea rămîne și astăzi fundamentală pentru studiul senioriei poloneze și ea călăuzește expunerea noastră. Pentru rezultatele noilor cercetări, vezi prezentarea de ansamblu a lui W. Kula, *L'histoire économique de la Pologne du dix-huitième siècle*, în *Acta Poloniae Historica*, IV (1961), p. 134—141, și G. Topolski, *Исследования по аграрной истории в народной Польше*, în *ЕАИВЭ*, Moscova, 1961, p. 425 și urm. Autorul discută critic concepția și rezultatele cercetărilor lui J. Rutkowski.

³⁸ J. Rutkowski, *op. cit.*, p. 192—193.

³⁹ S. Mielczarski, *Rynek zbozowy na ziemiach polskich w drugiej polowie XVI i pierwszej polowie XVII wieku*, Gdansk, 1962; cf. recenziei Mariei Bogucka în *Acta Poloniae Historica*, X (1964), p. 105—108.

⁴⁰ J. Burszta, care a studiat comerțul desfășurat de magnați, a arătat că marea nobilime realiza însemnate venituri din desfacerea producției domeniilor micilor nobili lipsiți de mijloace de transport (W. Kula, *op. cit.*, p. 138).

⁴¹ J. Rutkowski, *op. cit.*, p. 122.

și în regiunile de colonizare intensă, rezerva cerealieră nu a cunoscut o mare dezvoltare; astfel pe domeniul Szklów, care avea 161 de sate, veniturile de pe rezervă reprezentau doar 1% din totalul veniturilor.

În prima jumătate a veacului al XVIII-lea, ca urmare a reluării negoțului cu grâne și a refacerii gospodăriilor nobiliare, cuantumul de muncă impus țăranilor este în continuă creștere, iar îndatoririle sînt riguros fixate în ceea ce privește timpul și modalitățile de prestare. Obligațiile erau stabilite potrivit mărimii întinderii de pămînt cultivate de țărani: un lot întreg furniza 4—6 zile de clacă pe săptămîină, iar 1/8 de lot, 1—2 zile. Pentru a spori productivitatea muncii, s-au introdus norme pentru diversele munci agricole, astfel că în realitate cuantumul de muncă era mai mare, norma stabilită neputînd fi îndeplinită întotdeauna în timpul prevăzut. În afara clăcii, fiecare gospodărie țărănească trebuia să asigure prestarea a 4—12 zile la arat, cosit și cules precum și un șir de alte servicii la curte, cărături etc. Renta în produse era compusă din dijma din grîne și „daruri” de păsări, ouă, brînză etc. Redevențele în bani erau neînsemnate pentru țăranii-clăcași; cei care erau scutiți de obligațiile în muncă achitau un cens de 100 de florini de lot.

Din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, se manifestă tendința înlocuirii clăcii printr-un cens și a atenuării servituții personale⁴². Stanislas Poniatowski a anulat pe domeniile sale de la Kovam toate prestațiile în muncă și a încheiat contracte cu țăranii de pe moșiile sale, fixînd în schimb un cens. J. Chreptowicz i-a scutit pe iobagii săi de clacă și taxe pecuniare și le-a cerut o treime din recoltă. Răspîndirea rentei în muncă și parcelarea rezervei senioriale par să fi fost determinate de creșterea cheltuielilor de întreținere a aparatului de administrație și de supraveghere. Cercetările mai noi pun în legătură acest fenomen cu dezvoltarea pieței interne și cu pierderea Gdańskului⁴³. Restructurarea domeniului, credem noi, s-a datorat și raportului dintre diversele venituri ale moșiei; băuturile asigurau și în Polonia o parte însemnată a veniturilor domeniiale (pe domeniile coroanei din trei voievodate, vînzarea băuturilor alcoolice aducea, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, 40% din venituri). Vînzarea băuturilor se realiza mult mai ușor — și mai puțin costisitor — decît vînzarea cerealelor; monopolul seniorial asigura desfacerea băuturilor, iar cererea de alcool era considerabilă mai ales în mediul rural⁴⁴, astfel că problemele păstrării cantităților nevîndute erau mult mai ușor de soluționat pentru băuturi (de altminteri păstrarea însăși prezenta serioase riscuri pentru cerealele, amenințate, datorită condițiilor primitive de conservare, cu putrezirea).

Cuantumul ridicat al censului și lipsa de numerar a celei mai mari părți a țăranimii explică cererile — paradoxale la prima vedere — ale

⁴² Prin manifestul din 7 mai 1794, T. Kosciuszko a suprimat servitutea corporală, dar măsura nu a supraviețuit eșecului insurecției.

⁴³ W. Kula, *op. cit.*, p. 139.

⁴⁴ Ne-a fost inaccesibil studiul lui J. Burszta consacrat locului circiumii în satul clăcaș: *Wies i karczma; rola karczmy w zyciu wsi pańszczytanej*, Varșovia, 1950.

țărănilor — ca de pildă a celor de pe domeniile familiei Zamoyski — de a se reveni la sistemul clăcii. Sumele însemnate cheltuite de țărani cu cumpărarea băuturilor lasă să se întrevadă un contact destul de activ al gospodăriei țărănești cu piața, astfel că strimtorarea pecuniară dezvăluită de preferința pentru clacă față de cens este pînă la un punct surprinzătoare. W. Kula se întreabă dacă în realitate nu avem de-a face cu două atitudini caracteristice fiecare unei categorii a țărănimii: cei bogați preferau censul, cei săraci claca⁴⁵.

Economia seniorială poloneză înregistrează, așadar, în veacul al XVIII-lea, tendințe divergente: creșterea rentei în muncă alături de larga introducere a censului, urmată apoi de revenirea la clacă, atenuarea servituții corporale a iobagilor alături de refuzul de a acorda orice fel de avantaje țărănimii⁴⁶.

Ungaria Începutul veacului al XVIII-lea stă în Ungaria sub semnul pustiirilor provocate de războaiele austro-turce și de răscoala lui Francisc al II-lea Rákóczi. Recensămintele de impunere fiscală efectuate în anii 1715 — 1720 indică pentru Ungaria și Transilvania un număr de două milioane și jumătate de locuitori, ceea ce dă măsura scăderii considerabile a populației. Asigurarea inventarului uman necesar cultivării domeniului devine în aceste condiții principala preocupare a stăpînilor de pămînt. Măsurile pentru a împiedica deplasarea populației rurale se succedă în ritm rapid și ele sînt de o extremă severitate: iobagilor li se interzice uneori strămutarea dintr-un sat într-altul sub pedeapsa confiscării întregii averi; adunarea comitatului Békés stabilește obligativitatea reținerii fugarului de către locuitorii satului, încălcarea hotărîrii fiind sancționată cu o amendă de 500 de florini; averea celui fugit se împarte între comitate — o jumătate — satul care l-a prins, tezaur și stăpînul moșiei — cealaltă jumătate. Numai din comitatul Szabolcs — unde exploatarea țărănimii a căpătat forme deosebit de aspre — au fugit, în intervalul 1724 — 1735, 1 055 de familii de iobagi și 292 de familii de jeleri⁴⁷.

⁴⁵ W. Kula, *op. cit.*, p. 138.

⁴⁶ În dieta din 1775, participanții au refuzat să discute propunerile palatinului de Gniezno privind unele ameliorări ale situației șerbilor; proiectul prezentat în 1778 de Zamoyski a fost de asemenea respins de dietă. De remarcat că nu toți nobilii care dispuneau de întinse rezerve cerealiere se pronunțau pentru menținerea șerbiei; cei care voiau să realizeze exploatarea directă a domeniului prin muncă salariată erau interesați ca șerbia și legarea de glie să fie abolite (vezi J. Rutkowski, *op. cit.*, p. 141).

⁴⁷ În prezentarea situației țărănimii din Ungaria, ne-am condus mai ales după lucrările: Acsády Ignác, *A magyar jobbágyság története*, Budapesta, 1950 (trad. rusă, *История венгерского крепостного крестьянства*, Moscova, 1956); E. H. Balázs, *Die Lage der Bauernschaft und die Bauernbewegungen (1780—1788) und die Bauernpolitik des aufgeklärten Absolutismus*, în *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. III (1956), fasc. 3, p. 293—325; Béla K. Király, *Hungary in the Late Eighteenth Century. The Decline of Enlightened Despotism*, Londra-New York, 1969, p. 51—73. O prezentare de ansamblu a rezultatelor istoriografiei maghiare în studiul relațiilor agrare în veacul al XVIII-lea, la P. Gunst-T. Kolosa, *Изучение аграрной истории в Венгрии после 1945*, în *ЕАИВЕ*, 1959, Moscova, 1961, p. 399—401.

Strămutarea masivă a țărănimii a fost determinată de condițiile de refacere a gospodăriei senioriale. O parte din stăpînii de pămînt au folosit împrejurările create de război pentru a mări suprafața rezervei senioriale prin anexarea loturilor pustii sau chiar prin deposedarea de pămînt a țăranilor aflați pe domeniu. Extinderea rezervei avea, firește, drept consecință sporirea cuantumului obligațiilor în muncă, astfel că țăranii, în ciuda sancțiunilor, preferau să-și abandoneze gospodăriile. Concurența dintre stăpînii de pămînt, intensificată de numărul relativ restrîns al populației, permitea țăranilor fugari să găsească domenii pe care condițiile de muncă erau mult mai ușoare. În regiunea Rakamaz, de pildă, claca fusese fixată la 30 de zile pe an, dar ea era prestată integral numai din anul al treilea; în primul an, noii veniți erau scutiți, în al doilea an efectuau numai jumătate din zilele stabilite. Fluxul de populație — iobagi fugiți, coloniști străini aduși de stăpînii de pămînt, imigranți din țările vecine — se intensifică⁴⁸ și permite o amplă acțiune de recuperare a terenurilor rămase pîrloagă și de defrișare. Facilitățile acordate noilor veniți creau deosebiri prea mari între regimul de obligații al autohtonilor și cel al imigranților, astfel că atenuarea formelor de exploatare a țărănimii iobage se impunea cu necesitate pentru a evita exploziile de nemulțumire.

Limitarea arbitrariului seniorial a devenit însă în veacul al XVIII-lea și preocuparea autorității monarhice. Concepțiile noi, de esență luministă, care se afirmă progresiv în politica curții de la Viena, așază pe primul plan ipostazele de contribuabil și de soldat ale țăranului și fixează drept obiectiv al politicii agare înlăturarea abuzurilor comise de stăpînii de pămînt pentru a asigura capacitatea fiscală a iobagului. Conflictul de interese dintre autoritatea imperială și nobilime s-a manifestat încă de la începutul secolului al XVIII-lea în stabilirea modului de impunere a țărănimii. Alternativa: impunere pe parcelă sau impunere pe persoană reprezintă în fapt confruntarea dintre cele două concepții, monarhică și nobiliară. Interesele fiscale ale statului cereau un număr cît mai mare de țărani înzestrați cu un minimum de stăpînire funciară, în timp ce stăpînul de pămînt, preocupat de extinderea rezervei senioriale, alătura loturile abandonate sau smulse de la țărani gospodăriei proprii. Reducerea veniturilor realizate din perceperea impozitelor ca urmare a deposedării țărănimii a determinat curtea vieneză să interzică în 1723 — iar ulterior să confirme în repetate rînduri această interdicție — alipirea tenurei țărănești la rezervă⁴⁹.

⁴⁸ La 1780, populația Ungariei se ridică la 7 milioane de locuitori; în comitatul Békés populația crește de la 2 000 de locuitori în 1715 la 5 120 în 1780 (Acsády Ignác, *op. cit.*, p. 245).

⁴⁹ În 1752, venitul total al Imperiului habsburgic se ridică la 147 000 000 de florini, din care doar 3 130 000 veneau din Ungaria. Situația precară a țărănimii făcea imposibilă perceperea normală a impozitelor. Vezi Vörös Károly, *Az 1765—1766. dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés*, în *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790*, Budapesta, 1952, p. 300.

Începuturile politicii imperiale de reglementare a obligațiilor țărănimii față de stăpînii de pămînt se află în legătură cu eforturile de a asigura stabilitatea masei de contribuabili și de a spori veniturile tezaurului. Rezistența viguroasă opusă de nobilime încercărilor curții de a interfera o zonă, considerată a aparține exclusiv autorității senioriale, a făcut adesea inoperante dispozițiile imperiale și a restrîns sfera de acțiune a legislației agrare edictate la Viena. Cea dintîi măsură de caracter urban adoptată în Imperiul habsburgic a fost stabilirea îndatoririlor țărănimii oltene — rumâni și oameni cu învoială — după ocuparea provinciei în urma păcii de la Passarowitz (1718). Dacă în Oltenia împrejurări speciale, asupra cărora nu este locul să stăruim aici, au permis administrației austriece să refuze satisfacerea revendicărilor boierimii și să impună o reglementare care scotea pe țărani șerbi de sub regimul bunului plac seniorial, în restul imperiului, Carol al VI-lea nu a mai izbutit să reediteze performanța olteană din 1722 decît în Slovenia în 1737⁵⁰. Ca și alte măsuri ale împăratului din anii anteriori privind țărănimea, urbanul sloven nu se distinge printr-un caracter novator; el confirmă drepturile seniorului, dar în același timp se străduiește să pună pe țaran la adăpost de silniciile stăpînului de pămînt și să-i asigure dreptul de posesiune asupra lotului său. Izbucnirea războiului ruso-austro-turc din anii 1736—1739 avea să facă imposibilă aplicarea urbanului.

Al doilea pătrar al veacului al XVIII-lea înregistrează un însemnat spor demografic, care se repercutează asupra agriculturii. Creșterea populației și deci a inventarului uman al domeniului permite mărirea producției cerealiere. Deși în Ungaria centrele urbane nu puteau asigura decît o piață locală limitată, iar absența căilor fluviale împiedica legăturile sistematice cu Apusul industrializat, se constată și aici dezvoltarea gospodăriei senioriale proprii (*majorsági gazdálkadás*) prin extinderea pămîntului alodial în detrimentul celui urban. Procesul capătă forme mai accentuate în părțile de vest ale Ungariei la sfîrșitul primei jumătăți a veacului al XVIII-lea, marile domenii fiind cele dintîi afectate de aceste restructurări. Schimbările în organizarea domeniială au stat și aici în legătură cu antrenarea domeniului în activitatea de schimb. Situate în vecinătatea provinciilor ereditare, în care dezvoltarea centrelor industriale determina un spor al necesităților de cereale, și a pieței vieneze, aflate în legătură cu regiunile de densă populație urbană din nordul Italiei, domeniile maghiare din comitatele vestice îndreptau în aceste direcții însemnate cantități de cereale. În 1764, stăpînii de pămînt din comitatul Vas vînduseră în Italia prisosurile de grîne; o situație similară se întîlnește la Sopron, destinația cerealelor fiind însă Viena. Sursele dau la iveală preocuparea permanentă a stăpînurilor de moșii de a spori randamentul pămîntului

⁵⁰ În 1723, Dieta maghiară a adoptat, la cererea lui Carol al VI-lea, o ordonanță prin care comitatele erau obligate să acorde și să ocrotească pe șerbi împotriva abuzurilor seniorilor; hotărîrea nu a fost urmată însă și de punerea ei în practică, vezi Béla Király, *op. cit.*, p. 53.

prin ameliorarea semințelor și a îngrășămintelor⁵¹. Dificultățile transportului nu îngăduiau exportul unor mari cantități de cereale, astfel că animalele și vinul continuă să asigure cea mai mare parte a veniturilor senioriale. Ieșirea din cadrele economiei naturale a fost însoțită de lărgirea gospodăriei personale a seniorului și de agravarea regimului de obligații al țărănimii. În 1788, pământul alodial ocupa în comitatul Heves o suprafață de 88 091 de iugăre cadastrale, adică 41,37%, iar în comitatul Pest, pământului alodial îi reveneau 45% din terenul arabil, 55% din fînețe, 50% din pășuni, 71% din grădini, 4% din vii, 98% din păduri⁵²; în ultimul comitat gospodăria seniorială nu ocupa întreaga întindere a pământului alodial, o parte din acesta fiind dat în arendă țăranilor. În regiunile de pustă, rămase în afara circuitului comercial, sistemul cel mai răspândit era acela al muncii în parte, stăpînul moșiei primind 1/3 — 1/2 din recolta culeasă de pe loturile acordate țăranilor.

Înăsprirea exploatării țărănimii ca urmare a intensificării comerțului de cereale crea serioase greutăți fiscului, astfel că la Viena reglementarea urbarială apărea ca o necesitate urgentă. Conflictul dintre autoritatea imperială și cea seniorială evolua spre forme acute. Intervenția împăratului în raporturile dintre senior și iobag era considerată de către stăpînii de pământ ca un act ilegal, care prejudicia grav interesele nobilimii. Dieta din 1751 proclama că „Dumnezeu, natura și legea au condamnat pe iobag la robie și că dacă vreo transformare slăbește legăturile dintre iobagi și senior, prin aceasta nobilimea va fi lovită în drepturile ei”⁵³. Avertismentele și rezistența nobilimii nu au izbutit să convingă curtea din Viena să renunțe la programul de reforme inițiat. În 1756, o reglementare urbarială fixa în Slovenia întinderea minimă a parcelei țărănești (24, 32 sau 42 holzi teren arabil în funcție de calitatea pământului și 8 casa și pășune) și limita superioară a obligațiilor în muncă (24 de zile pe an și cîteva prestații speciale). Urbariul introdus în Ungaria în 1767 stabilea de asemenea suprafața loturilor și obligațiile celor două mari categorii de țărani: cei care stăpîneau o parcelă, jumătate, un sfert sau o optime (*sessionati*) și jeleri, fără parcele, care se împărțeau la rîndul lor în *inquilini* (cei care aveau casă proprie) și *subinquilini* (fără casă). Iobagii cu sesie și jelerii inquilini achitau un cens anual în valoare de 1 florin în două rate, subinquilini fiind scutiți; în afara unor contribuții în natură, urbariul îndatora pe iobagul cu sesie la o zi de clacă pe săptămînă, folosind atelajul său, sau la 2 zile cu brațele, pe jelerul cu casă la 18 zile pe an, pe cel fără casă la 12 zile. Reglementarea Mariei Thereza păstra, așadar, vechile obligații și abolea pe acelea care proveneau din abuzul seniorilor. În ciuda caracterului conservator al urbariului, autoritățile maghiare au sabotat pretutindeni aplicarea sa. În Transilvania, unde în 1747 cuantumul clăcii fusese fixat la 3 zile de muncă

⁵¹ Vezi pe larg Szántó Imre, *A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagyarányú kisajánlásának kezdetei*, în *Tanulmányok...*, p. 238.

⁵² *Ibidem*, p. 236—237.

⁵³ Acsády Ignác, *op. cit.*, p. 229.

cu vitele pentru iobagul cu sesie (sau 4 zile cu brațele), la 2 zile pentru jelerii cu casă și la o zi pentru cei fără casă, intențiile împărătesei de a da un nou urbariu s-au lovit de împotrivirea nobilimii. Autoritățile au înaintat abia în 1776 proiectul de urbariu care le fusese solicitat în 1769.

Reglementarea urbarială din 1767 menținea servitutea corporală a iobagului, dar pune sub controlul statului cuantumul îndatoririlor sale față de senior. Nici o garanție eficientă nu era însă acordată iobagului pentru a limita exigențele senioriale în cadrele fixate de urbariu, astfel că exemplul contelui Aspremont, care fixa în 1782 cuantumul impunerilor pe două moșii în funcție de necesitățile sale pecuniare, nu era singular. Autoritatea seniorială se interpunea încă între împărat și masa supușilor săi rurali, constituia un obstacol în activitatea organelor fiscale și, prin menținerea legării de glie a țaranului, în realizarea planurilor de dezvoltare a industriei, potrivit doctrinei mercantiliste. Eliberării iobagilor din Boemia, Moravia, Silezia (1781), Stiria, Carintia și Austria inferioară (1782) i-a urmat patenta de abolire a șerbiei în Ungaria în 1785, prin care servitutea corporală și legarea de glie sînt desființate. Țaranului i se asigura — cel puțin în principiu — dreptul de posesiune asupra sesiei, scoaterea sa de pe domeniu urmînd a fi hotărîtă de autoritățile comitatului, care aveau să judece temeinicia motivelor invocate de nobil. Drepturile de căsătorie, de a dispune liber de averea mobilă și de a-și alege profesia erau de asemenea recunoscute; obligațiile țaranului față de stăpînul de pămînt rămîneau însă neschimbate. Măsurile lui Iosif al II-lea au provocat o vie nemulțumire în rîndurile nobilimii, care a văzut în anularea legăturii de dependență personală a țaranului o subminare a bazelor înseși ale sistemului seniorial⁵⁴. Rezistența nobilimii, eșecul general al politicii despotismului luminat și moartea lui Iosif al II-lea aveau să lipsească de eficiență și măsurile privind abolirea șerbiei, pe care împăratul muribund a stăruit totuși să le lase în vigoare⁵⁵.

⁵⁴ Pentru reacțiile în comitate, E. H. Balázs, *op. cit.*, p. 300.

⁵⁵ La 28 ianuarie 1790, Iosif al II-lea a anulat toate reformele sale, cu excepția edictelor de toleranță religioasă și de desființare a iobăgiei.

SITUAȚIA AGRICULTURII ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

Strînsa corelație dintre locul agriculturii în ansamblul economiei feudale și sistemul relațiilor agrare impune, ca fază preliminară a anchetei structurilor domeniiale, cercetarea nivelului atins de cultura pămîntului în perioada studiată. Numărul redus al informațiilor privitoare la chipul de cultivare a pămîntului imprimă însă un caracter aproximativ reconstituirii împrejurărilor de viață agricolă — îndeosebi întinderea terenurilor cultivate și metodele agrotehnice — în veacul al XVIII-lea¹.

Cercetările din ultimul timp au arătat că, pînă spre mijlocul veacului trecut, creșterea vitelor — ca sursă de venit — a deținut primatul asupra agriculturii. Acest raport nu înseamnă însă că în cultura cerealelor nu s-au înregistrat simțitoare progrese. Un indice semnificativ în această privință îl constituie vînzarea grîului din Moldova și Țara Românească peste Carpați din a doua jumătate a veacului al XVI-lea².

Accentuarea monopolului turcesc asupra produselor cerealiere în veacul al XVIII-lea³ și depopularea țării⁴, provocată mai ales de oneroasa politică fiscală practică de majoritatea domnilor fanarioți, au creat condiții neprielnice dezvoltării agriculturii în măsura în care fertilitatea

¹ Cf. pentru situația agriculturii în Europa apuseană — Franța, Țările de Jos și Anglia — în veacul al XVIII-lea, amplul raport al lui J. Meuvret, B. H. Slicher van Bath, W. G. Haskins, *L'Agriculture en Europe aux XVII-ème et XVIII-ème siècles*, în *Relazioni del X Congresso di Scienze storiche*, vol. IV, Florența 1965, p. 139—226. Unele constatări și sugestii sînt valabile și pentru studiul agriculturii românești, dar contrastul dintre abundența surselor utilizate de autori și penuria materialelor de care dispunem noi interzice desfășurarea unei investigații de tipul celei întreprinse de istoricii citați. Pentru studiul economiei domeniiale, deosebit de utile sînt indicațiile cuprinse în nota lui M. Bloch, *De la grande exploitation domaniale à la rente du sol: un problème et projet d'enquête*, în M. Bloch, *Mélanges historiques*, vol. II, Paris, 1963, p. 670—674.

² P. P. Panaitescu, cap. „Producția și viața economică”, în *Viața feudală în Moldova și Țara Românească*, Buc., 1957, p. 16, 37.

³ M. Alexandrescu-Dersca, *Contribution à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVIII-ème siècle*, în *Studia et acta orientalia*, I (1957), p. 13 și urm.

⁴ „Țara ar putea hrăni de 5 sau 6 ori mai mulți locuitori — scrie generalul Bauer — decît are în prezent și cel mai rău este că ea se depopulează tot mai mult, mai ales de 30—40 ani”. Drept cauze ale depopulării, generalul Bauer indică guvernarea despotică a turcilor, birurile, chipul tiranic de percepere a acestora, abuzurile boierimii, războaiele cu toate consecințele lor și ciuma (vezi Bauer, *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*, Frankfurt-Leipzig, 1778, p. 19—20).

excepțională a solului ar fi îngăduit-o. Călătorii străini înregistrează, aproape toți, contrastul dintre rodnicia pământului și întinsele terenuri lăsate în paragină din pricina numărului scăzut al brațelor de muncă. Astfel, în 1702, englezul E. Chishull, descriind cîmpia dunăreană, observă că, în ciuda bogăției vegetației, „aceste ținuturi sînt aproape nelocuite și lăsate în paragină”⁵. Spre sfîrșitul aceluiași veac, în 1797, un alt călător englez, John Jackson, străbătînd aceleași regiuni — trecuse Dunărea pe la Ruscuiuk și se îndrepta spre Călugăreni —, însemna că pînă la această din urmă localitate nu se găsea nici o cultură, iar de acolo înainte, drumul trecea printr-o „regiune frumoasă, care însă era puțin cultivată, măcar că se arăta foarte roditoare”⁶. Exemplele s-ar putea înmulți; ne limităm însă la cele de mai sus pentru că ele rezumă impresiile călătorilor europeni care au străbătut Țara Românească în cursul veacului al XVIII-lea.

Este necesară însă o precizare: în cunoașterea nivelului atins de agricultură în principate trebuie avut în vedere că acești străini priveau realitățile agricole de la noi cu ochii unor oameni care cunoșteau metodele mai înaintate de cultivare a pământului din țările lor sau judecau posibilitățile economiei agricole a țărilor române în lumina tratatelor de agronomie care începeau să circule tot mai mult în Europa. Aprecierile lor pornesc de la criterii economice și agrotehnice sugerate de o agricultură care a atins un nivel de dezvoltare superior celui din cîmpia Dunării. Pentru localnici, pentru cei care aveau o mai adîncă cunoaștere a climatului istoric al locurilor, a felului de viață oriental, aceleași realități se prezentau sub un aspect diferit. Astfel, de pildă, unui slujbaș otoman, cunoscător al agriculturii practicate în Orient, Țara Românească îi apărea ca „roditoare și foarte bine cultivată”⁷. Sînt aici cuvintele cuiva care cunoștea îndeaproape viața agricolă a Balcanilor și a Orientului și era în măsură să sesizeze progresul înregistrat de cele două principate în domeniul agriculturii; un progres pe care alte izvoare ni-l arată a nu fi considerabil, dar care trebuie luat în seamă într-o cercetare de istorie socială. Proporțiile acestui progres încercăm să le determinăm mai jos.

Elementul nou în agricultura țărilor române în veacul al XVIII-lea este răspîndirea pe scară largă a culturii porumbului⁸. Apărută la noi

⁵ *Buletinul Societății de geografie*, XLI (1922), p. 198.

⁶ C. J. Karadja, *O călătorie prin Muntenia în anul 1797*, în „Viața românească”, XV (1923), nr. 10—11, p. 160—162.

⁷ M. C. Karadja, *Principatele Române văzute de un funcționar turc din veacul al XVIII-lea*, în „Arhivele Olteniei” (1933), nr. 67—68, p. 293; M. Guboglu, *Турецкий источник 1740 г. о. Валахии, Молдавии и Украины*, în *Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы*, Moscova, 1964, p. 135.

⁸ Rămîne de stabilit dacă există un raport între rapiditatea răspîndirii unei noi culturi — în cazul românesc, porumbul — și dinamismul societății care adoptă cultura, astfel cum sugerează M. Bloch, *Les transformations des techniques comme problème de psychologie collective*, în *Mélanges historiques*, vol. II, p. 795; istoricul francez remarcă contrastul dintre opoziția țărănimii franceze față de revoluția agricolă din veacul al XVIII-lea, cînd societatea rurală e stabilă și rigidă, și adoptarea rapidă a secarei de către societatea agitată din perioada migrațiilor.

probabil la începutul veacului al XVII-lea, noua plantă ajunge în secolul următor elementul de bază în alimentația locuitorilor⁹. N. Iorga a crezut că poate explica generalizarea culturii porumbului prin împrejurările create de desfășurarea războaielor Porții cu Imperiul habsburgic. Capitala Imperiului otoman era aprovizionată cu grâne din principate, dar, pe lângă această obligație permanentă, Moldova și Țara Românească trebuiau să livreze mari cantități de cereale trupelor beligerante. Porumbul, nefiind cerut de turci, devenise astfel principalul aliment al populației¹⁰. Informațiile mai bogate din veacul al XIX-lea¹¹ lasă însă să se întrevadă pentru perioada anterioară o altă desfășurare a evoluției culturilor cerealiere; în alimentația maselor țărănești, porumbul nu se substituie grâului, ci meiului. De altminteri și lingvistic se constată un fenomen similar: termenul „mălai” desemnează mai întâi meiul, apoi porumbul. Mărturiile călătorilor străini atestă însemnătatea meiului în hrana populației sătești la începutul secolului al XVIII-lea. Schneider von Weismantel notează că „cei mai mulți dintre ei nu mănincă nici măcar pâine, ci macină mei din care coc în spuză caldă sau în cuptor plăcinte sau terci, pe care îl mănincă cu lapte sau cu brinză”¹², iar Schwanz von Springfels pune în lumină deosebirea de regim alimentar în funcție de starea socială: „Boierii înșiși și toți cei care sînt mai de seamă întrebunțează în locul ei (al pîinii — *n.n.*) azimă, adică un aluat din făina de grîu cea mai bună și cea mai albă... iar cei de rînd (un aluat) din făină de mei”¹³. Adevărata competiție a fost așadar între mei și porumb, izbînda revenind celui din urmă datorită superiorității sale sub aspectul valorii nutritive și al posibilității unor multiple întrebunțări¹⁴. Grîul a continuat să ocupe un loc însemnat în culturile cerealiere, chiar și după ce porumbul devenise principalul mijloc de hrană al populației, deoarece, dintre cerealele produse în Moldova și Țara Românească, el era cel mai cerut în circuitul comercial exterior, în primul rînd în Imperiul otoman.

⁹ Domenico Sestini notează, la sfîrșitul veacului al XVIII-lea, că porumbul este „primul și aproape singurul lor (al locuitorilor Țării Românești — *n.n.*) mijloc de întreținere (vezi N. Iorga, *Călătoriile lui Domenico Sestini în Muntenia*, în „Arhiva Societății științifice și literare din Iași”, IV (1893), nr. 10—11, p. 571). Cf. și jalba sătenilor din Izvorul de Jos (22 aprilie 1751): „De o săptămîlnă de zile umblăm, perindu-ne munca, că toți săracii și-au pus porumbul (subl. ns.) și grădini, iar noi și ceilalți oameni din sat am rămas de nici porumbu n-am pus, nici grădini, tocmai ca cînd am fi băjănari” (*D.R.A.*, p. 505).

¹⁰ N. Iorga, *Vechimea culturii porumbului la noi*. În „Revista istorică”, VI (1920), nr. 7—9, p. 173.

¹¹ Datorz amabilității lui I. Donat lămuririle privind raportul dintre cultura meiului și cultura porumbului.

¹² N. Iorga, *O nouă descriere a Moldovei în secolul al XVIII-lea, de un suedez*, în „Revista istorică”, XVI (1930), nr. 4—6, p. 85.

¹³ *Călători străini în țările române* (în mss. la Institutul de istorie „N. Iorga”).

¹⁴ Revelatoare pentru „concurența” dintre mei și porumb este porunca domnească din 13 februarie 1783 prin care se ordonă ispravnicilor ca țărani să fie scoși la semănatul meiului, precizîndu-se că „pentru cei ce nu vor avea sămîntă, mai virtos care pînă acum nu se obișnuiesc a semăna meu, fiind foști învățați numai cu porumburi”; ispravnicii sînt îndatorați să le procure sămînta necesară „ori cu ce mijloc și de unde veți ști”; V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. I, p. 256.

În ceea ce privește studiul tehnicilor agricole, cercetări recente au ajuns la concluzia că „pe noi ne-a prins pătrunderea capitalismului în agricultură pe treptele inferioare ale deștelenirii permanente și ale celor două cîmpuri. Agricultură noastră se ridicase deci pînă la nivelul tehnic pe care îl putem desemna în termeni românești prin denumirea de « moină și deștelenire ». Sistemul de moină și deștelenire permanentă este caracteristica regiunilor cu populație redusă, care dispune de un mare fond funciar”¹⁵. Agricultură se practica în forme înapoiate: cultivatorul ară unde și cît poate, abandonînd apoi lotul, după ce semnele epuizării își fac apariția. Împrumutăm de la același von Weismantel o relatare care oferă imaginea agriculturii românești în veacul al XVIII-lea: „Nici unul nu are pămîntul lui propriu și bine hotărnicit, ci cînd și unde vrea se apucă de arat, el înjugă 5, ba chiar 6 perechi de boi la plug, apoi merge cu ei la cîmp și încearcă mai întîi în multe locuri deosebite unde i se pare (că este) mai bine și unde pămîntul este mai bun, și apoi ară și seamănă (însă nu se ară mai mult decît o dată) cît îi place; după aceea cît (timp) stau bucatele pe el este pămîntul lui; peste un an, el poate să are într-un alt loc mai bun și fie că ară cîmpii sau fi-nețe, ei fac numai o singură arătură, ei pot semăna orz sau grîu, porumb, mei etc. chiar dacă mai înainte iarba fusese aici de înălțimea omului... Țăranul ară în tot timpul anului abia cîteva zile și pentru aceasta îi cresc bucate așa de multe, încît poate hrăni cu ele 12 — 15 inși. El nu pretinde să aibă din cale afară de mult sau (măcar) un prisos, cu toate că este slobod să semene și o mie de banițe și chiar mai mult”¹⁶.

Mobilitatea agriculturii, dezvăluită și de textul de mai sus, explică și mobilitatea oamenilor. Deplasarea la intervale scurte a terenurilor cultivate impune vieții rurale un dinamism care, în condițiile unei fiscalități excesive, se transformă în strămutări în masă, de lungă durată sau definitive. Instabilitatea populației rurale este semnalată și de un observator străin, colonelul Magdenburg, care o pune pe seama lipsei de proprietate: „Deoarece ei (țărani — *n.n.*) nu au pămînt propriu și se strămută dintr-un sat într-altul, de aceea și numărul locuitorilor în aceste sate se schimbă în toți ani”¹⁷. Ușurința abandonării satelor se explică prin proporțiile cu totul modeste ale gospodăriei țărănești și prin caracterul primitiv al condițiilor de viață; bordeiele descrise de călătorii străini erau părăsite fără stringere de inimă și o locuință asemănătoare se putea construi oricînd într-altă parte. Avera țăranului — expedientul pentru orice strîmtorare bănească — sînt vitele.

Cultura cerealelor în cadrul economiei domeniiale are ca finalitate consumul; negoțul de cereale este sporadic și el se practică numai cînd

¹⁵ H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. I, Buc., 1958, p. 299. Autorul întreprinde cea mai minuțioasă analiză a tehnicilor agricole utilizate la noi, astfel că lucrarea sa rămîne fundamentală pentru istoria agriculturii în România.

¹⁶ „Revista istorică”, XVI (1930), nr. 1—3, p. 27—28.

¹⁷ „Arhivele Olteniei”, VII (1928), nr. 39—40, p. 443.

există prisosuri însemnate. Randamentul semințelor este mediocru (de 2 — 3 ori cantitatea însămînțată). Comerțul de grîne nu este încă un scop determinant al activității economice de pe domeniu, necesitățile pecuniare fiind acoperite de vânzarea vitelor, căreia i se adaugă — pentru stăpînul moșiei — venitul rezultat din monopolul băuturilor. Stimulii pieței externe — negoțul cu Imperiul otoman, care trebuie distins de livrările gratuite către capan, și comerțul peste Carpați — activează în veacul al XVIII-lea încă în forme modeste; maturizarea lor aparține unei faze mai târzii, cînd Europa occidentală devine solicitantă a grînelor românești.

Datele cuprinse în condicile de venituri și cheltuieli ale mănăstirilor dezvăluie caracterul natural al economiei domeniiale. Pe moșia Tobolea — despre care mitropolitul Neofit al Țării Românești informează că „pe această moșie se află și gospodăria mitropoliei, aria și grajdurile unde ierneză boii și vacile mitropoliei; aici se află și grînele mitropoliei semănate cu plugurile noastre”¹⁸ — se recoltaseră de pe rezervă, în toamna anului 1748, 16 chile grîu (față de 9 chile rezultate din dijmă); din totalul de 25 chile, după „ce s-au dres cu ciurul” au rămas 21 chile cez. 2, care au fost semănate *toate* pe rezerva de la Tobolea, adăugîndu-li-se încă 18 cez. recoltați pe moșiile Obilești, Argova și Curătești. În anul următor, cele 23 chile și jumătate semănate dădeau o recoltă de 88 chile¹⁹.

Dăm mai jos cîteva exemple pentru cuantumul recoltei de pe rezervă și randamente pe moșia Cucueți a mitropoliei :

Cereale	1760—1761		1761—1762		1762—1763		1763—1764	
grîu	r.*	s.**	r.	s.	r.	s.	r.	s.
	80 chile	30	92	15	60	15	42	
orz	r.	s.	r.	s.	r.	s.	r.	s.
	12	8	10	6	10	6	16	

* r. = recoltă.
** s. = semănat.

(După Bibl. Acad., ms. 617. f. 157v — 160).

¹⁸ *Călători străini în țările române* (în ms. la Institutul de istorie „N. Iorga”).

¹⁹ Bibl. Acad., ms. 616, f. 90 v și 103. Uneori calitatea inferioară a semințelor face ca recolta să fie cu totul deficitară. Într-un act moldovenesc din 26 iulie 1771, se amintește de „opt dimirlii cu orz de sămînță (care) semănîndu-l, fiind tot rău n-au ieșit nimic dintr-atîta orz”, V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. II, p. 276. În vara anului 1785, din pricina condițiilor primitive de conservare, m-reă Văcărești nu putuse vinde 300 chile de grîu, fiind cu desăvîrșire „nefolositor și putred”, *ibidem*, p. 492.

Pe un grup de moșii din Ilfov și Vlașca ale mitropoliei, situația rezervei se înfățișează astfel pentru anii 1773—1776 :

Cereale	1773		1774		1775		1776	
	r.	s.	r.	s.	r.	s.	r.	s.
grâu	137	77	237	63	310	60	204	
orz	95	60	51	51	65	40	81	

(După Bibl. Acad., ms. 618, f. 20—22, 48 v).

Trebuie avut însă în vedere, în ceea ce privește datele cuprinse în ultimul tabel, că indicațiile sînt date în condica de venituri și cheltuieli a mitropoliei pe grupuri de moșii, fără să se indice pe care moșie se află rezerva — numită „plugul casii” — și că în interiorul acestor grupuri se produc, uneori chiar de la an la an, variații. Însuși faptul că în amintitele condici nu se manifestă nici o preocupare sistematică pentru a delimita cu rigurozitate veniturile provenite din cultivarea rezervei de cele din dijme este o indicație a caracterului arhaic al administrației domeniiale și a mentalității economice primare a stăpînului de moșie care nu face discriminare între exploatarea directă a rezervei și cea a loturilor țărănești.

Poruncile otomane referitoare la procurarea de zaherea oferă unele indicii pentru aprecierea potențialului agricol al Țării Românești. Și aici, absența oricăror indicații sigure în ceea ce privește unitățile de măsură întrebuintate nu îngăduie stabilirea certă a cantităților livrate. Oricum însă, transformarea țărilor române în „cheler” al imperiului și ponderea tot mai însemnată care revine grînelor românești în aprovizionarea capitalei otomane dezvăluie indirect proporțiile importante ale producției agricole a Moldovei și Țării Românești²⁰. Răspunsurile reprezentanților Țării Românești la întrebările contelui Panin (1770) constituie un prețios mijloc de reconstituire a vieții economice a Țării

²⁰ Pentru livrările de grîne către Poartă, vezi Ș. Papacostea, *Contribuție la problema relațiilor agrare în Țara Românească în prima jumătate a veacului al XVIII-lea*, în SMIM, III (1959), p. 238 și urm.; Fl. Constantiniu, *Situația clăcașilor din Țara Românească în perioada 1746—1774*, în „Studii”, XII (1959), nr. 3, p. 74; M. Guboglu, *Despre arhiva turco-orientală din Biblioteca de stat „V. Kolarov” — Sofia*, în „Revista arhivelor”, II (1959), nr. 2, p. 205—208. Sultanul însuși recunoștea că „Inmulțirea hranei locuitorilor împărăției mele spînzură din zaherelile Valahiei”, vezi firmanul din 1775, în V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. I, p. 117. Pentru rolul plinii în alimentația zilnică a populației din Istanbul, vezi R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVII-e siècle*, Paris, 1962, p. 181—182.

Românești. Potrivit datelor oferite de aceste răspunsuri, cultura cerealelor căpătase o mai mare dezvoltare în județele Ialomița, Argeș, Romanați și Dolj. În legătură cu cel dintii dintre ele, se afirmă că „cea mai mare parte din produse, adică zaherele din care se hrănește țara, se face în județul acesta, cum și cel mai însemnat negoț cu grîne”²¹. Ialomița pare a fi fost socotit atunci drept unul dintre cele mai bogate județe ale țării, de vreme ce, când se aminteste de rodnicia altor județe, ca Mehedinți sau Ilfov, termenul de comparație este mereu Ialomița²².

Imaginea de abundență cerealieră și de agricultură dezvoltată care se desprinde din anchetă rusă din 1770 nu trebuie să înșele. Situația agricolă a Țării Românești continuă să rămână precară; o calamitate naturală — secetă sau lăcuste — abate foametea asupra țării; nu rare sînt cazurile când, pentru a acoperi furniturile către Poartă, se recurge la importul de cereale. Dintr-o scrisoare a lui Clement Mikes, aflăm că în primăvara anului 1740, la București, lipsa de piine atinsese proporții grave: „Pe stradă oamenii își smulg piinea unii de la alții. S-a întîmplat de multe ori — continuă el — că am stat la masă și nu aveam piine”²³. Cîțiva ani mai tîrziu, în 1748, episcopul de Nicopole informează că în Țara Românească „continuă... lipsa de alimente, căci lăcustele distrug toată verdeața de pe cîmpii”²⁴. În aprilie 1781, Filaret, episcopul Rîmnicului, era înștiințat, în legătură cu obligația clerului de a contribui la procurarea unei cantități de grîu cerute de Poartă „cum că în partea locului de aici, după mare lipsa bucatelor ce iaste nu pot preoții nici într-un chip a găsi grîu”²⁵. Într-o pricină judecată în iarna anului 1796, este evocată cumpărarea de grîne la Silistra pentru a răspunde exigențelor Porții: „Negăsind zaherea aicea în țară... într-această vreme, când au cumpărat Benescul zahereaoa la Silistra, s-au cumpărat cu banii vistieriei și altă zaherea tot de acolo”²⁶. O situație similară se întîlnește în iarna anului următor, când un firman al Porții, prin care se ordonă livrarea unei însemnate cantități de grîu și orz, determină hotărîrea domnului „să plătească cu bani și zahereaoa să se cumpere din țara turcească... fiindcă după nerodirea timpului de estimp, nefiind cu puțință a să găsi în natură”²⁷.

A continuat totuși să existe și să se dezvolte un comerț intern de grîne alături de care întîlnim deseori un prisos destinat exportului. În 1770, deputații munteni stăruie în a arăta tocmai deplina satis-

²¹ M. Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, Buc., 1902, p. 469.

²² „Iar partea de jos este cîmple, unde se fac bucate ca și în Ialomița” (e vorba de jud. Ilfov), iar despre Mehedinți: „două părți de cîmp, unde se fac bucate multe pentru zaherele ca și în Ialomița” (*ibidem*, p. 469, 475).

²³ *Căldători străini în țările române* (în ms. la Institutul de istorie).

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ N. A. Gheorghiu, *Din corespondența episcopului Filaret al Rîmnicului*, în „Arhivele Olteniei”, XIV (1935), nr. 79—80, p. 258.

²⁶ Arh. St. Buc., ms. 33, f. 22—23.

²⁷ *Ibidem*, *Mitrop. Ț. Rom.* DLII/4. În 1783, din pricina lipsei de cereale, se importă grîne din Moldova cu scutire de vamă, V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. I, p. 278.

facere a nevoilor interne de cereale și posibilitățile de export ale țării; ei arată că în anii de pace după trimiterea celor 35 000 de chile de grâu datorate Porții, „lumea își avea cu prisos îndestulare trebuincioasă... și li mai prisosea încă și zaherea pentru negoț; ba încă și alți negustori cumpărau de la țărani români pentru vânzarea”²⁸. Existența unor negustori care achiziționau grâu pe piața internă ne este dovedită și de o poruncă a lui C. Mavrocordat din 11 ianuarie 1742 prin care se ordonă oprirea activității acelor „neguțători ce ar fi cumpărători de piine”, pînă la satisfacerea exigențelor otomane²⁹. Merită a fi remarcată însemnătatea acestor negustori, care impuneau prin prezența lor, chiar în condițiile monopolului turcesc, o anumită „politică de prețuri” a domniei. Sînt cunoscute, în genere, prețurile derizorii stabilite de turci la cumpărarea grînelor³⁰. Era evident pentru domn că în asemenea condiții cererile otomane nu puteau fi îndeplinite cu ușurință, fapt care atrăgea sancțiuni, mergînd pînă la pierderea domniei. Dintr-o poruncă a domnului Moldovei din 1742 aflăm modalitatea de soluționare a problemei: Poarta ceruse o anumită cantitate de grîne, făină de grâu și orz care urma să fie adunată la Galați; la rîndul lui, domnul, informîndu-se, află că în țară negustorii plătesc „3 lei pol chila de 18 dimirlii”, iar chila de orz cîte 50 de parale. De o concurență reală între domnie și acești negustori nu poate fi vorba, deoarece, așa cum s-a arătat, cei din urmă erau opriți de a cumpăra grîne pînă la satisfacerea poruncilor Porții. Totuși prețurile oferite de ei, în condițiile normale de acțiune a legii valorii, trebuiau luate în seamă de către domn, chiar atunci cînd prin intervenția sa, ca reprezentant al monopolului turcesc, el devenea singurul cumpărător pe piața internă. În porunca amintită, avînd în vedere că grîul trebuia măcinat și transportat la Galați, domnul oferea 4 lei pe chila de grâu și 1 leu și jumătate pe chila de orz³¹. Pierderile de bani, rezultate din diferența dintre prețul plătit de turci și cel achitat în țară de către domn, erau acoperite din impozite, a căror greutate apăsa asupra țărănimii. Ar fi interesant de știut dacă în cazul furniturilor de grîne s-a aplicat sistemul practicat pentru achiziționarea vitelor destinate Porții, astfel cum se desprinde dintr-o poruncă din 1777 a domnului Moldovei, Grigore Ghica. Porunca stabilește o însemnată discriminare: pentru vitele vîndute de boieri, prețul este cel de pe piața liberă, pentru vitele vîndute de țărani, prețul este cel stabilit de domnie³²; e limpede, în acest caz, efortul autorității centrale de a cointeresa boierimea în comerțul cu Poarta. A acționat un stimulent similar și în negoțul de grîne?

Cerealele, cu deosebire grîul, și produsele fabricate: făina și piinea nu erau vîndute numai turcilor; cu cît tîrgurile și orașele din țările româ-

²⁸ M. Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. cit., p. 465.

²⁹ N. Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 325.

³⁰ N. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIème siècle*, Paris, 1956, p. 49 și urm.

³¹ N. Iorga, *Studii și documente*, vol. VI, p. 332.

³² N. Iorga, *Din documentele necatalogate ale Academiei Române*, în „Revista istorică”, I (1915), nr. 11–12, p. 216–218.

nești se dezvoltau și deveneau centre de producție meșteșugărească și de schimb, accentuându-se astfel separarea de ocupațiile agricole, cerealele de grâne în asemenea aglomerări urbane sporeau. Poruncile domnești ne dau un tablou sugestiv al târgului, unde domeniile boierilor și mănăstirilor, precum și gospodăriile țărănești își desfășurau produsele agricole. O astfel de imagine reflectă un document din 1761 privitor la repartizarea locurilor în piața din Suceava. Sînt pomenite cu acest prilej „pităritele cu pita” și „carăle cu făină sau cu alte legume”³³. Există documente care vădesc preocuparea domniei de a asigura aprovizionarea cu pîine și cereale a târgurilor și orașelor. Pentru a stimula pe producători în desfacerea mărfurilor în centrele orășenești, sînt acordate o serie de înlesniri și în primul rînd scutirea de taxe. În condica de porunci a lui C. Mavrocordat întîlnim invitația adresată de domn locuitorilor de a aduce la Iași pîine, făină, grîu, orz, mălai, subliniind că „beilic nu să vor lua, iar pîinea încă vor vinde-o cu prețul ei”³⁴.

Prin nevoile lor alimentare, orașele au stimulat nu numai producția cerealieră, dar și culturile de zarzavaturi. În descrierea țărilor române datorată funcționarului turc amintit, se arată că în împrejurimile Bucureștilor se află „cîmpii roditoare cu grădini și vii”, iar pe lîngă Tirgoviște se găsesc „întinse vii și grădini de zarzavaturi”³⁵. Este probabil ca asemenea culturi să fi fost făcute de locuitorii acestor orașe, practică devenită caracteristică acolo unde orașele sau târgurile nu au reușit să se separe complet de îndeletnicirile agricole. Faptul însă că în toate poruncile domnești privitoare la obligațiile clăcașilor față de stăpînii de moșii întîlnim mereu amintite, cînd se vorbește de dijma din produse, legumele destinate „neguțătoriei” distincte de acelea necesare gospodăriei, „pentru treaba caselor lor”, ne îndreptățește încheierea că în orașe se desfășurau legume și zarzavaturi, produse de marile domenii boierești sau mănăstirești, provenite fie din dijmele țăranilor, fie din culturile făcute pe rezerva stăpînului sau de clăcași pe loturile lor.

Desigur că, în ciuda înăsprii monopolului turcesc o dată cu instalarea domnilor fanarioți, s-a continuat vînzarea mai mult sau mai puțin fățișă a grînelor peste Carpați. Numai astfel se poate explica învinuirea pe care internunțul Brognard o aduce lui Alexandru Ghica, domnul Țării Românești, de a fi oprit vînzarea grîului și a altor produse peste Carpați. Răspunsul Porții din august 1767 motivează măsurile domnești prin obligațiile de aprovizionare pe care Țara Românească le avea de îndeplinit față de Imperiul otoman³⁶. Rezultă totuși, că, înainte de interzicerea ordonată de Al. Ghica, se vindea în provinciile stăpînite de habsburgi grîu din Țara Românească. Contrabanda desfășurată la graniță, care, evident, nu putea lăsa urme în documentele vremii, a fost

³³ N. Iorga, *Istoria comerțului românesc*, vol. II, Buc., 1925, p. 25.

³⁴ Idem, *Studii și documente*, VI, p. 229. Și J. Jackson scrie că „în orașele mari se găsește încă pline bună de grîu”, vezi C. I. Karadja, *op. cit.*

³⁵ M. C. Karadja, *op. cit.*

³⁶ *Hurmuzaki*, vol. VII, p. 39—40.

de asemenea un factor de limitare a monopolului turcesc, dar lipsa de date precise nu ne permite nici un fel de aprecieri cantitative.

În sfârșit, printre factorii care au stimulat cultivarea cerealelor în vederea vânzării, trebuie amintite și războaiele purtate de Poartă cu Austria și Rusia. Nevoile de aprovizionare ale trupelor combatante erau satisfăcute în mare parte de producția locală, de unde interesul „serviciilor de intendență” în sporirea cantităților de cereale produse pe marile domenii. Așa cum s-a remarcat, aceste armate solicitante de cereale au îndeplinit, în proporții evident mai modeste, rolul jucat în această direcție de către orașele din vestul Europei³⁷. Când însă operațiile militare luau sfârșit, carele cu grâu sau făină în loc să se mai îndrepte spre depozite militare luau drumul spre Brăila, pasurile Carpaților sau târgurile răspândite pe întinsul țării, unde încărcătura lor își găsea grabnic cumpărători.

Proporțiile acestui comerț de grîne nu trebuie însă exagerate. Așa cum s-a amintit, creșterea vitelor deținea un loc important în economia Țării Românești, iar suprafețele ocupate de păduri și pășuni depășeau” cu mult pe cea a terenurilor cultivate. Știrile despre exportul principalelor menționează la loc de frunte tocmai articolele provenite din sectorul creșterii vitelor. În afară de oi și porci, se vindeau în cantități însemnate piei de oaie și de capră, lână, miere și ceară³⁸. Împrejurări favorabile pentru o creștere simțitoare a comerțului de grîne nu s-au creat decât după 1774, dar au trebuit să mai treacă câteva decenii pentru ca țările românești să joace un rol important pe piața europeană; abia după 1829, cele două principate au început să îndeplinească funcția de furnizoare de grîne pentru centrul și vestul continentului nostru. Trebuie subliniat însă că dezvoltarea istorică crea premisele pentru succesul agriculturii, pentru inversarea raportului economic: creșterea vitelor — cultivarea pământului, în favoarea ultimului termen. Înainte de a cerceta chipul în care s-a reflectat pe planul relațiilor de producție nivelul de dezvoltare a vieții agricole românești, este necesar să amintim și factorii care au împiedicat și întârziat sporirea însemnată a cantităților de grîne destinate exportului.

Dintre aceștia, doi sînt mai însemnați și trebuie să rețină atenția cercetătorului: 1) dominația otomană, mai ales aspectele ei economice; 2) situația demografică a Țării Românești.

Dominația otomană. Exploatarea țărilor române de către Imperiul otoman a influențat negativ ansamblul economiei românești; în ceea ce privește agricultura, această influență s-a exercitat pe două căi: a) *Exploatarea prin regimul de monopol asupra comerțului de grîne.* S-a arătat mai sus că țările române nu aveau dreptul să exporte prisosurile de cereale de care dispuneau, atît timp cît nu erau satisfăcute exigențele

³⁷ A. Oțetea, *Constrîngerea extraeconomică a clăcașilor la începutul secolului al XIX-lea*, în *Studii și referate privind istoria României*, vol. II, Buc., 1954, p. 1 060.

³⁸ M. Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. cit., p. 476; V. Papahagi, *Contribuții la istoria relațiilor comerciale ale Munteniei cu Peninsula Balcanică și Veneția în secolele XVI și XVIII*, în „Revista istorică”, XIX (1933), nr. 4—6, p. 119—126.

Porții³⁹. În răspunsurile date contelui Panin în 1770, deputații munteni înșirau numeroasele articole, în primul rînd cerealele, al căror export în regiunile Imperiului habsburgic era categoric interzis de turci. Aceste interdicții limitau interesul stăpînilor de moșii de a spori în chip sistematic producția-marfă a domeniilor lor. Deși comerțul cu grîne făcut cu turcii aducea boierimii cîștiguri, aceste beneficii nu puteau însemna în comparație cu operațiile de schimb, desfășurate în condițiile unei libertăți depline, decît un stimulent relativ. Este cunoscut chipul în care înțelegeau negustorii turci să facă negoț⁴⁰; abuzurile lazilor sînt o pildă grăitoare.

Exigențele Porții descurajau pe stăpîinii de pămînt și pe arendași prin brutalitatea care însoțea de multe ori satisfacerea lor. O poruncă domnească din 1797 dezvăluie măsurile draconice ordonate de domnie pentru a procura grîul și orzul reclamat de autoritățile otomane: „și din cît grîu și orz vor găsi (ispravnicii — *n.n.*) pe la lăcuitorii birnici, lăsîndu-le numai pe cît le va fi de semănat și oareșce de vînzare la alții, toată ceilaltă zaherea, încărcîndu-o, să o trimită la schela Găujani. Iar cît va găsi pe la mănăstiri, boernași, mazili, brăslași, scutelnici, poslușnici, preoți și diaconi să le lase numai pentru sămînță, iar pe la arendașii moșilor... oricîtă zaherea vor găsi de grîu și orzu, pe toată să o rădicese și să o porneasce, făr'dă a lăsa măcar un bob”⁴¹. O poruncă similară — care agravează însă preluările de cereale — prevede, la 15 februarie 1798, ca „veri ce felurime de zaherea va găsi a mitropolii, a episcopii, a mănăstirilor, a boierilor și boierinașilor, ori preoți sau verice breaslă va fi sau la menzilhanele veriunde și ori a cui va fi, să o ia... făcîndu-o zapt toată”⁴². Politica de prețuri a domniei putea calma nemulțumirile provocate de măsurile înfățișate mai sus? Dispunem de prea puține date privind modalitățile de satisfacere a cererilor de grîne ale capanului pentru a putea formula un răspuns de ansamblu. Cartea lui Constantin Hangerli din 6 iunie 1798 — în care domnul aproape desvinovățîndu-se afirmă „iaste lucru știutu și cunoscutu dă obște că domniia mea n-am vrut să să ia dă la nimeni zaherea, fără dă a li să plăti cu preț îndestul” — lasă să se întrevadă rezistența arendașilor față de prelevările ordonate, chiar în condițiile avantajoase evocate de domn; ispravnicii sînt invitați să-i convingă pe arendași „că ei n-au ce alt să facă zaherea anului acestuia, decîtu să o vînză pentru folosul lor și decît să o vînză aiurea fără dă niciun cuvînt, mai bine să o dea în trebuința aceasta”⁴³. Argumente care nu valorau prea mult în ochii acestor arendași,

³⁹ În porunca din 29 noiembrie 1799, adresată ispravnicilor, Al. Moruzi atrage atenția dregătorilor locali: „zaherea afară din țară să nu să caciardisească nici un grăunte, iar lăcuitorii între dînșii să fie slobozi” (Arh. St. Buc., ms. 1 557, f. 6).

⁴⁰ M. Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. cit., p. 505—506.

⁴¹ Arh. St. Buc., ms. 38, f. 30v—31. La 28 ianuarie 1798, arendașul unei moșii a m-rii Mislea se plîngea că pe temeul acestei porunci i se luaseră 44 de chile de grîu și 12 chile și 6 banițe de orz care „nu era dăn dijma moșii, ci era din semănăturile ce făcuse el pe acea moșie cu plugurile” (*ibidem*, f. 31—31v).

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Arh. St. Buc., ms. 39, f. 53—53v.

de vreme ce după o examinare a posibilităților de câștig, întreprinsă, desigur, înainte de demonstrația recomandată ispravnicilor, ei nu se grăbeau să execute dispozițiile domnești. În fond, indiferent de condițiile înseși ale vânzării, regimul monopolului otoman anula una din premisele fundamentale ale actului de comerț autentic: libertatea de a dispune de marfă. Suzeranitatea otomană și regimul de monopol puneau într-o situație de vădită inegalitate pe producător față de cumpărătorul turc, situație care, desigur, nu putea constitui pentru localnici un îndemn spre o inițiativă economică.

b) *Exploatarea directă*. Urmările nefaste ale dominației otomane pentru agricultură nu se reduceau la cele de mai sus. Întinderi însemnate din pământul țării fuseseră acaparate de către turci pentru a fi folosite ca pășuni sau exploatare agricole. Cronica lui Dionisie Eclesiarhul dezvăluie proporțiile luăte de fenomen și gravitatea sa pentru populația țării, exploatată acum nu numai prin obligațiile față de statul otoman, dar chiar și direct de către negustorii și cămătarii turci, care începușeră să practice pe scară largă o activitate agricolă pe teritoriul țării. Înfațișind împrejurările premergătoare anului 1769, Dionisie scrie: „Într-acea vreme era această țeară cuprinsă de turci, că luase moșii boierești și mănăstirești, care era lor voia și da arendă cât vrea ei pe ele, mai nimic și silea pe oamenii satelor de le lucra, adecă clăcuia și făcea negustorie în silnicie. . .”⁴⁴. Căile de acaparare au fost variate. Unii domni fanarioți, pentru a câștiga bunăvoința turcilor din cetățile dunărene și a evita astfel violențele acestora, le-au permis să ocupe terenuri în pământul țării⁴⁵. Odată instalați aici, ei începeau să încalce sistematic stăpînirile vecine, dedîndu-se la jafuri și alte acte de violență. În jurul terenurilor acaparate de turci se crea repede o zonă pustie, locuitorii căutînd să-și salveze avutul și viața prin fugă. Cerînd Rusiei în 1770 cucerirea Brăilei, Turnului și Giurgiului, a căror stăpînire înlesnea turcilor desfășurarea acțiunilor prădalnice asupra așezărilor din apropiere, boierii munteni subliniau că prin aceasta „se va da prilej de plugărie în acel loc”⁴⁶. Față de înmulțirea silniciilor turcești, Scarlat Ghica reușește în 1758, în schimbul sumei de 400 000 de lei, să obțină temporar sprijinul autorităților centrale ale imperiului pentru înlăturarea acestor elemente de dezordine și pradă. Înstăpînirea turcilor în interiorul țării se făcea însă și pe calea unei intense activități cămătărești — prin luarea ca zalog a moșiilor datornicilor aflați în imposibilitate de a restitui sumele împrumutate — și prin arendări. Grăbiți să obțină câștiguri mari, turcii secătuiu repede pămînturile arendate, iar în diferendele cu localnicii

⁴⁴ Dionisie Eclesiarhul, *Cronograful Țerii Rumânești*, ed. C. S. Nicolăescu-Plopșor, R. Vlci, 1934, p. 8, cf. H. D. Siruni, *O năvălire necunoscută a bandelor turcești în țările române la 1769*, în „Revista arhivelor”, IV (1940), nr. 1, p. 26. Turcii aflați pe moșiile Oreavița și Bolboșani refuzau în 1747 să dea adetul convenit mitropoliei, stăpîna acestor moșii, pentru 12 clăi de fin cosit, 700 de stupi și 4 mori (Acad. R.S.R., ms. 616, f. 87).

⁴⁵ D. Fotino, *Istoria generală a Daciei*, trad. G. Sion, vol. II, Buc., 1859, p. 148.

⁴⁶ Bibl. Acad., ms. 5 244, f. 280.

foloseau forța pentru a obține câștig de cauză⁴⁷. Zălogirea moșiilor la turci ajunsese un fenomen atât de răspândit încît domnia s-a văzut obligată să ia măsuri de lichidare a acestei situații primejdioase pentru economia și liniștea țării. Într-o judecată din 2 februarie 1756 se amintea o poruncă domnească care obliga pe toți locuitorii cu moșiile zălogite la turci să-și achite imediat datoriile pentru a nu mai da prilej turcilor de a stăpîni moșii în țară⁴⁸. O poruncă similară, menționată într-un document din 20 ianuarie 1760, adaugă la interzicerea zălogirilor și pe cea a arendărilor „ca să poată turcii ieși din țară să nu mai găsească pricini cu ținerea moșiilor”⁴⁹.

Prin urmare, turcii au acaparat pămînturi, organizînd o exploatare directă a bogățiilor naturale. Țara Românească era lipsită și pe această cale de posibilitatea unei mai largi folosiri a terenurilor capabile să asigure însemnate cantități de produse destinate schimbului. Rolul negativ al acestei infiltrări turcești a fost accentuat de chipul brutal în care dominatorii înțelegeau să-și obțină câștigurile⁵⁰.

Factorul demografic. Al doilea factor de limitare a întinderii suprafețelor cultivate a fost numărul scăzut al brațelor de muncă. În această perioadă populația Țării Românești nu depășea cu mult jumătate de milion de locuitori, ceea ce însemna o densitate cu totul redusă. Contemporanii își dădeau seama că o populație sporită, în aceste locuri bogat dăruite de natură, ar fi putut da un excepțional randament economic. Dintre numeroasele mărturii cuprinse în descrierea țărilor române și în rapoartele agenților străini amintim următoarele rînduri dintr-o descriere anonimă a Țării Românești din veacul al XVIII-lea, datorită unui autohton: „iar, cîndu ar fi mulțimea oamenilor, ce pe alte locuri sântu, atunci nu cu altă țară de potrivă iei, care ar fi dînd venit mai bun, s-ar putea potrivi, ci pot zice că atunci cu 3 și 4 țări d-acele mai bune ar putea da venit deopotrivă”⁵¹.

Numărul scăzut al populației se explică prin acel complex de factori, înfățișat de generalul Bauer în lucrarea sa despre Țara Româ-

⁴⁷ Teama de arendașii turci era atât de mare, încît epitropii bisericii Obedeauu includeau în contractul de arendă, încheiat la 23 aprilie 1763 cu Gheorghe al Popii și Băluna, pentru moșia Seaca, o clauză privitoare la sancțiunea pe care urmau să o suporte arendașii dacă s-ar fi întovărășit cu un turc (Arh. St. Buc., Bis. Obedeauu, VII/3).

⁴⁸ N. Iorga, *Studii și doc.*, vol. V, p. 495.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 326.

⁵⁰ Pentru statutul și activitatea turcilor în Țara Românească, vezi M. M. Alexandrescu-Dersca, *Despre regimul supușilor otomani în Țara Românească în veacul al XVIII-lea*, în „Studii”, XIV (1961), nr. 1, p. 87 și urm.

⁵¹ N. Iorga, *Studii și documente*, III, p. 57—58. În aceeași descriere citim: „Deci dăstul este a socoti cineva cîtă dare au pe tot anul nu numai birul și alte științe și obișnuitele cheltuielile... și alte întîmplări și pagube au apururea și de s-ar socoti cîtă sumă vor cuprinde acest tot, încă p-atît sau mai mult plătesc pe tot anul dobînzii de bani la turci ce-i îndatoresc și tot den osteneala lor, ajutîndu-se din birșugul pămîntului, de să face multă neguțătorie, cu care să biruiesc la toate necazurile”. Pentru cunoașterea nivelului atins de agricultura munteană ar fi interesant să se poată data precis această însemnată descriere. N. Iorga socotea că a fost scrisă pe la 1750. Vezi *Cîteva note despre cronicile și tradiția noastră istorică*, extras din „Analele Acad. Rom.”, seria II, t. XXXIII, 1910, p. 14.

nească. Dintre aceștia o influență deosebită a avut-o fuga, ca urmare a exploatării fiscale. În cursul lucrării vom avea prilejul să urmărim mai atent această problemă. Ne mărginim aici o arăta că relatările observatorilor străini sînt unanime în a recunoaște urmările dezastruoase pe care le-a avut depopularea pentru agricultură și a atribui fuga poverii insuportabile a dărilor. Lămuritor în această privință este raportul lui Pietro Businello, cunoscător al realităților muntene din anii 1744—1746. Amintind nenumăratele obligații ale locuitorilor față de aparatul de stat, el notează că, în intervalul amintit, 20 000 de familii și-au părăsit căminurile, preferînd să-și caute scăparea pe teritoriul administrat de pașa din Vidin. Fuga locuitorilor lăsa în paragină numeroase terenuri arabile și reducea simțitor producția agricolă⁵². Această situație s-a menținut de-a lungul întregii perioade studiate. În 1770, contele Panin era informat de deputații munteni că din pricina silniciilor turcești și a abuzurilor în perceperea impozitelor — sau cum spun diplomații boierii, pentru a nu-și vâdi practicile proprii, „hrăpîri și dese schimbări de domnie” — „ai noștri se împuținau, fugind pe toată ziua”⁵³.

La capătul acestei sumare expuneri a factorilor care stimulau și a celor care frînau dezvoltarea agriculturii, se impune constatarea că dominația otomană și metodele de guvernare ale instrumentelor ei — domnii fanarioți — au împiedicat folosirea condițiilor naturale excepționale de care dispunea țara pentru cultura cerealelor. În măsura în care acțiunea factorilor neprielnici sporirii cantităților de cereale-marfă era atenuată de împrejurări istorice favorabile progresului economic, agricultura a cunoscut înainte de 1774 faza de progres lent. Stăpîinii de moșii, organizatori ai procesului de producție pe marele domeniu, au putut întrevădea în asemenea momente perspectivele ce li se deschideau, în cazul înlăturării obstacolelor din calea dezvoltării agriculturii. Dar pentru transformarea moșiilor în unități capabile să furnizeze permanent produse pentru piața internă și externă era necesară găsirea mijloacelor în măsură să asigure o producție și o productivitate a muncii superioare celor existente. În fața acestei probleme, boierimea din țările române a ales calea retrogradă, a agravării regimului de obligații al țărănimii dependente față de stăpîinii pămîntului pe care îl lucrau.

⁵² N. Iorga, *Căldători, ambasadori, misionari în țările noastre*, în *Buletinul Soc. geografice*, sem. II, 1898, p. 71—72. Abatele Boscovici (despre el, N. Iorga, *Istoria românilor prin căldători*, II, p. 177 și urm.) a fost găzduit la Jenibazar de un român care prefera să trăiască sub administrația turcă pentru a scăpa de dările apăsătoare din țara sa. Cf. *Giornale di un viaggio da Constantinopoli in Polonia*, Bassano, 1784, p. 65—66.

⁵³ M. Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. cit., p. 461. Pentru fuga țărănimii în veacul al XVIII-lea, vezi G. Iscreu, *Fuga, forma principală de luptă împotriva exploatării în veacul al XVIII-lea în Țara Românească*, în „Studii”, XVIII (1965), nr. 1, p. 125—146.

„Inventarul uman” al senioriei românești se înfățișează, pînă la reformele lui C. Mavrocordat din 1746, sub forma unui diptic : oameni de condiție servilă, de o parte, oameni liberi, stabiliți pe moșie în urma unei învoieli cu stăpînul pămîntului, de alta. Raporturile dintre aceste două categorii și acelea dintre cultivatorii solului și senior alcătuiesc elementele esențiale ale sistemului de exploatare domenală, care, generat de un ansamblu de factori economici obiectivi, exercită, la rîndul său, o puternică influență asupra economiei senioriale. În rîndurile de mai jos încercăm o definiție a structurilor sociale din cadrul marelui domeniu.

Rumâni și stăpîni :
Servitutea corporală

Stabilirea trăsăturilor caracteristice ale condiției servile în Moldova și Țara Românească este deosebit de anevoioasă, în absența oricărei definiții contemporane

precise emise de autoritățile de stat. Concluziile formulate pînă acum s-au sprijinit pe elementele desprinse din poruncile emanate de cancelaria domnească, în al căror cuprins sînt enumerate îndatoririle rumânilor față de stăpînii de moșie. Din această pricină, spre deosebire de șerbul occidental, în definirea situației căruia achitarea capitației servile, problemele matrimoniale și ale moștenirii sînt de însemnătate decisivă¹, în definirea rumâniei elementul hotărîtor a fost considerat o anumită obligație față de stăpînul moșiei, aceea a lucrului. „Lucrul nu e cea mai importantă dintre îndatoririle rumânilor, dar singura îndatorire caracteristică rumâniei... Ceea ce deosebește însă pe unul de celălalt (pe rumân de omul liber cu învoială — *n.n.*) este numai lucrul”². În sprijinul acestei afirmații, C. Giurescu a adus un bogat material documentar din secolul al XVII-lea mai ales, în care, cu mici variante, se întîlnește porunca domnului către rumânii unui boier sau mănăstiri : „Să căutați să ascultați de egumenul, ce v-ar da poruncă și învățătură pentru ce ar fi trebile și lucrurile mănăstirii”³, ceea ce, după părerea sa, înseamnă că rumânii erau obligați să execute orice poruncă primită de la stăpînul său.

¹ Marc Bloch, *Liberté et servitude personnelles au Moyen Âge, particulièrement en France*, în *Mélanges historiques*, vol. I, Paris, 1963, p. 290—304.

² C. Giurescu, *Studii de istorie socială*, Buc., 1943, p. 201—202.

³ *Ibidem*, p. 189.

Documentele de la începutul veacului al XVIII-lea cuprind și ele, cu schimbări nesemnificative, formula relevată de C. Giurescu : într-o poruncă adresată la 11 ianuarie 1709 rumânilor din satele Celei și Potelu ale m-rii Bistrița, C. Brîncoveanu ordonă : „Să căutați orice lucru va avea egumenul și verice v-ar porunci să faceți, să săriți cu toții, să ascultați și să lucrați ca niște rumâni ai mănăstirii ce sînteți”⁴. Textul citat nu lasă loc nici unei îndoieli : oamenii de condiție servilă din cele două sate amintite erau datori să se afle în permanență la dispoziția egumenului și să îndeplinească orice poruncă a sa. Ne aflăm în fața unei situații tipice de recunoaștere a unuia din atributele autorității senioriale : dreptul de a comanda. Fără a urmări aici etapele apariției și dezvoltării șerbiei, se cuvine subliniat că servitutea corporală este realitatea primordială a societății feudale. Din momentul în care a pierdut statutul de om liber, țăranul, devenit acum șerb, se află sub autoritatea stăpînului său, care îi poate porunci, îl poate constrînge sau pedepsi, în virtutea „ascultării” — a „poslușaniei” menționate în documente — pe care șerbul o datorează seniorului. Obligațiile enumerate în poruncile domnești decurg din situația servilă a destinatarilor. Din acest punct de vedere, constatarea lui C. Giurescu, neîndoielnic întemeiată, pe care am amintit-o mai sus are nevoie de o nuanțare : trăsătura distinctivă dintre situația de libertate și cea de servitute nu este obligația de lucru, ca atare ; îndatorirea de muncă, nelimitată în principiu, este consecința dependenței personale. Ca pretutindeni în Europa medievală, și în țările române hotarul dintre liber și șerb a fost tras de modalitatea desemnării stăpînului : printr-un acord pentru oamenii liberi cu învoială, ereditar pentru șerbi⁵. Din tată în fiu, șerbul poartă macula stării de servitute, care îi creează o situație de inferioritate și de care nu se poate emancipa decît prin răscumpărare sau iertarea acordată de stăpînul său. Condiția servilă îl constrînge pe rumân la împlinirea tuturor poruncilor stăpînului lui ; obligația este răsplată formulată într-o poruncă a lui Leon Tomșa din 3 februarie 1630 adresată țărănilor șerbi din satul Ionești, unde se spune : „Să lucrați la tot lucrul ce-i va trebui, cum iaste legea și obiceiul rumânescu”⁶.

Servitutea corporală este un element care apropie rumânia de robie, ceea ce explică confuzia stăpînilor de moșii în privința celor două instituții : în ultima sa fază de existență, rumânia este tot mai mult asimilată cu robia. Abuzurile denunțate de actul de eliberare a vecinilor moldoveni din 1749 se întîlnesc și în Țara Românească. Țăranii șerbi sînt donați, dați în foi de zestre etc., familiile sînt separate și în interiorul lor se creează situații de inegalitate socială prin eliberarea din rumânia

⁴ D.R.A., p. 222—223.

⁵ Cf. Marc Bloch, *La société féodale*, vol. I, Paris, 1939, p. 399. Este semnificativ în această privință așezămîntul lui C. Mavrocordat din 1 martie 1745, prin care sînt eliberați din rumânia șerbii fugiți care se reîntorceau în țară ; actul precizează că ei sînt liberi să se așeze pe orice moșie vor voi, relevînd astfel corelația dintre starea de libertate și posibilitatea alegerii stăpînului de pămînt pe a cărui moșie urmau să se stabilească. Vezi D.R.A., p. 453.

⁶ *Documenta Romaniae Historica*, B, vol. XXIII, p. 88.

a unor membri și menținerea în stare de servitute a altora. Este semnificativă pentru transformarea șerbului într-un simplu „instrumentum vocale”, a cărui dispariție nu ridică alte probleme decât aceea a înlocuirii, situația înfățișată în zapisul dat de Gherghina Bleandea la 4 noiembrie 1709 egumenului m-rii Tismana în care semnatarul scrie : „Întîmplîndu-mi-se mie de am făcut o greșală de am omorît un rumân al sfintei m-ri... pentru acel rumân ce am fost omorît eu, și am dat în locul mortului aceluia pe Vilsan, ca să fie rumân pentru rumânul sfintei m-ri”⁷. Doi fii ai rumânului dat în schimb sînt eliberați — poate ca răscumpărare pentru păcatul săvîrșit —, urmînd ca viitorii descendenți să fie rumâni ai m-rii Tismana. Ceea ce se cuvine subliniat e absența oricărei alte preocupări în afara aceleia de a compensa paguba săvîrșită ; dispariția omului ca atare nu interesează, esențialul este refacerea potențialului uman de muncă al mănăstirii.

Ușurința cu care stăpîinii de moșii dispun de soarta șerbilor lor — tratați la fel cu robii — indică limpede că, în deceniile premergătoare abolirii șerbiei, autoritatea seniorului asupra oamenilor „săi” nu numai că nu fusese diminuată, ci înregistrase un însemnat spor ca urmare a asimilării rumânilor cu robii țigani ; se cuvine citat aici dialogul dintre doi stăpîni de rumâni — egumenul m-rii Cîmpulung și vornicul Stroe Golescu — care dezvăluie nu numai mentalitatea unor stăpîni gogolieni de „suflete moarte”, dar pune în lumină puterea seniorială care urmărește și strivește destinele supușilor săi domeniali. Stroe Golescu ceruse egumenului să-i dea un rumân al mănăstirii, pe care voia să-l aibă drept vînător. „Egumenul zicea că nu-l poate da, fiind rumân mănăstirii, vornicul zicea să facă schimbu, să-i dea altu rumân iar de acolea din satu care îi va plăcea. Egumenul zicea să-i dea un țigan. Boierul zicea că de țigan nu se îndură...”⁸.

Rumânul și pămîntul Daniile, vînzările sau schimburile rumânilor cu robii atingeau legătura dintre rumân și pămînt. În documente se întîlnesc numeroase cazuri în care se precizează că rumânul este donat sau vîndut „fără moșie”. Comisul Constantin dăruiește mitropoliei pentru a i se pomeni numele un rumân din satul Geminile cu copiii săi „însă fără de moșie”⁹ ; cîțiva ani mai tîrziu, la 3 mai 1711, același boier, pentru a-și arăta recunoștința față de solitudinea manifestată de către Ienache Văcărescu în împrejurări anevoioase, îi dăruiește un rumân din satul Geminile, tot fără moșie¹⁰. Informațiile oferite de documente

⁷ D.R.A., p. 228 ; cf. Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 271.

⁸ D.R.A., p. 358—359.

⁹ *Ibidem*, p. 213—214.

¹⁰ *Ibidem*, p. 246. Dintr-o poruncă pentru urmărirea rumânilor lui Manolache Lambrino, fugiți din satul Mătăsaru, aflăm că stăpînul lor li instalase în satul amintit, ceea ce indică despărțirea țăranilor șerbi de loturile de pămînt pe care le aveau în folosință la vechii stăpîni : „acești rumâni li sântu dumisale de cumpărătoare de la Popa Stănescul, de la nepotu-său Costandin Stănescul, ot Argeș, făcîndu-i dumnealui șazători cu casele lor în satul dumisale la Mătăsaru” (E. și I. Vrtoșu, *O sută de ani de la înființarea Așezămintelor brîncovenesti*, Buc., 1938, p. 16).

sînt insuficiente, pentru a ști dacă în asemenea cazuri se poate vorbi de o rupere — în înțelesul pe care îl lămurim mai jos — a rumânului de delnița *sa*. La origine, rumânii de pe domeniul feudal proveneau din două categorii : țărani liberi care își vindeau simultan pămîntul și persoana și țărani liberi lipsiți de pămînt care, după așezarea pe o moșie, erau rumâniți de către stăpînul ei. În interiorul senioriei românești nu întîlnim printre țărani șerbi nici prebendarii domeniului occidental și nici sistemul mesjacinii din Rusia ; fiecare rumân este înzestrat cu un lot de pămînt care-i asigură hrana sa și a familiei sale. Pentru cei intrați în servitute, o dată cu așezarea pe o moșie, lotul acordat era aceeași întindere de pămînt pe care ei o cultivaseră anterior, în starea de libertate ; pentru cei lipsiți de pămînt, stăpînul moșiei desprindea un lot din rezerva seniorială cultivată sau acorda noului venit un teren care urma să fie deștelenit. Dacă pentru rumânii din prima categorie a fi vîndut sau donat fără delniță însemna ruperea de un pămînt transmis ereditar din generație în generație, pentru cei din a doua categorie era vorba de o schimbare de reședință. Documentele de danie sau vînzare a rumânilor nu arată cărei categorii îi aparțin țărani care fac obiectul tranzacției. Legătura laxă dintre rumân și delniță care se întrevede din aceste documente este de explicat prin mobilitatea imprimată cultivării pămîntului de către metodele agrotehnice ale epocii și prin proporțiile restrînse, pînă la insignifianță, ale averii imobile a rumânului¹¹.

Dreptul de folosință al rumânilor asupra curăturilor și pometurilor era recunoscut de pravila țării, alienarea pămîntului fiind interzisă. Pentru regimul curăturilor și pometurilor rumânilor pînă la 1746, dispunem de puține documente ; dintre acestea, un interes deosebit prezintă cîteva acte din anii imediat următori abolirii șerbiei, cînd, realitățile și relațiile generate de instituția desființată fiind încă vii, constatările desprinse din lectura lor luminează și perioada pentru care lipsesc informațiile. Deconcertantă prin afirmațiile contradictorii pe care le alătură, mărturia din 21 octombrie 1749 a unor rumâni ai m-rii Cîmpulung îngăduie unele lămuriri asupra regimului stăpînirii țărănilor șerbi asupra pămîntului. Datori insolvabili la niște turci, trei rumâni ai m-rii Cîmpulung se decid să-și vîndă pămîntul pentru a scăpa de sancțiunile creditorilor, dar nu izbutesc : „Umblat-am rugîndu pe unul și pe altul ca să le vindem părțile noastre de locuri și nemeni n-au primit a le cumpăra”. După acest eșec abia, cei trei își „aduc aminte” că sînt rumâni ai m-rii și se adresează egumenului, care le dă suma necesară : „Însă n-au cumpărat sfinția sa, că noi rumân(ii) n-avem voe să vindem (subl. ns.), ci, vîzînd sfinția sa cauza noastră de la turci, ne-au dat acei bani și noi am dat locurile noastre de le-a alăturat sfinția sa cu polele viilor”¹². Nepotririile sînt evidente : rumânii încearcă la început să-și vîndă pămîntul, deși știu că, în situația lor, vînzarea le este interzisă ; la rîndul său, egumenul nu „cumpără”

¹¹ Vezi mai sus, p. 50.

¹² D.R.A., p. 490.

aceste pământuri, dar le dă o sumă de bani și le ia aceste pământuri, ceea ce înseamnă de fapt un act de vânzare-cumpărare. Situațiile insolubile, la prima vedere, se limpezesc prin utilizarea informațiilor oferite de alte surse. Numeroase documente atestă tendința țăranilor de a considera curăturile făcute de ei ca o stăpînire liberă de orice autoritate seniorială, ceea ce îi îndreptățește, în concepția lor, să dispună după voie de aceste pământuri. În realitate, rumânilor le era recunoscut dreptul de stăpînire numai asupra sădirilor făcute de ei pe pământul destelenit — cu obligația, firește, de a da dijmă; aceste sădiri puteau fi înstrăinate, noul stăpîn preluînd îndatorirea achitării dijmei. Cei trei rumâni din documentul amintit mai sus au voit să-și vîndă pământul, ceea ce era, din punctul de vedere al dreptului feudal, o ilegalitate. Acceptarea de către egumen a tranzacției indicate cu sublinierea că „n-au cumpărat sfinția sa” dovedește că stăpînul moșiei ținea să-și afirme dreptul de stăpînire superioară, care făcea, evident, fără sens un act în care cumpărătorul și-ar fi achiziționat un bun propriu. Beneficiul dobîndit de egumen a fost îndepărtarea celor trei rumâni de pe loturile destelenite de ei și includerea acestor loturi în rezerva seniorială („am dat locurile noastre de le-a alăturat sfinția sa cu polele viilor”). Suma de bani dată de egumen rumânilor reprezintă valoarea muncii de destelenire și îmbunătățirile aduse pământului. În alte situații, stăpînul de pământ cumpăra sădirile făcute de rumân: la 5 noiembrie 1750, un rumân al m-rii Cîmpulung, care intenționa să fugă din pricina sărăciei, dădea „partea sa de pomi” din Izvorani egumenului pentru o sumă de bani; și în acest caz, în zăpădit încheiat cu acest prilej, nu se întilnește termenul de vânzare: egumenul îl „miluiește” pe rumân cu ce „se îndură”, iar acesta îi „dă” pomii¹³.

Mobilul „generozității” stăpînilor de pământ în împrejurări de felul celor semnalate mai sus era luarea — de astă dată — în *proprietate* a unor sădiri care le-ar fi revenit abia după treizeci de ani. Relevantă pentru acest aspect al problemei drepturilor de stăpînire este decizia marelui ban din 7 iulie 1752 în pricina unor foști rumâni ai m-rii Govora. Ei se răscumpăraseră numai cu „capetele” în timpul lui C. Brîncoveanu, „rămîindu-le pometuri vechi de la moșii și părinții lor pe moșia m-rii”. Foștii rumâni revendicau acum stăpînirea asupra acestor pometuri, dar hotărîrea judecătii arată că, potrivit pravilei, cel ce sădește pomi pe moșia altuia îi stăpînește 30 de ani, cu îndatorirea de a presta dijma, iar după 30 de ani, pomii rămîn ai stăpînului moșiei¹⁴.

Obligațiile rumânilor față de stăpînul moșiei Om al stăpînului său, adică aflat sub autoritatea acestuia, rumânul este dator față de seniorul lui cu „ascultarea” poruncilor, adică executarea lor. Autoritatea seniorului este, în principiu, nelimitată; el poate ordona rumânului său orice, oricînd, acesta din urmă fiind obligat să îndeplinească porunca primită. Documentele cancelariei Țării Româ-

¹³ D.R.A., p. 500.

¹⁴ *Ibidem*, p. 512.

nești sînt categorice în această privință; ele stabilesc obligația rumânilor de a executa dispozițiile senioriale: „Să căutați să vă supuneți — scria C. Brîncoveanu la 24 august 1710 rumânilor din satul Greaca al m-rii Mislea — suptu ascultarea sfintei mănăstiri, să ascultați de toate ce vă va da părintele egumen învățătură, nimic să nu stați împotriva”¹⁵; „De vreme ce sînteți rumâni — se adresează la 29 mai 1719 Nicolae Mavrocordat rumânilor din satul Bratovoesti al m-rii Cozia —, să ascultați de egumenul la toate cîte v-ar porunci și să vă supuneți și să ascultați de ispravnicii egumenului...”¹⁶.

Poruncile amintite nu trebuie înțelese în sensul unei prezențe permanente a rumânilor la curtea seniorială pentru a îndeplini poruncile stăpînului de moșie. Șerbii își aveau loturile lor, pe care le cultivau și de pe care dădeau dijmă, or, în condițiile unei economii domeniiale întemeiate pe dijmă, cum este cazul Țării Ronânești, stăpînul moșiei nu era interesat să-l sustragă pe țăran de la muncile desfășurate pe lotul personal. Un alt element care limita în practică posibilitatea seniorului de a dispune discreționar de capacitatea de muncă a rumânului era îndatorirea acestuia de a executa prestații către domnie: munci, pază, cărături etc. Achitarea dărilor în bani sau natură către stat implica ea însăși desfășurarea unor activități — cultivarea pămîntului, creșterea vitelor, valorificarea pe piață a produselor gospodăriei țărănești în vederea obținerii sumelor de bani necesare îndeplinirii obligațiilor pecuniare față de stat — care sustrăgeau pe rumân autorității senioriale, făcînd imposibilă executarea în momentul dorit de senior a unei anumite porunci ale sale. În condițiile existenței unui regim de fiscalitate excesivă, însoțit de practici abuzive, era firesc ca preocuparea majoră a rumânului să fie nu îndeplinirea muncilor de la curtea sau rezerva seniorului, ci solvabilitatea sa fiscală. Obligațiile către domnie, atît prestațiile în muncă și natură, cît și contribuțiile fiscale, restrîngeau simțitor capacitatea rumânului de a răspunde la poruncile seniorului său. Pentru a veni în sprijinul stăpînilor de pămînt, domnia a acordat scutiri de bir unor rumâni, mai ales celor care aveau o anume specializare, punîndu-i astfel „în întregime” la dispoziția — de astă dată — în chip real a seniorului. Aceasta era, desigur, intenția lui Ștefan Cantacuzino cînd înnoia la 24 mai 1714 privilegiul m-rii Jitia de a avea 25 de rumâni, scutiți de toate dăjdiile, pentru a fi de ajutor mănăstirii¹⁷. Pricina care se judeca la 8 septembrie 1750 înaintea lui Grigore Ghica dintre satul Sinești și m-rea Mislea pune într-o perspectivă edificatoare raportul dintre acordarea de poslușnici și obligațiile rumânilor

¹⁵ *Ibidem*, p. 238—239.

¹⁶ *Ibidem*, p. 284—285. Cf. D. Mioc, H. Chircă, Șt. Ștefănescu, *L'évolution de la rente féodale en Valachie et en Moldavie, du XIVe au XVIIIe siècle*, în *Nouvelles études d'histoire*, vol. II, Buc., 1960, p. 238—240; pentru „obiceiul țării” în privința regimului de obligații servile, vezi studiul acelorași *L'évolution de la rente féodale en travail en Valachie et en Moldavie aux XIVe—XVIIIe siècles*, în „Revue roumaine d'histoire”, I (1962), nr. 1, p. 59.

¹⁷ *Oltenia*, cartea IV (1944), p. 63; Mihai Racoviță scutea la 24 mai 1731 în favoarea m-rii Mihai Vodă de toate dările și obligațiile în natură trei rumâni, pentru a lucra la grădinitele mănăstirii, *D.R.A.*, p. 330.

față de stăpînul moșiei : egumenul confirmă declarația rumânilor că înainte nu dădeau dijmă, dar lămurește că „fiind rumâni ai m-rii pururea slujia și lucra m-rii la toate trebile tocmai ca niște țigani și pentru aceea nu li se lua dijmă din locurile lor”; întrucît țărani contestau că ar fi fost rumâni, afirmînd că părinții lor „au fost poslușnici și dărvari mănăstirii, ertați de bir”, egumenul prezintă două hrisoave — unul de la Alexandru Iliș (1628 — 1629), celălalt de la Constantin Șerban (1654). Cel dintîi scutea pe locuitorii satului de toate dăjdiile și angariile „ca să poată posluși mănăstirii”, al doilea substituia în fapt scutirii o ruptă, stabilind că „s-au fost ertat... de toate dăjdiile, pentru ca să poată fi de poslușania mănăstirii și să dea pe anu numai cîte 3 pol. galbeni”¹⁸. Litigiul de la Sinești permite desprinderea unor încheieri însemnate : practica dovedise că, pentru a putea „sluji pururea la toate trebile”, era necesar ca rumânii să beneficieze de un ansamblu de înlesniri fiscale sau să fie scutiți integral de obligațiile față de stat ; numai eliberați de preocupările legate de satisfacerea exigențelor fiscului ei puteau, cel puțin în principiu, să dea randamentul maxim. Necesitățile pecuniare ale domniei nu îngăduiau generalizarea acestor scutiri, dar, în funcție de raporturile dintre domn și clasa stăpînitoare, privilegiile de acest fel au cunoscut o extindere mai mare sau mai mică. Scutirea de bir a rumânilor sau acordarea unor facilități fiscale era o acțiune destinată să creeze condițiile cele mai prielnice pentru folosirea integrală a capacității de muncă a țărănilor șerbi.

Textul privitor la satul Sinești necesită însă și alte explicații : rumânii sînt arătați a lucra „la toate trebile tocmai ca niște țigani”, beneficiind pentru aceasta de scutirea de dijmă. Ce semnificație are asimilarea rumânilor cu țiganii și care sînt sarcinile suplimentare, impuse rumânilor, pentru a căror executare ei beneficiază de scutirea de dijmă ? Din păcate, în absența unei documentații mai abundente, răspunsul nu poate avea decît un caracter ipotetic. Poruncile domnești, citate mai sus, obligă pe rumâni să îndeplinească *toate* poruncile date de stăpînul moșiei, obligație decurgînd, așa cum am arătat, din starea de servitute. De ce atunci rumânii de la Sinești, care se conformau acestor prevederi, erau scutiți de dijmă ? Două răspunsuri pot fi date la această întrebare : în practica cotidiană, așa cum vom avea prilejul să arătăm mai jos, rumânii nu se aflau permanent la dispoziția stăpînului lor, ci, pe baza unor învoieli încheiate între senior și oamenii săi, ei executau anumite munci stabilite prin clauzele acordului. Rumânii din Sinești însă lucrau ori de cîte ori primeau ordin, mai ales că, scutiți de dări și angarii, se puteau consacra exclusiv muncilor senioriale. S-ar putea deci ca scutirea de dijmă să reprezinte o compensație acordată de mănăstire pentru un regim de obligații sporite în raport cu cele prestate de rumânii de pe moșiile din apropiere.

¹⁸ *Ibidem*, p. 498. Scutirea temporară de dări și ruța, acordate de C. Brîncoveanu rumânilor fugiți ai m-rii Brebu la 15 martie 1699, Acad. R.S.R., CCCLXIX/27.

Nu se poate înlătura însă nici altă explicație : în senioria apuseană, pentru care există un număr mai mare de izvoare privind raporturile dintre senior și deținătorii de tenure, se constată, în ceea ce privește obligațiile în muncă, o deosebire între robi, deținătorii de mansuri servile și deținătorii de mansuri ingenuile. Un șir de activități, a căror practicare era considerată ca umilitoare, așa-numitele *munera sordida*, erau rezervate oamenilor neliberi — robi sau șerbi —, stabilindu-se și aici discriminările de rigoare. Este posibil ca și în țările române să fi existat o anumită categorie de munci a căror prestare să fi revenit în întregime robilor țigani. Acceptând să execute „toate trebile tocmai ca niște țigani”, rumânii din Sinești consimțeau să renunțe la un drept al stării lor, ceea ce implică o compensație din partea mănăstirii ; această compensație era iertarea de dijmă.

Muncile cu care rumânul era îndatorat față de stăpînul de moșie erau prestate fie pe rezerva seniorială — munci sezoniere legate de cultura pămîntului, cositul finului, întreținerea și reparația morilor și iazurilor etc. —, fie la curtea seniorială. Nu dispunem de informații care să ateste că și la noi s-ar fi practicat sistemul întîlnit pe marile domenii din Apus, potrivit căruia fiecărei gospodării țărănești servile i se încredința un lot din rezerva seniorială a cărui cultivare, de la însămînțare și pînă la strîngerea recoltei, predată în întregime seniorului, îi revenea. Este de la sine înțeles că stăpînii de moșie nu aveau unde și la ce utiliza, mai ales în absența unor rezerve întinse, marea cantitate de muncă pe care o oferea „utilajul uman” al moșiei. Absența unei reglementări a îndatoririlor de muncă și caracterul fortuit al dispozițiilor senioriale sînt date la iveală și de răspunsurile reprezentanților olteni la întrebările generalului Stainville. Ei arată că rumânii „nu aveau zile hotărîte de lucru în fiecare săptămînă în care să fi fost obligați a presta stăpînului lor de pămînt muncile necesare, ci, cînd le erau de trebuință, erau chemați, iar dacă la acești stăpîni de moșii nu trebuiau să îndeplinească vreo muncă, țaranii ședeau degeaba, pînă cînd erau chemați la lucru ; atunci se înfățișau numai înspre amiază și doar aduși cu sila”¹⁹. Declarația boierilor olteni revelă totodată și rezistența țărănimii aservite față de exigențele stăpînilor de moșie, împotrivire care prin durată și tenacitate a silit boierimea și mănăstirile să abdice de la principiul utilizării discreționare a forței de muncă servile și să accepte compromisul unor învoieli de obligații. Rezistența rumânilor, mai ales primejdia depopulării domeniului, ca urmare a fugii țăranilor, precum și revendicarea lor de a se introduce o stabilire a îndatoririlor față de stăpînul moșiei care să excludă chemările neașteptate la conac pentru prestarea diverselor munci, au determinat apariția învoielilor între rumâni și stăpînul moșiei privitoare la regimul obligațiilor²⁰. Cele cîteva documente de acest fel care ni s-au păstrat sînt un

¹⁹ D.R.A., p. 285—286.

²⁰ Spre pildă, în testamentul vtorii-vistierului Mușat din 24 aprilie 1632 se subliniază că rumânii lăsați m-rii Argeș „să fie la mănăstire de lucru pre tocmeala Corbilor, să lucreze numai pe tocmeala lor, mai mult nemica asupra să naibă” (*Documenta Romaniae Historica*, B, vol. XXIII, p. 551).

indiciu pentru aprecierea cuantumului rentei în muncă și cunoașterea mai amănunțită a muncilor prestate pe rezerva seniorială. Astfel, rumânii din Bădești se învoiau la 23 februarie 1710 cu egumenul m-rii Cîmpulung să desfășoare următoarele activități: „întii ne-am tocmnit să aducem buți de vin 8 de la deal și să aducem sare de la Ocniță cară 8, și de la fin să avem a cosire de om cîte zile 4, să-l cosim și să-l clădim și să-l îngrădim; la secerea de grîu să avem a dare 10 oameni mari în 4 zile și cînd ne va porunci să sărim la culesul viilor să avem a dare de casă un om și cînd s-ar întîmpla a fugi apa de la moară să avem a o dare noi și cînd va strica curtea și grădina metohului să avem a o facerea noi precum le-am făcut; și la vremea arăturii să avem a clăcui într-o zi cu plugurile, pentru că așa ne-am tocmnit de bunăvoia noastră să lucrăm aceste lucruri mănăstirii”²¹.

Așezați pe moșia seniorului și cultivînd un lot de pămînt, rumânii erau datori să dea stăpînului dijma din produsele recoltate. C. Giurescu, deși amintește dijma între obligațiile rumânilor, afirmă că „singura datorie pe care stăpînul o cere ori vrea să o impună aceluia pe care îl socotește ca rumânul său este lucrul. Despre dijma nu se vorbește niciodată”²². Aceeași documentație restrînsă împiedică, ca și în privința îndatoririlor de muncă, o cunoaștere mai amănunțită a regimului de dijma. O constatare se desprinde însă cu claritate și face din afirmația, citată mai sus, a eruditului istoric o inadvertență: stăpînii de moșii se arătau interesați nu numai de prestarea muncilor datorate de rumâni, ci și de veniturile realizate prin strîngerea dijmei de pe loturile servile. N. Mavrocordat scria, la 29 mai 1719, rumânilor din Bratovoesti că stăpînul lor, egumenul m-rii Cozia, s-a plîns „că nu veți să vă supuneți să ascultați la cele ce vă poruncește, ci stați împotriva și încă mîncați și venitul acei moșii... îl mîncați de nu veți să dați dijma”²³. La Bratovoesti va fi existat poate o învoială — similară cu cea de la Bădești pentru obligațiile în muncă — deoarece porunca domnească amintită preciza, în continuare, „să dați și dijma după obicei ce v-ați luat”. Dintr-o carte a lui Ioan Mavrocordat pentru rumânii din Greaca ai m-rii Mislea, se constată convertirea în bani a obligațiilor de muncă și dijma; rumânii din satul menționat se învoiseră cu egumenul să dea 18 taleri primăvara și 18 taleri toamna „ca să nu lucrati la mănăstire și ca să nu dați dijma după arăturile voastre”²⁴.

Într-un șir de cazuri, destul de numeroase pentru a necesita o discuție, se observă tendința stăpînilor de pămînt de a renunța la dijma, în favoarea folosirii în cît mai mare măsură a mîinii de lucru servile. Formularea cea mai explicită se află într-o poruncă a lui C. Brîncoveanu din 3 octombrie 1696 pentru satele Domnești și Corbi ale m-rii Argeș; după ce imputernicește pe egumen să ia dijma de la oricine ar cultiva pămînt în cuprinsul acestor moșii, domnul continuă: „Așijderea și de

²¹ D.R.A., p. 235—236.

²² C. Giurescu, *op. cit.*, p. 199.

²³ D.R.A., p. 284—285.

²⁴ *Ibidem*, p. 284.

la rumânii mănăstirii, carei se vor hrăni pe aceste moșii și nu vor fi de ajutoari la lucrurile mănăstirii, ca nește rumâni, la ce vor fi trebile, acelora încă să le ia dijma din 10 una, după obicei. Iar care rumâni vor lucra și vor fi de ajutoari la mănăstire, aceia să nu dea dijmă din bucatele lor ce vor face pe moșile mănăstirii”²⁵. Este limpede că, în cazul de față, prestarea rentei în muncă o exclude pe aceea a rentei în produse, dar „situația-limită” din aceste două sate nu îndreptățește încheierea că rumânii nu ar fi dat dijmă. Cum se explică totuși discriminarea, sub raportul obligațiilor, între cele două grupe de șerbi? Existența unor rumâni a căror forță de muncă nu este solicitată de mănăstire dovedește că muncile de curte și cultivarea rezervei se puteau realiza numai cu o parte a „utilajului uman” al moșiei; pe domeniu locuiau deci, unii alături de ceilalți, rumâni care erau obligați să răspundă la toate solicitările de muncă ale egumenului și rumâni care își puteau cultiva nestingheriți de aceste solicitări loturile lor de pământ. Inegalitatea de situație crea, desigur, nemulțumiri și, pentru a preveni izbucnirea lor, cei care erau mai apăsați — deci cei care lucrau — au beneficiat de o înlesnire, și anume scutirea de dijmă.

Ceea ce nu trebuie pierdut din vedere e că rumânul reunește în persoana sa, mai exact spus, în situația sa elemente din regimul robilor și al oamenilor liberi cu învoială. De cei dintâi, el se apropie prin starea de servitute care îl îndatorează să execute orice poruncă primită de la stăpînul său în timpul fixat de acesta, de cei din urmă prin starea sa de cultivator care dispune de o gospodărie proprie înzestrată cu o autonomie economică cvasicompletă. În măsura în care stăpînii de pământ pun accentul pe una sau alta din cele două laturi, ei aplică regimul caracteristic stării de robie sau de libertate. Firește că ansamblul condițiilor locale, și în primul rînd raportul de forțe dintre cei doi parteneri ai sistemului seniorial, și-a pus pecetea, alterînd în fapt aplicarea principiilor de drept. Vechimea multiseculară a instituției rumâniei îngustase sau eliminase stările pure — robie, șerbie, libertate —, astfel că în ultima sa fază de existență împrumuturile și contopirile sînt frecvente și greu de definit. Într-o perioadă cînd, ca la Bădești, stăpînii de pământ admiteau o limitare a autorității lor senioriale prin fixarea în scris a îndatoririlor anuale ale rumânilor, munca „fără soroc”, comună în principiu robilor și rumânilor, nu mai putea fi menținută fără o compensație, aceea a suprimării dijmei. Alternativa era în fapt următoarea: sau în orice clipă la dispoziția stăpînului — întocmai ca robul țigăn —, dar atunci stăpînul renunță la dijmă, sau regimul obligațiilor în muncă este reglementat de un acord, ca în cazul oamenilor liberi cu învoială, iar în faza finală a rumâniei, de autoritatea domnească, și atunci alături de numărul de zile de clacă se adăuga îndatorirea de a da dijmă. Cele două modalități de exploatare și corelația dintre ele sînt dezvăluite cu prilejul unei judecăți, în 1768, a satului Jiblea cu m-reă Cozia, unde vechilul face un scurt istoric al regimului de obligații: „Mai'nainte de răzmiriță (războiul ruso-austro-ture

²⁵ C. Giurescu, *op. cit.*, p. 201.

din 1736 —1739 — *n.n.*) nu era hotărît pentru clacă cît să lucreze oamenii, ci lucra cîte zile avea de lucru mănăstirea sau boierii și dijmă nu le lua din bucatele lor; iar de la răzmiriță încoace, de cînd au făcut măriia sa Constandin vodă Mavrocordat hotărîre cîte zile să lucreze de om cei ce șad pe moșii mănăstirești și boierești și au împuținat zilele de lucru, de atunci încoace fiinducă-și fac claca după hotărîre, li se ia dijma din semănăturile ce au”²⁶. Pentru vechilul Coziei, perceperea dijmei după „răzmiriță” era determinată de apariția unui element nou, care pusese capăt regimului discreționar al obligațiilor: reglementarea de către domn a clăcii datorate de locuitori. Accentul cădea acum pe trăsăturile care-l apropiiau pe rumân de omul liber cu învoială; în scurt timp, dualitatea din situația țaranului șerb avea să ia sfîrșit tocmai prin marcarea, pînă la exclusivitate, a accentului pe aceste din urmă trăsături. În august 1746, în Țara Românească rumânii erau asimilați cultivatorilor liberi cu învoială; în aprilie 1749, în Moldova se sublinia că „vecinii robi nu sînt”, iar îndatoririle lor în muncă erau fixate printr-un așezămînt domnesc.

Rumânia în prima jumătate
a veacului al XVIII-lea

Numărul restrîns de documente impune, desigur, prudență în desprinderea unor încheieri generale privind rumânia în prima jumătate a veacului al

XVIII-lea. Materialul documentar analizat lasă totuși să se întrevadă transformările și direcția de evoluție a rumâniei în ultimele sale decenii de existență. Rumânia nu a dispărut ca instituție și nici nu și-a pierdut rolul esențial în desfășurarea exploatării domeniiale. Ea și-a alterat însă conținutul, pierzîndu-și într-o măsură, pe care particularismul medieval o face variabilă în limite largi, unele din trăsăturile ei caracteristice. Rumânia a suferit acțiunea de atracție a „polilor” societății feudale: robia și libertatea. Regimul de obligații caracteristic rumâniei a reculat în fața a două tendințe: asimilarea cu robii și asimilarea cu oamenii liberi. Tendințe fundamental divergente, ele subțiau, goleau conținutul instituției, care păstra doar formele exterioare ale unei stări riguros delimitate în cadrul societății feudale. Asimilarea rumânilor cu robii a fost rezultatul acțiunii stăpînilor de pămînt și al politicii domniei. Cei dintîi au încălcat printr-un șir de abuzuri, denunțate de altminteri și de actul moldovenesc din 1749, statutul șerbiei, tratîndu-i pe rumâni la fel cu robii. Drepturile pe care Mihai Cantacuzino le indică ca aparținînd stăpînilor de pămînt în raport cu rumânii îi așază în fapt pe aceștia în același rînd cu robii. Stăpînul de moșie, afirmă Mihai Cantacuzino, „avea drept absolut asupra lor (a rumânilor — *n.n.*); el putea nu numai să-i pună la muncă, ci să-i și vîndă o dată cu moșia, sau în familii, despărțînd chiar pe copii de părinții lor”²⁷. Izvoarele documentare confirmă

²⁶ D.R.A., p. 572—573; pentru „Impuținarea” zilelor de clacă, semnalată în document, vezi mai jos p. 108. Nu credem că suprimarea dijmei era rezultatul regimului introdus de austrieci, de vreme ce vechilul vorbește de o muncă nereglementată în timp ce, potrivit hotărîrii din 1722, claca fusese fixată la o zi pe săptămînă.

²⁷ (Mihai Cantacuzino), *Istoria Țării Românești*, de frații Tunusli, trad. de G. Sion, Buc., 1863, p. 65.

existența acestor practici abuzive care ștergeau hotarul dintre șerbie și robie. Domnia, la rîndul ei, prin acordarea scutirilor de dări și munci rumânilor, destinate să îngăduie utilizarea integrală a capacității lor de muncă, a permis seniorilor să dispună de rumâni în aceeași măsură în care dispuneau de robii țigani. S-a ajuns astfel ca, din ambele perspective, atît a seniorilor, cît și a rumânilor, rumânia să fie identificată cu robia. E semnificativ în această privință că, pentru stăpînii de moșie, actul din 1746 însemna o eliberare din „robie”, pentru rumâni, abolirea șerbiei era o scuturare a „jugului robiei”. Și pentru unii, și pentru ceilalți rumânia dispăruse.

Dar, așa cum arătam mai sus, alături de tendința confundării rumâniei cu robia, se manifesta și o altă direcție de evoluție: aplicarea regimului oamenilor liberi cu învoială rumânilor. Lupta pentru brațe de muncă, în condițiile unei densități demografice reduse, și rezistența țărănimii, manifestată mai ales prin fugă, au constrîns pe stăpînii de moșii să accepte încheierea unor învoieli în ceea ce privește îndatoririle rumânilor. Prin fixarea obligațiilor, rumânii intrau, sub aspectul exploatării domeniiale, în rîndul oamenilor cu învoială. Firește, cuantumul rentei prestate de ei era mai mare decît al acestor oameni cu învoială, firește că asupra persoanei lor continua să apese starea de servitute, dar, prin fixarea în scris a obligațiilor, ei izbuteau să pună o limită autorității stăpînului de moșie. Cînd îndatoririle oamenilor liberi cu învoială față de stăpînul moșiei au început să constituie obiectul unor reglementări din partea domniei, rumânii au rămas în afara sferei de acțiune a acestor așezăminte. Autoritatea seniorială îi sustrăgea, sub acest raport, autorității domnești. Pentru acești rumâni, abolirea șerbiei a însemnat extinderea și asupra lor a prevederilor urbariilor domnești.

Ceea ce se cuvine subliniat e că, cel puțin în cazurile semnalate în documentele amintite mai sus, stăpînii de moșie nu au izbutit să păstreze simultan veniturile decurgînd din starea de robie și rumânie: îndatoririlor rumânilor nu li s-au adăugat cele ale robilor. Sporul cuantumului obligațiilor în muncă s-a făcut în detrimentul obligațiilor în natură, stăpînii de moșii fiind aduși să renunțe la dijmă în schimbul folosirii rumânilor „la toate trebile întocmai ca niște țigani”. Dacă, în principiu, rumânul era ținut să execute toate dispozițiile senioriale și să dea dijmă din produsele recoltate pe delnița sa, practica impunea obiceiul degrevării de dijmă a acelor șerbi care lucrau „fără soroc”. În lumina acestei constatări, renunțarea boierilor olteni, în timpul stăpînirii austriece, la dijmă în schimbul introducerii regimului de o zi de clacă pe săptămîină pentru rumâni nu mai apare drept o inovație, ci generalizarea unei vechi practici întîlnite în numeroase situații particulare. Ceea ce deosebea renunțarea la dijmă a stăpînilor de moșii din Oltenia de cele practicate pînă atunci era beneficiul, de astă dată mai redus, obținut de pe urma acestei tranzacții: înainte, rumânii scutiți de dijmă urmau să lucreze la fel cu robii țigani, adică oricînd ar fi ordonat stăpînul, acum ei aveau să presteze clacă o zi pe săptămîină. Diferența pare destul de însemnată: „muncă fără

soroc" față de o reglementare care fixa 52 de zile pe an. Dar acceptarea de către boierii olteni a acestui regim arată că, pentru ei, quantumul fixat însemna totuși o sporire considerabilă a obligațiilor în muncă ale rumânilor, care echivala în practică cu o muncă nelimitată. E unul dintre cele mai elocvente indicii de apreciere a îndatoririlor de muncă ale rumânilor în prima jumătate a veacului al XVIII-lea. E de la sine înțeles că, dacă renta în muncă prestată de rumâni ar fi fost superioară regimului de o zi de clacă pe săptămână, stăpînii de moșie din Oltenia nu ar fi renunțat la dijmă; se poate, așadar, afirma că în practică obligațiile de muncă ale țăranilor șerbi la începutul veacului al XVIII-lea erau inferioare quantumului stabilit de administrația imperială²⁸.

Determinarea raportului numeric dintre rumâni și oamenii liberi cu învoială este imposibilă în stadiul actual al documentației. S-a susținut că la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea numărul rumânilor s-a restrîns simțitor, instituția ca atare aflîndu-se, așadar, pe cale de dispariție, și că funcția economică a rumânilor în procesul exploatării domeniiale a fost preluată de oamenii cu învoială. Impunerea acestora din urmă la obligațiile de clacă ar fi diminuat interesul stăpînilor de pămînt pentru utilizarea muncii servile în valorificarea domeniului. Ieșirea din starea de servitute, prin răscumpărare, iertare sau fugă, s-ar fi desfășurat într-un ritm accelerat și în proporții considerabile, astfel că în 1746, C. Mavrocordat abolea de fapt nu o instituție real existentă, ci un vestigiu, devenit anacronic. Pentru C. Giurescu, care a formulat cel dintîi teoria dispariției rumâniei cu mult timp înainte de reforma mavrocordătească, una dintre dovezile decisive era absența oricărui document care să ateste aplicarea hotărîrilor de la 5 august 1746 privind eliberarea rumânilor²⁹. Astăzi nu numai că astfel de documente sînt cunoscute, dar un șir de mărturii contemporane indică în chipul cel mai lămurit că și după hotărîrea lui C. Mavrocordat, o parte din stăpînii de moșie au continuat să-i considere mai departe pe rumânii lor ca șerbi și să-i trateze ca atare³⁰. E o dovadă concludentă că, departe de a fi o formă fără conținut, rumânia a continuat să-și îndeplinească funcția în economia seniorială; persistența ei și după abolirea oficială arată că instituția șerbiei corespundea încă mentalității economice a stăpînilor de moșie, care nu se resemnau să accepte ceea ce li se părea o restructurare fundamentală a sistemului domeniial. Ca atîtea alte interpretări eliminate din circuitul științific de o documentare sporită, teoria lui C. Giurescu prezintă astăzi un interes exclusiv istoriografic și o discuție despre ea și-ar afla mai degrabă locul într-o lucrare consacrată punctelor de vedere emise în legătură cu rumânia. Dacă am stărui

²⁸ La început, boierii ceruseră introducerea în Oltenia a regimului de muncă al iobagilor transilvăneni, de 4 zile pe săptămână; după refuzul autorităților austriece, ei s-au arătat satisfăcuți și cu claca de o zi pe săptămână. Vezi pe larg Ș. Papacostea, *Oltenia...*, p. 200—208.

²⁹ C. Giurescu, *op. cit.*, p. 205.

³⁰ Vezi mai jos, p. 129.

aici asupra ei, e pentru că această teorie a fost de curînd reluată, cu unele modificări, astfel că o luare de poziție este nu numai necesară, ci și obligatorie. Analiza, pe care o încercăm mai jos, a materialului documentar privitor la rumânie în veacul al XVIII-lea va arăta dacă teoria învățatului român, în noua sa variantă, oferă o soluție satisfăcătoare problemelor în discuție.

„Inventarul uman” al domeniului constituie elementul indispensabil pentru valorificarea pămîntului. Existența rumânilor pe moșie este o garanție a obținerii veniturilor și actele de vînzare-cumpărare înregistrează de aceea întotdeauna prezența sau absența țărănilor șerbi în formulele stereotipe „moșie cu rumâni” sau „moșie stearpă fără rumâni”³¹. Evaluarea numărului rumânilor este, așa cum spuneam, imposibilă în prezent. Un indiciu al răspîndirii țărănilor șerbi ni-l oferă catastihul satelor lui C. Brîncoveanu, împărțite celor patru fii ai săi (1707—1708). În acest document sînt enumerate 43 de sate și jumătate, dintre acestea 28 de sate și jumătate sînt însoțite de mențiunea „cu rumâni”³². La 1 februarie 1700, cu prilejul unei cercetări privind încălcarea moșiei Bărlui și Tirseiul este menționată împresurarea pe care o fac „rumânii Buicescului, de la Arcești”³³. În același an, la 30 august, marele ban Cornea Brăiloiu dă fiului său, Vasile, satele Jupînești, fără rumâni, și Orbii cu rumâni, fără însă ca noul stăpîn să aibă dreptul de a-i vinde sau închiria³⁴; Dima din Băzdana vinde la 6 februarie 1701 părțile unor rumâni³⁵; în vara anului 1706, postelnicul Constantin Cepturoeanul revendica stăpînirea asupra satului Ghioșani „cu rumânii”³⁶. La 1 septembrie 1724, Ana și Ilinca, fiicele lui Vintilă Bucșan, vindeau partea lor de moșie din Grojdibod: „partea noastră cu toți rumânii cîți ar fi partea noastră”³⁷. Într-o întărire de stăpînire a satelor lui Gavrilašco biv-vel-postelnic din 20 mai 1732, toate cele trei sate menționate în document sînt însoțite de aceeași mențiune: „cu rumânii”³⁸. La 14 iunie 1737, C. Mavrocordat întărește m-rii Colțea stăpînirea pe o parte din satul Comarnic „și cu toții rumânii cîți să află de sînt acum în sat și cu cîți sînt fugiți”³⁹. În actul de danie din 1 aprilie 1745 al lui Manolache Lambrino pentru o biserică zidită de el în București, moșiile donate sînt menționate astfel:

³¹ Semnificativă pentru valoarea atribuită prezenței rumânilor este scrisoarea din 10 martie 1707 a lui C. Brîncoveanu către egumenul m-rii Hurez cu prilejul unui schimb de sate: „noi de la acest sat Craiovița avem mult venit, și nimic nu se potrivește Belciugata și Cojești cu Craiovița, că Craiovița are și rumâni, are și mori...” (N. Iorga, *Studii și doc.*, XIV, p. 11).

³² Acad. R.S.R., ms. 404, publicat de Șt. D. Grecianu în anexă la Radu Greceanu, *Viața lui Costandin vodă Brîncoveanu*, București, 1906, p. 271—278.

³³ I. Ionașcu, *Documentele moșiilor schitului Șerbănești-Morunglav*, în „Arhivele Olteniei”, XX (1941), nr. 113—118, p. 95.

³⁴ Dragoș Petroșanu, *Cîteva schituri oltene necunoscute*, ibidem, p. 129.

³⁵ I. Ionașcu, *op. cit.*, p. 96.

³⁶ *Ibidem*, p. 102.

³⁷ I. Chiriță, *Documente brîncovene și oltene*, în „Arhivele Olteniei”, XVIII (1939), nr. 104—106, p. 465—466.

³⁸ Acad. R.S.R., MCLXXXVII/66.

³⁹ D.R.A., p. 370.

„Filipeștii-de-Pădure... și cu toți rumânii moșia... Mărul i moșia din hotarul Moreanii cu rumânii de acolo și moșiia Găojanii... cu rumânii”⁴⁰. O socoteală a m-rii Hurez notează la 25 mai 1745 că la săpatul viei au fost întrebuințați „rumâni de clacă, liude 58”⁴¹. Documentele amintite sînt o dovadă a existenței rumâniei și a răspîndirii ei, dar, din păcate, ele nu indică nici proporțiile și nici locul ocupat de șerbie în cadrul senio-riei. Rumânii formau majoritatea în satele amintite? care era numărul lor pe moșiile semnalate de documente? — sînt întrebări la care sursele rămîn mute⁴².

În absența indicațiilor de cifră, ancheta istorică trebuie întreprinsă pe baza informațiilor cuprinse în deciziile domnești privind litigiile de rumânie. Conflictelor declanșate de tentativele de așervire dezvăluie mentalitatea economică a stăpînitorilor de pămînt, interesul lor de a spori numărul brațelor de muncă servile chemate să le valorifice pămîntul. Dacă rumânia ar fi fost — așa cum s-a susținut — o instituție anacronică, care ar fi fost sensul acestor încercări de a reduce la servitute pe oamenii liberi? Pentru a renunța la șerbie, ca principalul mijloc de exploatare a domeniului, stăpînii de moșie trebuiau să descopere sau să li se ofere o nouă soluție de realizare a veniturilor. Regimul oamenilor liberi cu învoială nu putea constitui un substitut de rentabilitate echivalentă sau sporită în raport cu cea a rumânilor. Îndatoririle de muncă ale oamenilor liberi⁴³ se aflau la un nivel inferior în raport chiar cu cele stabilite prin învoială ale rumânilor, astfel că înlocuirea șerbului cu omul liber nu putea prezenta încă un avantaj. A fost această înlocuire impusă — așa cum se afirmă în noua variantă a tezei dispariției rumâniei — de o mare ofensivă țărănească la sfîrșitul secolului al XVII-lea și la începutul celui următor, care ar fi realizat eliberarea șerbilor prin ei înșiși? Nici o probă convingătoare nu a fost adusă în sprijinul acestei explicații.

Ca și în secolul precedent, în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, rumânirile și eliberările sau răscumpărările se succedă într-un ritm rapid care, în lipsa oricărei posibilități de determinare cantitativă, împiedică stabilirea direcției procesului. Locul celor ieșiți din starea de servitute era luat de oamenii liberi pe care precaritatea situației lor economice sau abuzul stăpînitorilor de pămînt îi aduceau în șerbie. O cronică moldovenească din veacul al XVIII-lea informează că stăpînii de pămînt făcuseră „obi-ceiul” de a-i socoti vecini pe toți cei care stătuseră 20 de ani pe moșiile lor⁴⁴.

⁴⁰ E. și I. Virtosu, *op. cit.*, p. 91, doc. 143.

⁴¹ N. Iorga, *Studii și doc.*, vol. XIV, p. 65.

⁴² În unele cazuri, moșia apare populată de un număr restrîns de rumâni; astfel, pe partea de moșie din Bunbuești vîndută, la 25 iunie 1700, de frații Vlad și Socol Rudeanu se aflau doar 3 rumâni. Tatăl lor, paharnicul Vlad Rudeanu, primise ca alți rumâni de pe aceeași moșie să se răscumpere cu delnițele lor (Arh. St. Buc., *Ep. Argeș*, VIII/15).

⁴³ Vezi mai jos, p. 88 și urm.

⁴⁴ (Pseudo-) Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. M. Kogălniceanu, în *Cronicele României*, vol. II, p. 41. La 11 septembrie 1722, generalul Könisegg, directorul suprem al administrației austriece în Oltenia, atrăgea atenția asupra temerii coloniștilor sosiți de peste hotare și așezați pe moșiile boierești și mănăstirești de a nu fi trecuți „în rîndurile robilor sau ale iobagilor după o ședere de trei - patru ani pe pămîntul boierilor sau al mănăstirilor” (Ș. Papa-costea, *Oltenia*, p. 183).

Era vorba de generalizarea unei practici care avea să capete în Moldova sancțiunea autorității de stat⁴⁵. Pentru Țara Românească, nu dispunem de informații atât de categorice, dar existența unui proces similar nu poate fi pusă la îndoială. Stăpînii de moșie încercau aici, ca și cei de peste Milcov, să-i aservească pe oamenii liberi fără pămînt. C. Brîncoveanu denunța acest procedeu într-o carte de apărare de rumânie dată la 20 septembrie 1713 țăranilor din Rîmești; ei își vînduseră părțile lor de moșie m-rii Hurez și solicitau acum domnului o carte ca „să fie în pace de bănuială de rumânie”. Acordîndu-le actul solicitat, C. Brîncoveanu sublinia îndreptățirea temerii țăranilor din Rîmești față de tendința boierilor și a mănăstirilor de a-i aservi pe oamenii liberi care își pierduseră pămîntul, „temîndu-să ei ca să nu-i învâluiască mănăstirea vreodinioară, au altcineva în urma vieții domnii mele, după cum mulți cu vremea năpăstuiesc”⁴⁶ (subl. ns.). Aservirea oamenilor liberi fără pămînt constituie în prima jumătate a veacului al XVIII-lea principalul izvor de sporire a forței de muncă servile de pe marele domeniu. Trecerea în rîndul șerbilor a oamenilor liberi stabiliți prin învoială pe moșiile mănăstirești și boierești era o modalitate mai simplă și mai ieftină de sporire a numărului șerbilor decît aservirea moșneanului. Ea nu solicita nici o cheltuială și nici nu se lovea de împotrivirea mai mult sau mai puțin organizată a obștii. Omul liber cu învoială este de cele mai multe ori un „destărat”, lipsit de mijloacele de apărare oferite de solidaritatea obștii și incapabil de a opune o rezistență de durată. Șerbia lui e un proces treptat, desfășurat „pe tăcute”, aproape insesizabil. Singurele arme sînt fuga și ieșirea la divan, acesta din urmă fiind și singurul moment al acestui proces social care, lăsînd urme documentare, permite unele observații istoricului.

Absența actelor de vînzare în rumânie a fost socotită drept o dovadă a dispariției instituției șerbiei. Nu s-a ținut însă seamă că aservirea oamenilor liberi fără pămînt — așa cum o înfățișează cronica lui Pseudo-Nicolae Costin și cartea lui C. Brîncoveanu pentru sătenii din Rîmești — nu putea fi consemnată în documente pentru că nu era o tranzacție, încheiată într-un anumit moment, și ieșea uneori în afara cadrelor legalității feudale. Nu trebuie apoi pierdut din vedere că din prima jumătate a veacului al XVIII-lea nu cunoaștem decît un număr infim de documente privind domeniile boierești, masa documentației fiind alcătuită din fondurile de arhivă ale mănăstirilor. Or, în tot cursul veacului, așezămintele eclesiastice trec printr-o perioadă de stagnare sau regres economic, care domina sau anula interesul pentru o creștere a forței de muncă devenite inutile. În sfîrșit, în condițiile existenței unor întinse terenuri nedesțelenite în cuprinsul marelui domeniu, interesul stăpînilor de pămînt

⁴⁵ D.R.A., vol. II, p. 107.

⁴⁶ D.R.A., p. 259. Moșnenii care își vindeau părțile de moșie păstrîndu-și libertatea personală rămîneau pe fostul lor pămînt în calitate de oameni cu învoială sau se stabileau, în baza unei tocmești, pe alte moșii. Cu prilejul procesului dintre sătenii din Dobrun și Barbu Brătășanu, se constată că cei dintîi „i-au (lui Ghinea vistier — n.n.) fost slujit dinpreună cu alte slugi ce au mai fost, precum și acum pre la alți boiari slujăscu unii și alții pîn'acum în zilele domnii mele” (D.R.A., p. 180).

era nu atît creșterea întinderii stăpînirii lor, cît asigurarea forței de muncă necesare valorificării pămîntului. Mai importantă devenise acum procurarea mîinii de lucru servile; or, cînd oamenii liberi cu învoială se prezentau aservirii ca un obiectiv ușor de atins și, ceea ce era esențial, gratuit, cumpărarea de pămînt cu oameni nu mai reprezenta o afacere rentabilă. Litigiile consemnate în condica mării logofetii în timpul domniei lui C. Brîncoveanu dezvăluie eforturile stăpînitorilor de moșii de a-și spori numărul șerbilor prin folosirea oricăror mijloace și pretexte; în toamna anului 1713, Iarca stegarul împreună cu verii lui, păhărniceii în jud. Mehedinți, se plîngeau că egumenul m-rii Strehaia „fără nici o judecată... i-au pus la închisoare, zicînd că sînt rumâni mănăstirii”⁴⁷. Se cuvine subliniat că în cazul de față „apetitul” de rumâni al egumenului se manifesta față de niște slujitori, oameni cu o situație superioară în raport cu ceilalți țărani, ceea ce arată că populația rurală, în ansamblul ei, era pîndită de primejdia aservirii. Pentru a se pune la adăpost, țărani revendicați ca rumâni au acceptat proceduri ilegale sau tranzacții oneroase. Astfel, sătenii din Coșcodia, care se răscumpăraseră din rumânie de la m-rea Strehaia în timpul lui Constantin Șerban și erau revendicați din nou ca șerbi de aceeași mănăstire, acceptau „să se răscumpere de rumânie de iznoavă” la 10 aprilie 1702⁴⁸; trei țărani despre care vataful Matei Bălăceanu pretindea că sînt descendenții unor rumâni de-ai săi, fără a putea de altminteri prezenta nici o dovadă, deși aduc 12 jurători pentru a infirma spusele pîrișului, se învoiesc să-i dea acestuia o sumă de bani: „S-au voit — spune documentul — să facă pace și să dea Vladul cu frații lui Matei vataf Bălăceanul taleri 30 pentru pace”⁴⁹. Cele două cazuri citate sînt relevante pentru presiunea care se exercita asupra țărănimii libere, pentru primejdia reală de a pierde libertatea. Era oare o instituție lipsită de vitalitate, agonizantă această rumânie de teama căreia țărani din Coșcodia sau Zimbrestii primeau să facă însemnate sacrificii pecuniare? Nimic nu îndreptățește această afirmație. Rumânirea era un proces în desfășurare, de un ritm — e drept — inegal, dar care continua să fie o realitate fundamentală a societății feudale românești. Ceea ce deosebește rumânirea din prima jumătate a veacului al XVIII-lea de aservirea din secolul precedent e că cea dintîi nu mai recurge la formele legale — fixate în acte deci — ale celei din urmă, ci urmează, pentru a împrumuta chiar termenul contemporan, calea „năpăstuirii”. Omul liber, așezat pe moșie în baza unei învoieli care-i stabilea riguros îndatoririle, începe să fie tratat ca un șerb, „asuprit” cu lucrul mai întîi, „năpăstuit” apoi cu rumânia. Corelația dintre sporirea obligațiilor și aservire este pusă în lumină de scrisoarea adresată la 7 iulie 1704

⁴⁷ D.R.A., p. 263—265.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 192—193. Pentru alternanța rumânilor și eliberărilor în masă, semnalăm în acest document un pasaj caracteristic care dă la iveală reacția țărănimii față de politica de aservire a lui Matei Basarab: „atuncea (în timpul lui Constantin Șerban — n.n.) s-au fost sculat toate satele cite au fost date la sfînta mănăstire de răposatul Matei Vodă și au mers de s-au răscumpărat cu bani de la răposatul Cos'tandin Șarban voevod”.

⁴⁹ D.R.A., p. 254—255.

de C. Brîncoveanu egumenului m-rii Segarcea; domnul îl informa pe stareț că doi săteni i se plînseseră că egumenul pretinde că „sînt și ei rumâni și cum că nu te ții sfinția ta de obiceiurile cele mai denainte, ci faci alte obiceiuri și-i asuprești cu lucrul”⁵⁰. Nu e vorba, așadar, în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, de o rumânire „de drept”, ci de una „de fapt”, care are ca rezultat, acolo unde reușește, asimilarea, sub aspectul obligațiilor la început, sub cel al dependenței de senior mai târziu, a omului liber cu rumânul. Decurge de aici un alt element distinctiv al rumânirii din ultimele decenii de existență ale șerbiei, și anume că de astă dată aservirea se petrece individual: în servitute nu mai cad sate întregi — ca în timpul lui Matei Basarab, de pildă —, ci indivizi. Libertatea nu mai este abandonată, ci răpită.

În absența unei documentații mai largi, este imposibil de stabilit care au fost proporțiile procesului schițat mai sus. Eliberările și răscumpărările din rumânie, dar mai ales fuga de pe moșile boierilor și mănăstirilor au împușinat, incontestabil, rîndurile țăranilor șerbi. Golurile lăsate au putut fi oare umplute cu oamenii liberi reduși la servitute? Sîntem încă o dată siliți să ne mărturisim ignoranța. Ceea ce documentele permit să afirmăm cu certitudine e că rumânia ca instituție continua să fie obiectul preocupărilor stăpînilor de moșii⁵¹, că dobîndirea de rumâni se înscrie între interesele majore ale seniorilor feudali. Posesiunea unui rumân sau rumânirea unui om liber era urmărită cu tenacitate, litigiul moștenindu-se — așa cum arată clar documentele — din generație în generație. Adeseori, înaintea divanului domnesc se judecă pricini de rumânire care își aveau obîrșia cu un secol în urmă. Pentru forța de muncă servilă se dă o luptă acerbă, cu treceri dintr-o stăpînire în alta, ca aceea descrisă în zăpislul dat de sătenii din Izvorul și Ștefănești la 15 mai 1709 pentru un rumân — Ioachim — care constituia obiectul unui litigiu între m-rea Cîmpulung și clucerul Radu Golescu: „Acest rumân l-am pomenit mai întîi la sfînta mănăstire, apoi l-au luat vornicul Stroe, după aceasta iar l-au luat sfînta mănăstire de la vornicul Stroe de l-au stăpînit, apoi de la mănăstire iar l-au luat Radul Golescu”⁵². Pricina nu era stînsă nici în 1736, cînd Radu Golescu „s-au sculat ca să ia nepoții lui Ioachim să-i fie dumnealui rumâni, zicînd că pe moșu acestor rumâni, pe Ioachim, l-au stăpînit moșu său Stroe vornecul și tatăl dumnealui”⁵³.

Oamenii liberi cu învoială, mai ales cei veniți de peste hotare, deci lipsiți de sprijinul legăturilor de obște, erau între cei dîntii vizați de tendințele de aservire ale stăpînilor. Eventualele eșecuri inițiale nu descurajau pe stăpîinii de moșie, care așteptau prilejuri noi pentru a-și spori

⁵⁰ D.R.A., p. 207. Cf. Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 272—273.

⁵¹ La 15 aprilie 1743, Stanca Glogoveanu și fiul ei dăruiesc m-rii Tismana un rumân cu partea lui de moșie (D.R.A., p. 410).

⁵² *Ibidem*, p. 227.

⁵³ *Ibidem*, p. 359. La 16 ianuarie 1745, veliții boieri judecă plîngerea lui Zaharia, care afirmă că egumenul m-rii Mîslea încearcă să-l rumânească. Acesta prezintă o carte de la Matei Basarab din 1642—1643, „cu care îl dovedește a fi rumân mănăstirii”. Reclamantul sfîrșește prin a recunoaște condiția sa servilă (*ibidem*, p. 423—424).

numărul șerbilor. E cazul m-rii Rîncăciov, care la 25 ianuarie 1712 se judeca cu diaconul Dimitrie împreună cu frații și verii lui, „oameni streini, sîrbi, veniți aici în țară mai denainte vreme”, pretinzînd că ei ar fi rumâni; o primă încercare de rumânire avusese loc în timpul lui Matei Basarab, dar imigranții izbutiseră să-și salveze libertatea. E de remarcat că, deși acești „sîrbi” au prezentat divanului cartea de la Matei Basarab, au fost puși totuși să jure pentru a-și dovedi statutul de libertate⁵⁴.

**Eliberări și răscumpărări
din rumânie**

Unul dintre paradoxurile societății medievale e că abolirea servituții corporale — elementul de bază al raporturilor întemeiate pe șerbie — este considerată drept o acțiune benefică de pe urma căreia se poate dobîndi grația celestă. Fără a discuta aici subtilitatea mentalităților medievale în ceea ce privește raporturile interumane atinse de inegalitatea de stare, este de amintit că în această viziune a contemporanilor asupra acordării libertății individuale s-au împletit două concepte: al sacrificiului și al păcatului. Renunțarea la avantajele oferite de condiția servilă a fost socotită drept o manifestare a desprinderii de bunurile „acestei lumi”. Mai tîrziu a început să cîștige tot mai mult teren ideea că a ține într-o situație de marcată subordonare pe un semen de aceeași credință e un păcat. Un înveliș pios a fost găsit ca să acopere interese terestre, de la nevoia unei clientele de oameni liberi, aducătoare de prestigiu, pînă la soluționarea dificultăților pecuniare.

Discutăm în altă parte a lucrării manifestarea acestor concepții în societatea românească. Ceea ce ne interesează aici sînt tipurile de ieșire din servitute și împrejurările care le-au generat. Trăsătura comună a tuturor — sau aproape a tuturor — actelor de eliberare și răscumpărare e că dobîndirea libertății personale nu e însoțită și de o intrare în stăpînire asupra pămîntului. Rumânul se eliberează sau își răscumpără numai capul, fără moșie, acest fapt îl subliniază toate documentele, care în monotonia formulării stereotipe dezvăluie de fapt ideea unei intangibilități a domeniului. E un reflex al însemnătății economice și sociale a stăpînirii pămîntului; pămîntul, izvor de venituri, pămîntul fundament al prestigiului social. Știrbirea fondului funciar e acceptată numai în cazuri extreme — vînzare pentru acoperirea datoriilor, de pildă — sau, firește, o împărțire succesorală ori dări de zestre. Alături de acest considerent, a acționat un altul în legătură cu asigurarea mîinii de lucru necesare valorificării pămîntului. Un eliberat sau răscumpărat din rumânie care ar fi fost în clipa ieșirii din șerbie stăpînul unui lot de pămînt era o forță de muncă mai puțin pe domeniul feudal. Odată macula șerbiei ștearsă — deci autoritatea seniorială anulată — și capabil să desfășoare o activitate economică autonomă pe lotul de pămînt dobîndit, proaspătul liber nu ar mai fi fost prin nimic tentat să reia — în afara unor eventuale angajări sezoniere — îndeletnicirile de muncă din vremea rumâniei sale. Eliberarea fără pămînt a șerbului lipsea libertatea personală de funda-

⁵⁴ D.R.A., p. 247—248, situații similare doc. 63 și 64.

'mentul economic și îi imprima în consecință un caracter precar. Recăderile în rumânie erau frecvente, pentru că fostul rumân, devenit un om liber așezat cu învoială pe moșie, putea să fie constrins de împrejurări — foamete, fiscalitate etc. — să-și vîndă din nou persoana sau să fie rumânit silnic de către descendenții sau rudele celui care îl eliberase.

Acordarea libertății aducea stăpînului întotdeauna un folos. Dacă pentru cei care priveau spre cer „răscumpărarea robilor iaste mai cinstită decît toate celelalte milostenii cîte să fac”⁵⁵ — și este incontestabil că unele iertări sau răscumpărări au fost dictate exclusiv de mobiluri de ordin spiritual —, pentru cei care priveau spre pămînt, a încuviința ieșirea din șerbie a fost rezultatul unei cumpăniri de considerente economice, justificate, firește, tot prin exigențele etice.

Desherența este unul din motivele cele mai des întîlnite pentru a îndreptăți eliberarea rumânilor. Absența succesorilor face nesigură soarta patrimoniului și, în aceste condiții, preocuparea spirituală se aliază situațiilor de fapt. Relația e limpede exprimată într-o carte de apărare din 4 noiembrie 1709, dată unui fost rumân al lui Calotă Belcineanul : „Neavînd feciori, nici fete de trupul său ca să stăpînească moșiile și rumâni... cîndu au fost la moartea lui, au cugetat întru inima lui pentru Dumnezeu și pentru sufletul lui și al părinților de și-au făcut pomană”⁵⁶. Mai concise în formulare, spătăreasa Stanca Cantacuzino și fiica ei, Safta, lipsite de moștenitori, scriau în actul de eliberare al unui rumân — după ce enumeraseră motivele unui atașament deosebit pentru el —, „...și mai mult ca să nu rămîie în mîinile altora”⁵⁷.

În situațiile de acest fel, iertarea de rumânie nu aduce nici un beneficiu material stăpînului. Cînd libertatea se dobîndește însă prin răscumpărare, sînt de cercetat cauzele care l-au determinat pe stăpînul moșiei să se lipsească de forța de muncă servilă. Nevoia de numerar a stat, desigur, la baza multor răscumpărări din rumânie, dar, în absența unei informații mai bogate și a mijloacelor de a întreprinde o cercetare cantitativă, este imposibil de stabilit consecințele răscumpărărilor generate de necesitățile pecuniare asupra exploatării domeniiale.

Mai mult interes prezintă cazurile în care motivarea răscumpărării se află în legătură cu situația domeniului sau a inventarului său uman. Fuga rumânilor, refuzul de a-și presta îndatoririle sau contestarea situației servile — cu șirul de judecăți pe care îl implica — făceau în anumite situații nerentabilă păstrarea oamenilor în șerbie. Trecerea lor în categoria oamenilor liberi cu învoială sau destinația dată sumelor de bani obținute prin răscumpărare se dovedeau soluții economice mai avantajoase. În septembrie 1710, m-reă Snagov accepta răscumpărarea a șase rumâni care, aduși la urmă, contestaseră condiția lor servilă, dar fuseseră în cele din urmă recunoscuți ca rumâni în divan⁵⁸. Iertarea de rumânie,

⁵⁵ D.R.A., p. 455.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 228—229.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 327.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 240—243.

survenită după fuga și procesul acestor șerbi, era dictată, desigur, de situația precară a autorității exercitate de mănăstire asupra șerbilor ei. Cele șase pogoane de vie cumpărate de egumen cu banii căpătați de la rumânii răscumpărați aveau să aducă mănăstirii un venit mai mare și mai sigur decât acești țărani care, prin fuga și contestațiile lor, aduceau prejudicii intereselor economice ale stăpînului lor.

Într-o perioadă în care, datorită slabei populări a țării, problema asigurării mîinii de lucru pe domeniu devenea acută, substituirea omului prin pămînt, ca în cazul menționat mai sus, nu putea constitui o soluție potrivită oriunde și oricînd. Fîrste că cei răscumpărați puteau să rămînă mai departe pe moșia stăpînului, ceea ce însemna nu pierderea forței de muncă, ci numai diminuarea — ca urmare a trecerii lor în rîndul oamenilor liberi cu învoială — a cuantumului de muncă de care dispunea stăpînul⁵⁹.

Dar, în afară de această reducere, exista și posibilitatea părăsirii domeniului de către cei răscumpărați. Pentru a preveni, așadar, împușinarea inventarului uman, stăpînii de moșie au folosit înlocuirea șerbului prin rob. Doi rumâni ai episcopiei Rîmnice dădeau, la 9 august 1704, 50 de taleri ca preț de răscumpărare, din care urmau să fie cumpărați țigani⁶⁰. Tranzacțiile de acest fel indică preocuparea stăpînului de moșie de a umple golurile lăsate de răscumpărări între brațele de muncă de pe moșie, pentru a păstra potențialul uman minim necesar funcționării sistemului domenal.

Lăsînd la o parte eliberările din rumînie din anii imediat premergători actului din 5 august 1746, care se înscriu în alt context social-politic — asupra căruia vom reveni —, cercetarea actelor de acordare a libertății din primele trei decenii ale veacului al XVIII-lea nu confirmă părerea despre dispariția rumîniei în această perioadă. Domeniile feudale apar locuite de o populație servilă, stăpînii de moșii trec prin mijloace abuzive pe oamenii cu învoială de pe domeniile lor în rîndul rumînilor, regimul obligațiilor servile cunoaște modificări însemnate, toate acestea dezvăluie o instituție puternic înrădăcinată în sistemul economic de exploatare și în mentalitatea oamenilor și care funcționează din plin. Ar fi greșit însă să se afirme că rumînia în ultimele ei decenii de existență era identică cu cea din secolele precedente, că, prin urmare, instituția șerbiei nu suferise nici o transformare în multiseculara ei istorie. Cum orice considerație numerică este interzisă de penuria izvoarelor, trebuie să ne mulțumim cu constatarea că numărul răscumpărărilor și al iertărilor este important; nu se poate afirma însă nimic în ceea ce privește raportul cantitativ dintre ieșirile din starea de șerbie și intrările în această stare. Din lista satelor lui C. Brîncoveanu, discutată mai sus, sau din sămile

⁵⁹ Se întîlnesc și eliberări, însoțite de fixarea unei anumite obligații pentru cei emancipați, de obicei serviciul pe lîngă persoana fostului stăpîn sau pe lîngă familia sa. Astfel, în testamentul său din septembrie 1709, marele pitar C. Corbeanu iartă un grup de rumâni, îndatorîndu-i însă „să slujască Despinii pînă la moartea ei” (E. și I. Virtosu, *op. cit.*, p. 11).

⁶⁰ D.R.A., p. 208.

mănăstirilor din Țara Românească apare limpede existența unor așezări în care populația servilă este absentă sau în număr cu totul neînsemnat. Din izvoarele existente se poate observa că, în general, domnia, din considerente de ordin politic-intern și în primul rînd fiscale, s-a arătat ostilă tendințelor manifestate de stăpîinii de pămînt de a spori numărul rumânilor de pe moșile lor. Fuga țărănimii aservite favorizată mai ales de războaiele din anii 1716 — 1718 și 1736 — 1739 și politica domniei de limitare a așervirii populației libere a țării au fost principalii factori care au împiedicat sporul masiv al numărului țărănilor șerbi. Că acest număr era totuși însemnat o dovedește actul din 1 martie 1746 prin care rumânii fugiți care se reîntorc sînt iertați de șerbie. Confruntat cu dramatice realități demografice, C. Mavrocordat încerca să repopuleze țara făcînd un șir de concesiile celor strîmtorați. Oare pentru revenirea unui număr neînsemnat de fugari se arăta domnul dispus să adopte o măsură atît de îndrăzneată? Desigur că nu. Pregătita prin seria de răscumpărări din rumânie cu banii vistieriei, ea însăși o dovadă a marelui număr al țărănilor șerbi, abolirea rumâniei afecta o parte însemnată a populației țării. În cadrul istoric al elaborării acestei reforme, ea ar fi fost lipsită de orice sens istoric și logic dacă ar fi vizat numai o minoritate neînsemnată a locuitorilor țării. Prin hotărîrile din 1 martie și 5 august 1746, C. Mavrocordat nu urmărea nici să aducă înapoi cîtiva rumâni fugari, nici să înlătore bariera autorității senioriale dintre domn și cîtiva supuși aflați în servitute. Prin numărul și locul lor în cadrul societății românești, țărăanii șerbi constituiau un element esențial al structurilor social-economice medievale și al funcționării mecanismului de exploatare medievală. Mărturia boierilor olteni din 1719 oferă una din cele mai categorice dovezi ale existenței și însemnătății rumâniei: „Cerem ca iobagii — scriau boierii olteni într-un memoriu adresat autorităților austriece — să rămînă în aceeași stare ca pînă acum. Căci dacă s-ar schimba n-am putea fi numiți boieri adevărați, ca aceia din Valahia turcească *, Moldova, Polonia, Moscovia și Țara Ungurească etc. Căci pe iobagi îi avem de la moși strămoși și cu ajutorul lor ne asigurăm veniturile noastre, fără care și starea noastră ar scădea”⁶¹.

* E vorba de Muntenia, numită astfel pentru că se afla sub dominația otomană, în opoziție cu Oltenia, intrată din 1718 sub stăpînirea austriacă.

⁶¹ Hurmuzaki, vol. VI, p. 335—336.

OAMENII LIBERI CU ÎNVOIALĂ

Originea și locul lor în cadrul domeniului feudal

Alături de rumâni, oamenii liberi cu învoială alcătuiesc o parte importantă a populației domeniului feudal. Spre deosebire de cei dintii, ei nu sînt atinși de servitutea corporală, ci, din punct de vedere juridic, sînt oameni liberi. Așezarea lor pe moșie se face pe baza unei învoieli cu stăpînul pămîntului, în cadrul căreia sînt fixate îndatoririle pe care ei urmează să le presteze. Datorită libertății personale de care se bucură, oamenii cu învoială beneficiază de un regim esențial deosebit de cel al rumânilor. Muncii „fără soroc” a țăranilor șerbi i se opune munca reglementată prin învoială a oamenilor liberi. Exigențele stăpînului de moșie sînt limitate de înțelegerea încheiată, iar atunci cînd ele depășesc prestațiile stabilite prin clauzele acordului, omul cu învoială se poate adresa divanului domnesc. Juridic, cei doi parteneri se află pe poziții de egalitate; și unul și celălalt sînt liberi, supuși direcției domnului — spre deosebire de țăranii șerbi, asupra cărora apasă autoritatea seniorială —, putînd, așadar, beneficia, cel puțin în principiu, în egală măsură de intervenția autorității domnești atunci cînd interesele lor sînt lezate. Din punct de vedere economic, însă, această egalitate se dovedește iluzorie. Omul cu învoială este lipsit de pămînt; posibilitatea de a-și alcătui o gospodărie, de a avea deci permanent asigurat un minim al mijloacelor de existență depinde de răspunsul stăpînului de moșie la solicitarea sa de a fi primit să locuiască pe pămîntul acestuia. Dacă răspunsul a fost favorabil, omul stabilit pe moșie își construiește o locuință și cultivă lotul încredințat, care poate fi desprins din partea cultivată a rezervei senioriale ori din terenurile încă nedestelenite. În acest din urmă caz, el capătă anumite drepturi asupra curăturii făcute, drepturi recunoscute prin pravila țării. Gospodăria proprie, pămîntul cultivat, mai ales dacă destelenirea a precedat cultura, îl fixează pe țăran de „moșia străină” — cum se exprimă contemporanii — pe care s-a așezat. Dacă stăpînul pămîntului încalcă învoiala și îi cere, în chip abuziv, să presteze servicii care nu figurau în acord, omul are, firește, dreptul să refuze, iar dacă constrîngerea este întrebuintată, să se plîngă domnului sau să părăsească moșia. Amenințarea cu părăsirea moșiei, cu pierderea forței de muncă avea suficientă forță față de stăpînul moșiei pentru a-i îngradi

tendențele de sporire a obligațiilor „oaspeților” săi? Pentru a da un răspuns acestor întrebări, e mai întâi necesar să stabilim cine sînt acești oameni cu învoială sau, mai exact, care le este originea.

Poruncile domnești adresate celor care își fac arături pe moșiile boierești și mănăstirești fac o lungă enumerare — din punct de vedere etnic și social — a categoriilor de cultivatori de pe pămînturile străine; întîlnim astfel într-o poruncă a lui C. Brîncoveanu din 30 octombrie 1703, prin care domnul ordonă celor care au semănături pe moșia Plopu a m-rii Poprob să dea dijmă, următoarea înșirare: turc, sîrb, grec, oameni străini sau de țară, slujitori, negustori, birnici sau orice om¹. Evident că porunca domnească menționează toate categoriile posibile de cultivatori liberi, ceea ce nu înseamnă cu necesitate că ansamblul locuitorilor de pe moșia amintită avea un caracter atît de compozit. Fondul funciar disponibil era atît de întins, încît oricine putea să facă culturi pe o moșie străină, cu singura îndatorire de a da dijmă stăpînului. Cultivarea unei întinderi de pămînt nu implica și așezarea cultivatorului pe aceeași moșie. Oamenii care aveau propriul lor pămînt — moșnenii — puteau, determinați de împrejurări — ca insuficiența pămîntului lor, de pildă —, să caute aiurea locuri prielnice agriculturii și să-și facă acolo culturile necesare, dînd dijmă din recolta obținută. Întîlnim de aceea în rîndurile oamenilor liberi cu învoială o mare varietate de situații sociale. Alături pot să se afle, spre exemplu, un fost rumân care și-a răscumpărat doar persoana, „fără moșie”, într-o situație economică precară, și un slujitor, om cu o situație socială superioară, posesor de avere și cu relații în aparatul de stat². Mijloacele de care dispune fiecare pentru a face față încercărilor întreprinse de stăpînii de moșie pentru a le mări obligațiile sau pentru a-i reduce în starea de servitute sînt, firește, inegale. Gradul de dependență economică, reală, a omului cu învoială față de stăpînul moșiei variază atît în funcție de categoria socială căreia cel dinții îi aparține, cît și de puterea economică și politică pe care cel din urmă o deține. Este de la sine înțeles că, în condițiile de insecuritate create de desfășurarea operațiilor militare sau în fața vexațiunilor agenților fiscali, domeniile marilor dregători puteau oferi un adăpost mai sigur decît acela al stăpînilor de pămînt fără slujbe. Autoritatea și prestigiul marelui boier erau deopotrivă scut față de abuzurile încasatorilor de dări și magnet pentru forța de muncă umană. Protecția era acordată în schimbul prestațiilor; pentru a se salva de abuzurile fiscului, omul liber era silit să accepte condițiile stăpînului de moșie.

Chiar în lipsa unor indicații numerice, se poate afirma că grosul oamenilor cu învoială îl alcătuiau țărani care își vînduseră numai pămîntul, păstrîndu-și libertatea individuală, foștii rumâni care serăscumpăraseră numai „cu capetele”, oamenii veniți de peste hotare, mai ales din Transilvania și din sudul Dunării, și, în sfîrșit, rumânii fugiți cărora

¹ D.R.A., p. 198—199.

² Într-o poruncă din 16 septembrie 1706 pentru cei care stau pe moșiile m-rii Tismana, sînt amintite următoarele categorii de slujitori: „fie căpitan, au iuzbaș, au dărăbanțu, au mar-talog, au alți slujitori” (D.R.A., p. 212).

li se pierduse urma și se dădeau drept oameni liberi. Interesați să dispună de cât mai multe brațe de muncă, stăpînii de moșie îi primeau pe aceștia din urmă fără să stăruie asupra statutului lor personal sau, uneori, îi tănuiau de trimișii stăpînului de la care fugiseră. Toți acești oameni, spre deosebire de slujitorii sau negustorii amintiți în porunca citată din 1703, dispuneau de foarte puține mijloace pentru a-și apăra libertatea personală și a face respectate prevederile acordului încheiat la venirea lor pe moșie. Deosebiți de rumâni prin regimul obligațiilor, ei trăiau în umbra rumâniei, care îi putea cuprinde oricînd.

Îndatoririle de muncă ale oamenilor cu învoială erau, așa cum s-a spus, stabilite riguros, spre deosebire de cele ale rumânilor, în principiu nelimitate. Nu dispunem de nici o informație care să indice dacă, în perioada muncilor agricole, echipele de lucru chemate să cultive rezerva seniorială respectau în alcătuirea lor statutul juridic al oamenilor de pe domeniu. Este probabil ca liber și șerb să fi lucrat împreună, ceea ce explică ușurința asimilării situației lor de către stăpînii de moșie. Fără a întemeia concluzii generale pe formulări — de atîtea ori confuze — ale actelor cancelariei domnești, se cuvine amintită cartea lui C. Brîncoveanu din 13 ianuarie 1703 pentru locuitorii moșiei Potelu a m-rii Bistrița care pare a stabili un regim identic pentru rumânii și oamenii cu învoială. Mustîrînd pe „săteni” de pe moșia menționată, domnul indică existența unor oameni liberi alături de cei de condiție servilă : „...șădeți pe moșia sfintei mănăstiri și unii din voi sînteți și rumâni mănăstirii”³ (subl. ns.). În formularea poruncii însă, C. Brîncoveanu nu mai face nici o distincție între liberi și rumâni și ordonă tuturor să execute tot „ce va da poruncă și învățătură părintele egumenul”, folosind, prin urmare, formula tipică pentru regimul de obligații al rumânilor pentru ambele categorii. Simplă neglijență de redactare? Ne aflăm oricum în fața unui caz singular, pentru că îndeobște deosebirea dintre cuantumul de muncă datorat de liberi și șerbi era un lucru înțeles de la sine. O mărturisește foarte răspicat, în ajunul abolirii rumâniei — ceea ce conferă o și mai mare valoare afirmației sale, — egumenul m-rii Arnota într-o jalbă adresată domnului la 19 iunie 1745 privind nesupunerea rumânilor m-rii : „Însă fiind ei... rumâni ai mănăstirii cu moșie cu tot, s-ar cădea să lucreze mănăstirii mai mult decît alți oameni venetici”⁴. Într-o fază cînd — așa cum vom vedea — se manifesta tendința încurajată de domnie, a apropierei regimului de obligații al celor două categorii, contemporanii continuau să traseze linia despărțitoare între rumâni și liberi prin raportarea la ceea ce li se părea a fi esențial, tocmai pentru că se manifesta în fiecare zi : deosebirea dintre îndatoririle de muncă prestate de unii și de ceilalți.

În funcție de situația acestor oameni cu învoială, de posibilitățile lor de a-și apăra interesele, se stabileau învoieli în clauzele cărora se întîlnesc, alături de unica îndatorire a achitării dijmei și a suhatului — solicitată indiferent de starea socială a celui care ar fi cultivat sau trimis

³ D.R.A., p. 198.

⁴ *Ibidem*, p. 439.

vite pe o moșie străină —, și contaminări ale regimului muncii servile, adică obligația de a se afla într-o privință anumită la dispoziția stăpînului de moșie. Aceasta e situația celor doi judeci din Jiblea care, reînțorși în satul lor⁵, se învoiau la 9 iulie 1700 să clăcuiască m-rii Cozia 5 zile cu plugul — primăvara 3 zile, iar toamna 2 —, urmînd ca „cu topoară și cu sapa să avem a clăcui la ce ni-ar porunci” (subl.ns.)⁶. Trăsătura originală a acestor învoieli este, desigur, îmbinarea dintre regimul muncii fixate și cel al muncii la discreție, criteriul de discriminare fiind aparent uneltele: cinci zile cu plugul, nelimitat cu sapa și toporul. De fapt dualitatea de regim se explică prin însăși dualitatea de situație a locuitorilor din Jiblea, care aveau un statut deosebit, în cadrul căruia libertatea individuală se asocia recunoașterii autorității de caracter seniorial a m-rii Cozia⁷. Într-o formă apropiată, dar în proporții cu mult diminuate, surprindem aceeași îmbinare în învoiala slujitorilor de pe moșia Făcăieni încheiată cu m-rea Cotroceni: cele 4 zile de clacă ce urmau a fi prestate anual se repartizau în două zile cu plugul și alte două „la ce ne-ar pune”⁸.

Ceea ce face obiectul celor mai multe precizări în învoielile încheiate sînt îndatoririle de muncă. Chipul amănunțit în care sînt fixate și descrise activitățile viitoare ale celor stabiliți pe moșie reflectă temerea lor de a nu fi confundați, în desfășurarea muncilor de pe domeniu, cu rumânii. Esențial e pentru ei nu atît consemnarea cuantumului în sine al muncii de prestat, ci stabilirea limitei dincolo de care exigențele și autoritatea stăpînului de pămînt încetează. Este de remarcat că, în cele mai multe din plîngerile adresate domnului de stăpînie de moșii în legătură cu împotrivirea oamenilor liberi fără pămînt în îndeplinirea obligațiilor, apare refuzul lor de a presta claca. Repulsia față de munca desfășurată pe rezerva seniorială sau la curte este de explicat în primul rînd prin faptul că îndatorirea de muncă a fost impusă oamenilor cu învoială după ce ajunsese o îndatorire caracteristică condiției servile.

Interesul stăpînilor de moșie pentru o cantitate sporită de muncă, dezvăluit de documente, indică tendința de creștere a nivelului general al exploatării domeniile. Zilele de clacă — al căror număr urmează o linie ascendentă în prima jumătate a veacului al XVIII-lea — sînt afectate, dacă nu integral, în cea mai mare parte muncilor agricole. Chiar dacă considerat absolut, cuantumul muncii de clacă este redus — cele 12 zile, limita maximă admisă în 1744, lasă să se întrevadă o rezervă de dimensiuni restrînse —, ceea ce se cuvine relevat este agravarea lentă, dar continuă, a obligațiilor oamenilor cu învoială. Generalizarea procesului explică și lipsa de eficacitate a rezistenței cu care oamenii cu învo-

⁵ Formula „adunîndu-ne noi din țară” lasă să se înțeleagă că fuseseră fugiți.

⁶ D.R.A., p. 187.

⁷ Pentru diferite scutiri vechi ale locuitorilor din Jiblea, vezi A. Sacerdoțeanu, *Din arhiva mîndslirii Cozia*, în *Hrisovul*, VI (1946), p. 71.

⁸ D.R.A., p. 193—194; la 18 mai 1714, Ștefan Cantacuzino porunca slujitorilor și birnicilor de pe moșia m-rii Măxineni să clăcuiască 3 zile pe an „veri la ce” (*ibidem*, p. 269).

ială au întâmpinat noile cerințe ale stăpînilor de pămînt. Atît timp cît creșterea numărului zilelor de clacă era un fenomen izolat, local, țărani nemulțumiți se puteau strămuta pe altă moșie; de îndată ce cuantumul de muncă sporit este cerut pe întreg teritoriul țării, posibilitatea de a găsi aiurea un regim mai bun dispăre și omul cu învoială este silit să accepte condițiile dictate de stăpînul moșiei.

Documentele păstrate din prima jumătate a veacului al XVIII-lea privesc la regimul oamenilor cu învoială sînt prea puține numeroase pentru a îngădui urmărirea, cu precizia dorită, a evoluției îndatoririlor lor față de stăpînii de moșie. Ceea ce se desprinde cu claritate din textul acestor documente este situația deosebită, din punctul de vedere al obligațiilor, pe care o au cei ce își fac numai culturile pe o moșie străină, avîndu-și reședința în altă parte, și cei ce au deopotrivă locuința și pămîntul cultivat pe aceeași moșie. Cei dintîi sînt îndatorați numai cu achitarea dijmei, ceilalți, alături de dijmă, prestează și clacă. Discriminarea este limpede marcată într-o poruncă din 18 iulie 1740 a lui C. Mavrocordat pentru moșiile Bolboșani și Orevița ale mitropoliei, în al cărei cuprins domnul se adresează pe rînd celor două categorii de locuitori, indicînd fiecăreia prestații diferite: „Voao celor ce aveți arături (subl. ns.) pe moșiile sfintei mitropolii, toți să aveți a vă da dijma pînă la una, atît din toate bucatele, cît și din finuri. . . Așijderea cei ce sînteți șazători (subl. ns.) pămîntul sfintei mitropolii cu așazămîntul, fiștecarile să lucrați aceste zile”⁹. Distincția făcută de porunca domnească impune, desigur, o definiție a „omului șezător”, pentru a stabili apoi care îi este locul în sistemul economic seniorial. În sprijin ne vine o poruncă din 7 iulie 1735 a lui Grigore Ghica pentru moșia Dichiseni a m-rii Radu Vodă care îl înfățișează pe omul cu culturi agricole pe moșie străină nu în ipostaza de cultivator — ca în porunca lui C. Mavrocordat —, ci în aceea de plecat de pe pămîntul unde își are gospodăria. După ce arată îndatoririle de clacă ale oamenilor „ce sînt șazători pe această moșie”, textul poruncii continuă: „iar care din oameni șad pe moșie și ară cu plugurile lor pe alte moșii streine, de nu are mănăstirea folos de la dînșii”¹⁰, aceștia — dar în discuția de față aspectul este secundar — urmează să plătească suhatul pentru vitele lor care pasc pe moșia mănăstirii. Așadar, în ciuda formulării eliptice a poruncii, e limpede că „omul șezător” e cel care își are locuința și culturile pe aceeași moșie. Regimul diferențiat al obligațiilor este de explicat nu numai prin suprafața deosebită pe care fiecare o ocupă în interiorul moșiei. În fond, față de întinderea ocupată de culturile agricole, gospodăria în sine reprezintă un procent redus. Important pentru stăpînul moșiei este integrarea omului în complexul agrar-uman pe care îl reprezintă senioria. Omul care își are laolaltă casa, pămîntul, pășunea și vitele este una din numeroasele celule care alcătuiesc organismul social-economic al senioriei. Dacă

⁹ D.R.A., p. 379.

¹⁰ *Ibidem*, p. 354.

dijma va fi considerată în tot cursul veacului „un tribut al pământului”, claca la curte sau pe rezervă înseamnă includerea, participarea forței umane țărănești la viața nucleului seniorial al marelui domeniu, materializarea raportului economic și social dintre tenura seniorială, care este rezerva, și tenura sătească, care este delnița. Claca era așadar chemată inițial să pecetluiască intrarea omului cu învoială în echipamentul uman al domeniului și ea nu putea fi solicitată decât celui care, avîndu-și rădăcinile economice înfipte în moșie, se înfățișa ca un element stabil, pe a cărui producție și contribuție de muncă se putea conta, cel puțin în principiu, oricînd. Țăranii a căror bază economică — gospodărie, semănături, vite — se fragmenta în cuprinsul a două ori trei moșii nu puteau fi integrați, decât parțial, sub forma unor contribuții specifice, în ansamblul economic al marelui domeniu. Absența îndatoririlor de clacă reflectă incapacitatea stăpînilor de moșie de a statornici în această fază un raport stabil între omul cu învoială și exploatarea rezervei senioriale.

Evoluția obligațiilor față
de stăpînul moșiei

Informațiile de care dispunem privitoare la cuantumul îndatoririlor oamenilor cu învoială la începutul veacului al XVIII-lea par să arate că nu se

constituise încă „un obicei” al țării în această privință, așa cum vom întîlni spre sfîrșitul primei jumătăți a acestui veac. Poruncile domnești și actele de învoială nu fac încă — așa cum vom întîlni mai tîrziu — nici o mențiune despre situații similare în cuprinsul țării, ci indică numai felul muncilor sau numărul de zile care urmează a fi săvîrșite. Ceea ce pare a se impune e repartizarea sezonieră a muncilor, fixate primăvara și toamna, deci în perioadele de maximă activitate agricolă. Dincolo de această îndatorire, se află posibilitățile de tranzacție dintre cele două părți. Acesta este și sensul poruncii din 3 mai 1704 a lui C. Brîncoveanu către căpitani și slujitorii de la Zimnicea și Scăești, șezători pe moșiile postelnicului Șerban Năsturel, în care se spune: „Să-i clăcuiți cu plugurile voastre de 2 ori într-un an, toamna și primăvara, cum vă veți putea tocmi cu dumnealui”¹¹. Care va fi fost cuprinsul învoielilor recomandate de domnie ne arată zapisul din 25 mai 1722 al călărașilor din Lichirești care se înțelege cu m-rea Colțea să grăpeze și să are cu plugurile lor 80 de pași primăvara și toamna, sămînța fiind dată de mănăstire¹². Variațiile condițiilor de pe fiecare moșie imprimă fiecărei învoieli o notă caracteristică, și atunci cînd dispunem de textul acordului devine limpede că ceea ce poruncile domnești reduc la numitorul comun al unei formulări stereotipe ascunde de fapt o diversitate de situații. Astfel, se constată că nu pe toate moșiile stăpînii izbutiseră să impună oamenilor liberi prestarea unor munci simultan cu achitarea dijmei. Adeseori poruncile domnești

¹¹ *Ibidem*, p. 206—207.

¹² *Ibidem*, p. 296—297; la 12 martie 1734, Grigore Ghica poruncește oamenilor șezători pe moșiile m-rii Colțea să dea dijma și „să faceți clacă mănăstirii, acum dă primăvară dă mălaiu cum și dă toamnă dă grîu” (*ibidem*, p. 340—341).

și invoielile îl pun pe stăpîn în fața alternativei : rentă în muncă sau rentă în produse. Dacă în porunca mai sus citată din 3 mai 1704 a lui C. Brîncoveanu alegerea urmează să fie făcută pe baza unei înțelegeri între cele două părți — „să vă dați dijma... au să-i clăcuiți... și vă veți așeza dentr-aceste 2 lucruri” —, în zăpisiul din 16 iunie 1710 al megieșilor din Șovircul, așezați pe moșia mitropoliei, opțiunea stăpînului pentru clacă este mărturisită și sătenii se angajează să are, să secere, să treiere și să care anual cîte 20 de chile de grîu, să aducă la mitropolie 40 de care de lemne de foc, să facă 40 de care de fîn. Pentru a face însă primite aceste clauze atît de nefavorabile, în raport cu regimul de pe alte moșii, mitropolia a fost nevoită să renunțe la dijma. Ambele documente dovedesc că obligațiile în muncă ale oamenilor liberi nu ajunseseră să se generalizeze sau că, în orice caz, ele nu erau intrate încă în obișnuințele sistemului domenal. Ca și în cazul renunțării la dijma rumânilor, cînd aceștia lucrează în condiții identice cu robii, tot astfel și aici, impunerea unei obligații care păstra încă un caracter de excepție —dacă nu prin natura ei, atunci prin cuantum — silește pe stăpînul moșiei la concesiua amintită mai sus, renunțarea la dijma.

La începutul secolului al XVIII-lea, numărul zilelor de clacă pretins oamenilor cu invoială era în general de trei. Dintr-o poruncă a marelui ban din 3 septembrie 1708 pentru moșia Întorsura aflăm că oamenii așezați aici se invoiseră cu egumenul m-rii Fedeleșoiu să lucreze 3 zile pe an, „o zi să are la grîu, o zi la mei și o zi la secere”¹³. Același număr de zile se întilnește și în 1734, cînd într-o poruncă din 17 mai Grigore Ghica amintește oamenilor de pe moșia Paraipani îndatorirea lor de a efectua „obicinuita clacă trei zile pe an”. În răstimpul celor două decenii, cuantumul clăcii nu rămăsese însă staționar. Pe alocuri, stăpînii de moșii izbutiseră să dubleze sau chiar să tripleze zilele clăcii, ceea ce în chip firesc provoca împotrivirea celor siliți să le presteze. Astfel sătenii așezați pe moșia m-rii Mihai Vodă refuzau să lucreze la începutul anului 1735 cele opt zile fixate prin acordul încheiat cu egumenul, arătîndu-se dispuși să execute doar trei¹⁴. În același an, oamenii așezați pe moșiile mitropoliei erau îndatorați să clăcuiască cîte 9 zile pe an, repartizate în chip egal la coasă, seceră și arătură¹⁵. Rezistența țăranilor față de exigențele sporite ale stăpînilor de moșii făcea însă imposibilă practicarea îndelungată a acestor „noi obiceiuri” și, după cîtva timp, o formulă de compromis era adoptată. E situația sătenilor de la Tîntava, moșie a mitropoliei, cărora, după o stăruitoate rezistență, li se recunoaște la

¹³ D.R.A., p. 222. De menționat că înainte cifrei 3 a fost adăugat un 10 (I), falsificatorul neobservînd inadvertența dintre numărul zilelor și explicitarea lor.

¹⁴ *Ibidem*, p. 343. Tot trei zile clăcuiau și oamenii șezători pe moșia Tîrbăceani a m-rii Golgota. Porunca nu indică nici o repartizare, stăpînul urmînd să decidă chipul de utilizare a muncii de clacă : „trei zile pe an, ori la ce-ar fi treaba mănăstirii pe an” (*ibidem*, p. 353).

¹⁵ *Ibidem*, p. 349—350.

2 iulie 1739 obligația de trei zile la cositul și de două zile la strînsul finului¹⁶.

Obligațiile de muncă ale oamenilor cu învoială nu se reduceau la muncile agricole; potrivit învoielilor încheiate, ei puteau să fie îndatorăți la cărături¹⁷, reparații la mori, heleșteie¹⁸ etc.

Doritori să se sustragă unei îndatoriri care îi apropia de condiția servilă, oamenii cu învoială au reușit să convertească pe unele moșii munca în bani. Locuitorii din Dichiseni, spre exemplu, se învoiseră cu episcopia Buzăului să dea câte 44 de bani „pentru ca să nu vă pue ispravnicii sfinții sale la nici un feliu de lucru”¹⁹. Incapabili să se achite din pricina sărăciei de această obligație pecuniară, ei consimțiseră — după cum informează o poruncă din 25 aprilie 1731 — să facă clacă episcopiei. În 1736, pe moșile m-rii Glavacioc, oamenii așezați cu învoială puteau să aleagă între prestarea unei clăci de 3 zile anual și achitarea sumei de 45 bani de casă²⁰.

Regimul de obligații al oamenilor liberi este rezultatul unui acord, ale cărui prevederi decurg din necesitățile economice ale domeniului și din împrejurările specifice de loc și timp, care avantajează una sau alta din părți în momentul încheierii învoielii. Există de asemenea încă un factor a cărui existență nu poate fi ignorată: „obiceiul” țării. Ce reprezintă el de fapt? E necesar, dintru început, să se sublinieze că nu e vorba, în acest caz, de o normă înscrisă în pravile, ci de un quantum de îndatoriri care răspundeau necesităților comune ale domeniilor feudale de pe întreg întinsul țării. Particularismul caracteristic societății medievale nu implică în toate privințele și o inegalitate accentuată de dezvoltare economică. E de admis că îndeobște stăpînii de moșie formulau aproximativ aceleași exigențe față de oamenii veniți să se așeze pe pămîntul lor și că generalizarea unei practici, mai frecventă la început, a avut drept rezultat constituirea unui „regim-tip” de obligații în care elementele cel mai ușor de surprins sînt îndatorirea de a da dijmă și, cu timpul, prestarea unei clăci de 3 zile anual.

¹⁶ *Ibidem*, p. 355. Că e vorba de un obicei larg practicat o dovedește însăși porunca domnească, care, după ce indică repartizarea celor 9 zile, adaugă: „după cum clăcuiesc și alții, după moșiile altora”. Răspîndirea clăcii de 9 zile pe an este confirmată și de o poruncă a lui C. Mavrocordat pentru sătenii șezători pe moșia Tintava, în care domnul îi informează că „oamenii care șăd pe moșiile altor mănăstiri și boiari nu lucrează numai cite 5 zile, ci lucrează și cite 9 zile” (*ibidem*, p. 375).

¹⁷ Locuitorii de pe moșia m-rii Mihai Vodă erau îndatorăți, în afara dijmei, să facă cărături m-rii. Din porunca lui C. Brîncoveanu din 20 mai 1701 privitoare la nesupunerea lor, s-ar părea că acestea erau singurele lor îndatoriri în muncă: „de cînd șădeți pă moșia... nici dijma ce ar fi după moșie nu vă dați, nici cu carăle ajutor după obicei nu dați” (*ibidem*, p. 190).

¹⁸ La 27 aprilie 1701, C. Brîncoveanu împuternicește pe ispravnicul m-rii Cotroceni să ia pe toți oamenii „cîți sã vor afla pre moșia... de la Cristănești, ca să meargă să dreagă heleșteul de la fierăstrăul undi s-au stricat” (*ibidem*, p. 189).

¹⁹ *Ibidem*, p. 328.

²⁰ *Ibidem*, p. 361. Același regim pe moșiile m-rii Máxineni (porunca din 20 iunie 1736), *ibidem*, p. 362.

Un factor unificator al obligațiilor și deci și generator al „obiceiului” a fost și deplasarea continuă a populației rurale în căutarea unei situații mai favorabile. Moșiile cu un regim mai ușor de obligații atrăgeau în chip firesc pe țărani și, pentru a evita depopularea pământului lor, stăpînii de moșie care se dovediseră mai exigenți erau constrînși, în cele din urmă, să accepte reduceri la nivelul practicilor de pe domeniile apropiate. Amenințarea cu părăsirea domeniului a contribuit într-o largă măsură la echilibrarea sarcinilor țărănești, la stabilirea „obiceiului țării”.

În ciuda împotrivirii manifestate de țărănime față de încălcarea acestui „obicei”, prin impunerea unor sarcini noi sau sporirea celor vechi, se constată tendința vădită a stăpînilor de moșii de a mări numărul zilelor de clacă. Într-un interval de trei decenii — dacă nu ținem seamă și de reglementarea lui C. Mavrocordat din 1744, asupra căreia vom reveni — cuantumul clăcii datorate de oamenii liberi se triplează. Creșterea numărului zilelor de clacă a fost precedată de generalizarea obligației de muncă. Reamintim că, la începutul secolului al XVIII-lea, îndatorirea de clacă pentru oamenii cu învoială nu apare pe toate moșiile și că, acolo unde aceștia prestau stăpînului anumite servicii, ei erau scutiți de dijmă. Cu timpul — probabil pe la mijlocul deceniului al doilea al veacului —, toți oamenii cu învoială sînt datori ca, alături de obișnuita dijmă, să facă stăpînului și un număr de zile de clacă. Așadar, după o primă etapă — de extindere asupra teritoriului întregii țări a îndatoririi de muncă a oamenilor liberi — urmează o a doua, de creștere a amintitei îndatoriri. Luată în sine, aceste zile de clacă nu reprezintă, desigur, un quantum însemnat. Față de situațiile din țările învecinate, unde claca e de 3 — 4 zile pe săptămînă, și chiar în raport cu regimul introdus de austrieci în Oltenia de 1 zi pe săptămînă, cele 9 zile pe an, înregistrate din deceniul al 4-lea pe unele moșii din stînga Oltului, indică un nivel scăzut al rentei în muncă. Ele reflectă — așa cum vom vedea — un sistem de organizare domenală în care exploatarea rezervei în scopuri comerciale nu constituie preocuparea principală.

Dar dacă quantumul clăcii este redus, ritmul de creștere dovedește o accelerație notabilă. Triplarea numărului zilelor de clacă într-un răstimp de trei decenii, după ce timp de aproape jumătate de veac acest număr rămăsese staționar, reprezintă în condițiile de dezvoltare ale societății medievale un salt de performanță care se cere explicat.

Conservatorismul și tradiționalismul pe care sîntem obișnuiți a le număra printre caracteristicile evului mediu se dovedesc a nu fi atît de absolute. S-a remarcat cu dreptate că un drept consuetudinar care se transmite oral evoluează în realitate foarte repede: obiceiul depinde în ultimă instanță de memoria umană, iar confuzia dintre legitim și lucrul deja văzut este frecventă²¹. Observația este pe deplin valabilă și pentru „obiceiul” de îndatoriri al oamenilor cu învoială. Alături de acțiunea

²¹ Marc Bloch, *Seigneurie française et manoir anglais*, Paris, 1960.

modificatoare a factorilor menționați, se adăugau aici și schimbările petrecute în sistemul seniorial care reclamau, la început, impuneau prin forță, mai târziu, noi obligații pentru oameni așezați pe moșie. Nu aceste schimbări, firești în orice societate aflată în dezvoltare, necesită însă explicații amănunțite, ci ritmul lor de desfășurare.

Tendința stăpînilor de moșie de a impune obligația de clacă oamenilor cu învoială sau de a o spori acolo unde exista este atestată de documente încă de la sfîrșitul veacului al XVII-lea. Asupra oamenilor liberi de pe moșiile boierești și mănăstirești se exercita o presiune continuă, menită să frîngă, de îndată ce un prilej favorabil s-ar fi ivit, rezistența lor față de „obiceiurile noi”, dorite de stăpîni. Împrejurări locale, pe care sărăcia izvoarelor nu ne îngăduie să le cunoaștem în măsura dorită, au făcut ca împotrivirea țăranilor liberi să se destrame și dezideratele de muncă sporită ale stăpînilor să devină realitate. Anii de război, însoțiți de pustiirile și rechizițiile obișnuite în atare situații, constituiau un prilej de manifestare a două fenomene de tendințe divergente: fuga rumânilor de pe domeniile cu un regim de obligații apăsător — deci depopularea acestora — și, în același timp, așezarea unui însemnat număr de bejenari pe moșiile marilor dregători, ale căror mijloace de putere și autoritate făceau din pămînturile lor insule de refugiu într-o mare de insecuritate. Sub amenințarea de a fi expuși vicisitudinilor care loveau masa populației în anii de război, oamenii refugiați consimțeau învoieli care satisfăceau cerințele stăpînilor de pămînt. Desfășurarea pe teritoriul românesc a războaielor Porții cu Austria și Rusia din prima jumătate a veacului al XVIII-lea a creat condiții prielnice abandonării în masă de către rumâni a domeniilor feudale, dar au permis în același timp stăpînilor de moșii să impună oamenilor care le solicitau ocrotirea, obligații de muncă sporite. Mărirea numărului zilelor de clacă nu era determinată de intensificarea activității desfășurate pe rezerva domonială — îndeobște în anii de război stăpînii de moșii converteau claca în bani, pentru a reduce pierderile ce decurgeau din dificultatea supravegherii continue a desfășurării muncii, strămutarea locuitorilor etc. — ci de necesitatea resimțită de stăpînii de pămînt de a compensa pierderile de brațe de muncă produse de fuga rumânilor. Războaiele din anii 1716—1718 și 1736—1739 au contribuit la dislocarea „utilajului uman” servil al domeniilor feudale și au făcut necesară o redistribuire a obligațiilor de muncă între oamenii cu învoială și rumânii aflați pe moșie. Este de presupus că o diminuare a forței de muncă servile — și deci a cantității de muncă aflată la dispoziția stăpînului moșiei — a atras o creștere a exigențelor senioriale în ceea ce privește îndatoririle de lucru ale oamenilor liberi. Raportată la scara întregii țări, această reechilibrare a raportului dintre forța de muncă servilă și cea liberă a însemnat de fapt un nou pas pe calea asimilării rumânilor cu oamenii cu învoială. Deplasările de populație s-au desfășurat în cea mai mare parte în interiorul hotarelor țării; rumânii fugiți de pe o moșie se așezau pe alta, unde condiția lor servilă era ignorată — adeseori intenționat — pentru că stăpînul moșiei era bucuros să-și spo-

rească populația domeniului său, adică potențialul de valorificare a pământului. Se petrecea așadar o „schimbare la față” care-l transforma pe rumânul de pe moșia abandonată în omul cu învoială de pe noua moșie de reședință. Reacția stăpînilor de pământ la această scurgere de muncă servilă din rezervorul de muncă al domeniului a fost de a opri scăderea nivelului prin creșterea îndatoririlor oamenilor cu învoială.

Tendința stăpînilor de moșii de a impune o clacă sporită a fost stimulată, desigur, și de exemplul oferit de regimul introdus de administrația imperială în Oltenia. Îndatorirea de o zi de muncă pe săptămînă stabilită în stînga Oltului reprezenta în raport cu obiceiurile de pînă atunci un salt considerabil. Stăpînii de pământ din Muntenia nu puteau rămîne indiferenți față de perspectivele care se deschideau, prin noua reglementare, omologilor lor din Oltenia. Raporturile strînse care existau între familiile boierești din stînga și dreapta Oltului — boieri și mănăstiri dintr-o provincie aveau stăpîniri de pământ în cealaltă — și continuele strămutări de populație — țărani din Oltenia fugeau în Muntenia, și invers — serveau în permanență un termen de comparație stăpînilor de moșie munteni. Confruntarea dintre situațiile oltene și muntene din punctul de vedere al regimului de obligații și al posibilităților deschise stăpînilor de pământ se impunea de la sine și ea va fi devenit un element de bază al mentalității economice a seniorilor laici și eclesiastici din Muntenia. Appetitul de muncă stîrnit în stînga Oltului de măsurile austriece a fost satisfăcut — evident în insuficientă măsură — de creșterea obligațiilor oamenilor cu învoială. Dacă stăpînii de moșie munteni nu au izbutit să beneficieze de avantajele unui sistem identic celui practicat în Oltenia, faptul se datorește rezistenței opuse de țărănimea liberă fără pământ și de absența unei intervenții masive în sensul dorințelor lor din partea autorității de stat.

Preocupată de interesele sale fiscale, care nu puteau fi asigurate decît prin stabilitatea și eventuala sporire a masei de contribuabili, domnia nu a încurajat încercările stăpînilor de pământ de a-i constrînge pe oamenii așezați pe moșii la mai multă muncă, pentru că asemenea tentative puteau să prejudicieze, prin consecințele lor, încasările fiscului.

Domnia a acționat așadar ca o forță moderatoare, care s-a opus unei creșteri considerabile a rentei în muncă — de felul celei înregistrate în Oltenia — și trecerii, de drept sau de fapt, a oamenilor liberi în rîndurile șerbilor. Solicitată să intervină în litigiile dintre oamenii cu învoială și stăpînii de pământ, domnia a indicat întotdeauna obiceiul țării și realitățile locale drept coordonate pentru stabilirea regimului de învoiei²².

²² În porunca lui N. Mavrocordat pentru moșia Chiselet a m-rii Radu Vodă din 15 iulie 1724 se spune : „Oamenii ce sînt șazători pã moșia mănăstirii la Cheselet, sã clãcuiescã mănăstirii, dupã cum clãcuiescu și alți oameni ce șãd pe moșii boerești și ale mănăstirilor” (D.R.A., p. 313—314). C. Mavrocordat ordona la 14 ianuarie 1736 oamenilor așezați pe moșia Udați a m-rii Banu ; „sã aibã a clãcui mănăstirii într-un an trei zile dupã obiceiul țării și dupã cum clãcuiescu și alți oameni carei șãd pe moșiile altor mănăstiri” (*ibidem*, p. 356).

Actele de cancelarie prin care domnul ordonă oamenilor cu învoială să execute anumite prestații față de stăpînul moșiei nu înseamnă că regimul lor de obligații era reglementat de stat. Domnia punea la îndemîna seniorilor laici și ecleziastici mijloacele sale de constrîngere pentru a face respectate clauzele unui acord a cărui valabilitate juridică era în ochii săi incontestabilă. În primele trei decenii ale veacului al XVIII-lea, raporturile agrare continuă să rămînă în afara sferei de acțiune a politicii de reformă a domniei. Includerea lor în această sferă, prin reglementarea de către stat a raporturilor dintre stăpînii de pămînt și oamenii de pe moșile lor, liberi sau șerbi, va fi inițiată de către C. Mavrocordat, în condițiile reunificării Țării Românești, după încheierea păcii de la Belgrad.

POLITICA AGRARĂ A DOMNIEI PÎNĂ LA ABOLIREA ȘERBIEI

Măsurile de reglementare a raporturilor agrare adoptate în veacul al XVIII-lea în Moldova și Țara Românească se integrează în politica de reformă practică de domnii fanarioți. Seria de așezăminte domnești care fixează obligațiile reciproce ale stăpînilor de moșii și ale cultivatorilor direcți ai pămîntului este expresia unui program de guvernare întemeiat pe o concepție etatistă adaptată realităților românești. Împrejurările locale au determinat evoluția politicii de reformă și au impus protagoniștilor acestei politici ordinea de prioritate a sectoarelor vieții publice afectate de reglementările domniei. Problema fundamentală căreia domnii fanarioți trebuiau să-i afle soluția era aceea a asigurării încasărilor fiscalului în vederea satisfacerii exigențelor Porții și a îndestulării proprii. Problema fiscală s-a impus astfel dintru început și a rămas în tot cursul veacului preocuparea principală a autorității domnești. În vederea rezolvării ei, domnii fanarioți au trebuit să găsească formule noi de organizare fiscală și să întreprindă reglementări în domeniile care, deși situate în afara sferei fiscalității, influențau stabilitatea și capacitatea de plată a contribuabililor și, implicit, posibilitatea de percepere regulată a dărilor. Stabilirea unui regim de obligații față de stăpînii de moșii care să nu prejudicieze solvabilitatea locuitorilor de pe domeniile feudale și nici să-i împingă la actul disperat al abandonării moșiei, sau poate chiar a țării, se înscria în chip firesc în șirul de măsuri preconizate de domnii fanarioți în vederea soluționării dificultăților fiscale.

Subliniind însemnătatea factorului fiscal în geneza și desfășurarea politicii de reformă, ar fi greșit să i se atribuie o acțiune determinantă exclusivă. Firește că domnii fanarioți au edictat legislația agrară ținînd seama de considerentele dictate de necesitatea încasării rapide și sigure a dărilor, că, în raport cu factorul agrar, primatul a venit întotdeauna celui fiscal. Nu se poate însă afirma că, în absența necesității de restructurare a modului de percepere a dărilor, domnii fanarioți ar fi renunțat să intervină în raporturile agrare. Concepțiile politice ale domnilor reformatori preconizau o autoritate de stat care să reglementeze pînă la aspectul cel mai mărunț viața socială. Fiscalitate, administrație, justiție, învățămînt, activitatea de producție și de schimb urmau toate să fie dirijate și reglementate prin ordonanțele emise de cancelaria domnească. Rapor-

turile dintre stăpînii de moșii și oamenii șezători nu puteau rămîne în afara preocupărilor acestei autorități centrale care se voia omniprezentă. Atenția domnilor era chemată spre acest sector și de însemnătatea pe care funcționarea normală a mecanismului domenal o avea pentru prosperitatea economică a țării și pentru capacitatea ei de a acoperi furniturile de grîne destinate Porții otomane. Veacul al XVIII-lea reprezintă o perioadă în care agricultura, datorită solicitărilor masive de cereale venite de la Constantinopol sau de la armatele care desfășurau operații pe teritoriul românesc și într-o mai mică măsură posibilităților sporite de export, ocupă un loc de importanță crescîndă în economia Moldovei și a Țării Românești. Cultivarea pămîntului încetează de a mai fi problema exclusivă a domeniului feudal, pentru a deveni o chestiune de stat. Raporturile dintre senior și oamenii de pe domeniul său nu mai sînt reglementate de voința stăpînului de moșie, în cazul rumânilor, sau de un contract, în cazul oamenilor cu învoială, ci de autoritatea centrală. Chiar atunci cînd legislația domnească permite încheierea unor acorduri între stăpînul de moșie și oamenii așezați pe pămîntul său — ca în *Pravilniceasca condică* din 1780 —, cadrul și limitele învoielii sînt fixate de deciziile domnului. Refuzul țaranilor de a-și îndeplini obligațiile față de boier sau egumen nu mai este numai o vină față de seniorul sau stăpînul pe a cărui moșie s-au așezat, ci o infrațiune față de legile țării. Reprezentanții autorității de stat nu mai intervin ca auxiliari ai stăpînului de moșie pentru a-i obliga pe cei recalcitranți să execute convenitele prestații, ci pentru a sancționa o abatere de la pravila țării. Se stabilește astfel, prin înlăturarea autorității senioriale, un contact direct între domn și masa supușilor: țaranii nu mai dau dijmă sau fac clacă pentru că așa a poruncit stăpînul moșiei, ci pentru că așa este scris în legea țării, al cărei interpret este domnul.

Judecată din acest punct de vedere, intervenția domniei în reglementarea relațiilor agrare trebuie înțeleasă sub un dublu aspect. Mai întîi, așa cum am arătat, domnii fanarioți reprezintă concepția unei autorități geloase de prerogativele ei, care îmbină în programul de guvernare autocratismul bizantino-otoman cu ideile absolutismului monarhic din Europa veacului al XVIII-lea. O astfel de domnie nu poate tolera în preajmă-i nici o altă putere care să sustragă autorității sale un număr însemnat de supuși, așa cum se întîmpla cu țaranii șerbi, aflați sub autoritatea seniorului lor. Intermediarul seniorial trebuia înlăturat, și el a fost înlăturat prin reforma din 1746. În al doilea rînd, legislația agrară a domnilor fanarioți trebuie cercetată sub unghiul conflictului dintre domn și marea boierime, declanșat de înfăptuirea reformelor preconizate. Adversară de principiu a unei domnii autoritare, marea boierime s-a aflat într-un conflict ascuțit cu autoritatea domnească, din momentul în care realizarea reformelor i-a știrbit vechile privilegii și i-a retras mijloacele de autoritate și putere pentru a le trece pe seama domniei. Intervenind în raporturile dintre stăpînii de moșii și populația de pe domeniile lor, domnii fanarioți au încercat să slăbească forța adversarilor lor. O dată

cu abolirea șerbiei, foștii rumâni știu că stăpînul lor nu mai este cutare boier sau egumen, ci domnul de la București. Legăturile dintre senior și rumânii de pe moșia sa întemeitate pe dependența servilă sînt destrămate de acțiunea domniei, care izbuteste astfel să disloce grupul uman al senioriei și să-l lipsească pe stăpînul moșiei de autoritatea de caracter personal pe care o exercita pînă atunci. Activitatea economică de pe domeniul feudal urma să se desfășoare pe baza normelor edictate de domnie, care avea să se pronunțe ori de cîte ori un litigiu s-ar fi ivit între stăpînul moșiei și oamenii șezători pe pămîntul lui. Reglementarea de către autoritatea centrală a relațiilor agrare și soluționarea eventualelor conflicte dintre partenerii economiei domeniiale înaintea scaunului domnesc conferă domnului un spor de putere și-i pun la îndemînă un mijloc nou și eficient de a exercita presiuni asupra marilor stăpîni de pămînt. Atitudinea de opoziție a unui mare boier se împacă greu cu situația de solicitant sau chiar de pîrît înaintea domnului. Umbra scaunului domnesc se întinde peste domeniul feudal, și stăpînii de moșii trebuie să ia în considerație deciziile domnești atît în organizarea economică a domeniului lor, cît și în raporturile cu țărani cultivatori. Chiar dacă practicile autoritare ale lui N. Mavrogheni, în ale cărui măsuri nu se poate distinge întotdeauna cu limpezime abuzul de acțiunea politică, au rămas singulare, domnii fanarioți au folosit legislația agrară și situația lor de arbitri ai conflictelor agrare pentru a-și subordona marea boierime.

Semnalaarea elementelor noi, caracteristice politicii de reformă a domnilor fanarioți nu trebuie să lase impresia că anii 1711—1716 reprezintă o cezură în dezvoltarea istorică a Moldovei și Țării Românești. Soluțiile similare date de domnii autohtoni și fanarioți acelorași probleme cu care au fost confrunțați reprezintă atît elemente de continuitate, cît și proba concludentă că realitățile locale au impus găsirea unor noi soluții politice.

Izvoarele narative din Țara Românească nu furnizează informații — ca cele moldovenesti — privind politica socială a domnilor de la sfîrșitul veacului al XVII-lea și începutul veacului al XVIII-lea. E adevărat că și pentru Moldova știrile de acest fel sînt puțin numeroase, iar formularea concisă a cronicilor face adesea dificilă interpretarea lor. Sîntem totuși informați asupra atitudinii adoptate de unii domni față de șerbie, atitudine manifestată prin facilitățile acordate, cu prilejul judecății domnești, țărănilor care voiau să iasă din starea de servitute sau, dimpotrivă, prin „lesnea” cu care împricinatul era aruncat în masa șerbilor. Deși lipsite de contextul de informație social-politică, necesar punerii în lumină a mobilurilor domniei în înfăptuirea unor atare acțiuni, informațiile amintite oferă totuși elemente pentru a schița tendințele politicii domnești față de instituția șerbiei. În absența unor știri similare pentru Țara Românească, stările moldovenesti dezvăluite de izvoarele narative autohtone pot servi ca un indiciu și pentru situația de dincoace de Milcov.

C. Brîncoveanu

Cronicile domniei lui C. Brîncoveanu nu cuprind nici o indicație despre politica domnului în problema raporturilor agrare și a rumâniei, astfel că elementele de reconstituire și apoi de apreciere a acestei politici sînt de cules din documentele cancelariei domnești privind situații particulare. Înainte însă de a orienta ancheta în această direcție, e locul să ne întrebăm în ce măsură se poate vorbi la C. Brîncoveanu de o politică în felul celei desfășurate de C. Mavrocordat trei decenii mai târziu. Tăcerea însăși a cronicilor în această privință ar putea să constituie un indiciu : lipsa oricărei știri privind poziția domnului în raport cu situația oamenilor de condiție servilă nu poate fi pusă numai pe seama dezinteresului boierilor-cronicari față de anumite aspecte ale vieții sociale ; ea reflectă absența unei atitudini domnești precis conturate și urmărite consecvent față de desfășurarea simultană și contradictorie a proceselor de rumânire și de eliberare din șerbie. Chiar dacă însă C. Brîncoveanu nu a dat o formulare categorică concepțiilor sale în privința relațiilor agrare, care să fi fost fixată într-un text de cronică sau izvor documentar, e lesne de văzut din analiza actelor cancelariei sale că domnul muntean era adus de realitățile țării sale să adopte în fapt o anumită poziție față de conflictele de interese dintre stăpînii de moșii și țăraniii liberi sau șerbi de pe moșiile lor.

C. Brîncoveanu și-a definit poziția în litigiile care opuneau pe rumâni sau oamenii cu învoială stăpînitorilor de moșii în funcție de interesele fiscale ale domniei. După încheierea păcii de la Karlowitz (1699), Țara Românească a beneficiat de un răgaz de aproape un deceniu și jumătate, în răstimpul căruia potențialul demografic și economic al țării, atît de încercat de eforturile cerute de satisfacerea exigențelor Porții și de pustiirile provocate de războiul turco-austriac, a putut fi refăcut și sporit prin măsurile luate de autoritatea centrală. Izvorul de venituri care-l reprezenta populația țării era în chip firesc în centrul atenției domniei și, încă din anii războiului, C. Brîncoveanu s-a străduit să preîntîmpine consecințele dezastruoase pentru locuitori ale deselor incursiuni și deplasări de trupe¹. Odată războiul încheiat, domnul a încercat să creeze condițiile necesare pentru asigurarea stabilității locuitorilor țării, reîntoarcerea celor fugiți și atragerea imigranților străini, adică pentru a pune la dispoziția fiscului un număr sporit de contribuabili. Este de la sine înțeles că, atît timp cît sistemul de percepere a dărilor avea să rămînă prizonierul vechilor practici izvorîte din instabilitatea fiscală, erau puține șanse ca obiectivele domniei enumerate mai sus să poată fi atinse. Inovația introdusă de reforma lui C. Brîncoveanu a fost generalizarea sistemului ruptei, practică pînă atunci numai în raport cu un grup de locuitori, la ansamblul locuito-

¹ I. Neculce ne informează că, intrigat de pustiitatea locurilor străbătute prin Țara Românească, sultanul s-a interesat asupra cauzelor la C. Brîncoveanu, „iar Brîncoveanul au dat samă că de cîndu îmblă oștile, au mutat oamenii mai în gios din șleah”. Măsura i-a adus domnului aprobarea satisfăcută a sultanului, vezi I. Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. I. Iordan, ed. a 2-a, Buc., 1959, p. 125.

rilor țării². Cele două elemente de bază ale ruptei — stabilirea dintru început a sumei de bani care urma să fie încasată de fisc și fixarea termenelor de achitare — răspundeau de fapt doleanțelor masei de contribuabili, care solicitau în primul rînd să știe cît și cînd aveau de plătit vistieriei. Prin reforma din 1701, fixarea inițială a sumei și a termenelor de achitare deveneau pilonii sistemului fiscal al întregii țări. „Au aflat — scrie Radu Grecianu — ca să facă un așăzămînt să știe fieștecine ce să dea într-un an. . . , Însă întîiu socotind dăjdiile ce au dat țara în trecuții ani și dentr-aceia mult mai jos așăzîndu-o au făcut rumtori ca să dea toată țara într-un an dă patru ori”³. Rezultatele reformei nu s-au lăsat așteptate; scurt timp după introducerea noului sistem, Țara Românească cunoștea un aflus de populație care-i refăcea potențialul demografic, în timp ce noul regim fiscal încuraja pe evazionști să-și părăsească ascunzătorile și să se reîntoarcă la vetrele lor. În concepția domnului, succesele politicii de populare a țării și de sporire a veniturilor statului nu trebuiau puse în primejdie de conflictele dintre stăpînii de moșie și oamenii care le cultivau pămînturile. Sfera de acțiune a domniei în raporturile agrare era limitată de autoritatea seniorială, care nu putea tolera, fără să aducă o atingere propriei esențe, o imixtiune în relațiile cu oamenii aflați în dependență personală față de stăpînul moșiei. C. Brîncoveanu nu a intervenit, și probabil nu a avut niciodată această intenție, în zona raporturilor servile. Cînd domnia a fost solicitată să-și dea concursul pentru a aduce în ascultare pe șerbii care refuzau să-și îndeplinească obligațiile, acțiunea ei s-a manifestat în formele tradiționale ale recunoașterii autorității depline a stăpînului de moșie asupra rumânilor săi. Șerbilor recalitrânți, domnul le ordona să execute toate prestațiile poruncite de stăpînul lor. Lăsînd, așadar, în afara cîmpului său de acțiune legăturile personale de caracter servil, domnia a manifestat interes pentru situația oamenilor cu învoială, asupra cărora autoritatea ei se exercita nemijlocit, fără intermediarul seniorial. Primejdia aservirii acestor oameni de către boieri constituia o preocupare pentru domnie, care își vedea astfel compromise eforturile de a crea condițiile necesare stabilizării și sporirii populației. Tentativele de rumânire stîrneau agitații în rîndurile populației rurale libere, provocau deplasări ale locuitorilor, care anulau încercările de a stabili evidența contribuabililor, și semănau îndoiala între eventualii imigranți. Toate aceste repercusiuni ale încercărilor stăpînului de moșii de a spori populația servilă a domeniilor lor loveau direct în obiectivul final al reformei fiscale: perceperea regulată a dărilor și creșterea veniturilor prin fixarea și creșterea rîndurilor locuitorilor țării. Ceea ce domnia a înțeles cu deosebită limpezime a fost că așteptata sporire a numărului contribuabililor era incompatibilă cu sporirea numărului rumânilor pe seama oamenilor cu învoială. Hotărîrea domniei de a-i pune la adăpost pe aceștia din urmă de pericolul intrării lor în rîndurile șerbilor este ilustrată de numeroasele cărți de

² Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 255—260.

³ Radu logofătul Grecianu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brîncoveanu voievod (1688—1714)*, ed. A. Ilieș, București, 1970, p. 134.

apărare de rumânie emise de cancelaria domnească la cererea țăranilor liberi fără pământ, care se vedeau amenințați de încercările stăpînilor de moșii de a-i trece în rîndurile populației servile⁴. Sprijinindu-i pe acești țărani „să fie în pace de bănuiala rumâniei”, domnia își servea de fapt propriile-i interese: făcînd să eșueze încercările de rumânire, domnul își apăra autoritatea de uzurpările marilor stăpîni de pământ și asigura fiscului o materie impozabilă mai ușor accesibilă și deci mai ușor controlabilă. Este semnificativă pentru chipul în care domnia privea rumânirile silnice formularea întîlnită în cartea de apărare de rumânire dată la 20 septembrie 1713 moșnenilor din Rîmești care își vînduseră părțile lor m-rii Hurez: „...temîndu-se ei ca să nu-i învîluiască mănăstirea de rumânie vreodinioară, au altceeva în urma vieții domnii mele, după cum mulți cu vremea *năpăstuesc*”⁵. Așadar, trecerea abuzivă a oamenilor liberi între rumâni e o „năpăstuire”, împotriva căreia domnia e decisă să acționeze prin toate mijloacele. Ceea ce prezintă o însemnătate deosebită pentru domn este conservarea statutului de libertate pentru omul cu învoială. Chiar atunci cînd autoritatea centrală intervine în favoarea stăpînilor de moșie, răzbate preocuparea ca sprijinul domniei să nu fie folosit pentru acoperirea sau consolidarea unei răpiri de libertate personală. Cu deosebită claritate se manifestă această poziție a domniei în cartea de stăpînire a rumânilor din Florești dată m-rii Găiseni la 19 aprilie 1700; după formularul obișnuit de cancelarie, scris de diac, în al cărui cuprins se întîlnesc prevederile obișnuite de îndatoriri, C. Brîncoveanu adaugă cu propria-i mîină: „Însă de sînt adevărați rumâni mănăstirii”⁶. Intervenția directă a domnului în redactarea documentului demonstrează refuzul domniei de a legaliza o situație în care determinarea statutului oamenilor cărora porunca le era destinată rămînea incertă.

Din exemplele relateate mai sus se conturează așadar decizia domniei de a stăvili abuzurile stăpînilor de moșii — „năpăstuirile” denunțate de cartea din 1713 — în ceea ce privește situația oamenilor cu învoială. Hotărîrile domnului în litigiile de rumânie judecate înaintea divanului par de asemenea să confirme constatarea desprinsă din actele de cancelarie prezentate mai sus. Condica mării logofeții înregistrează între anii 1700 — 1714 un număr de 24 de pricini privitoare la statutul personal; în 20 de cazuri domnul dă cîștig de cauză celor revendicați ca rumâni, eliberîndu-le cărți de apărare a libertății individuale. Fîrste că desfășurarea judecății, astfel cum este înfățișată în cărțile mării logofeții, se încadrează în limitele — le-am zice obiective — ale legalității feudale, fără ca intervenția personală a domnului — așa cum se va întîmpla mai tîrziu, în cazul lui C. Mavrocordat — să influențeze rezultatul final al dezbaterii. Credem însă că absența oricărei dificultăți din partea domniei în afirmarea statutului de om liber ne îndreptățește să vorbim de solitudinea lui C. Brîncoveanu față de cei veniți înaintea divanului domnesc pentru a-și

⁴ D.R.A., doc. 1, 2, 18, 21, 22, 33, 37, 41, 46, 49, 52, 55, 62, 63, 64, 70, 71, 72, 75.

⁵ *Ibidem*, p. 259.

⁶ *Ibidem*, p. 185.

apăra libertatea. Domnului Țării Românești i s-ar potrivi, prin urmare, caracterizarea făcută de (pseudo) Nicolae Costin lui Constantin Duca, care încuraja ieșirea țăranilor din șerbie, în opoziție cu Antioh Cantemir, pe care același cronicar moldovean ni-l arată a fi un sprijinitor al mării boierimi în ofensiva ei de aservire a țăranimii libere.

Întîlnim, așadar, în politica lui C. Brîncoveanu, germenii viitoarelor reforme ale domnilor fanarioți : într-o fază mai dezvoltată în domeniul fiscalității, într-una incipientă în domeniul relațiilor agrare. Decalajul e de la sine înțeles dacă se ține seama, așa cum am arătat, că reorganizarea sistemului de impunere și percepere, impusă de o acută criză demografică, nu mai suferea amînări, în timp ce relațiile agrare nu apăreau deocamdată decît ca un element secundar, de fundal în soluționarea problemei fiscale. De altminteri, reglementarea raporturilor dintre rumâni, oamenii cu învoială și stăpînii de moșie cerea din partea domniei un efort de autoritate, de care aceasta nu era încă capabilă în timpul lui C. Brîncoveanu. Atît timp cît autoritatea seniorială continua să se ridice înaintea celei domnești, populația servilă rămînea în afara sferei de acțiune a reglementărilor urbariale. Domniile fanariote aveau să modifice, în împrejurări istorice deosebite, această situație și să unifice, sub aspectul obligațiilor față de stăpînul moșiei, masa populației rurale.

Primele domnii fanariote Documentația de care dispunem pentru domniile fanariote anterioare păcii de la Belgrad nu lasă să se întrevadă contururile unei anumite politici a domniei în privința raporturilor agrare. Este adevărat însă că nu ni s-a păstrat din acești ani nici un document de felul condicii mării logofeții a lui C. Brîncoveanu care să permită urmărirea „la zi” a hotărîrilor domnești în litigiile de rumânie. Autor al unei reforme fiscale, care nu era altceva decît reeditarea măsurilor brîncovenești din 1701, N. Mavrocordat a fost călăuzit desigur de aceleași principii în privința asigurării stabilității și sporului demografic ca și predecesorul său autohton. În cele cîteva porunci cunoscute, adresate oamenilor șezători pe moșii boierești sau mănăstirești, domnul se arată preocupat de stabilirea unui regim uniform de obligații, întemeiat pe obiceiul țării și pe libera învoială între cele două părți. În porunca din 21 octombrie 1719 pentru moșiile Nucet și Topoloveni ale m-rii Nucet, domnul ordonă ca țăranii de pe numitele moșii „să-i lucreze după obicei precum clăcuescu și alți oameni care șăd pã alte moșii călugărești și boerești, să aibă a să tocmi cu părintele egumenul . . . precum vor putea să-i clăcuiască”⁷. Ceea ce trebuie subliniat în porunca de mai sus e asocierea dintre clauzele acordului ce urma să fie încheiat și regimul deja constituit în cea mai mare parte a țării și căreia prac-

⁷ *Ibidem*, p. 287. O formulare similară se întîlnește în porunca din 15 iulie 1724 pentru oamenii de pe moșia Chiselet a m-rii Radu Vodă „să clăcuiască mănăstirii după obicei, după cum clăcuescu și alți oameni ce șăd pe moșii boierești și ale mănăstirilor . . . să-i apuce să clăcuiască după cum este obiceiul și adetul moșiilor” (*ibidem*, p. 314).

tica începea să-i confere caracterul de „obicei”. Evocarea acestui „obicei”, care reprezenta în fapt rezultanta dintre tendințele stăpînitorilor de pămînt de a agrava îndatoririle oamenilor de pe moșiile lor și rezistența țărănilor, decizi să reducă la minimum îndatoririle lor, în porunca domnească era destinată să fixeze învoielii a cărei încheiere era recomandat un prag acceptabil pentru țărani. Uniformizarea sarcinilor țărănești, preconizată de poruncă, era, evident, un mijloc de a reduce cauzele care provocau strămutarea locuitorilor și de a înlesni astfel operațiile de încasare a dărilor.

ABOLIREA RUMÂNIEI DE CĂTRE CONSTANTIN MAVROCORDAT

Nimic din marile acțiuni novatoare de după 1739 nu apare în actele de cancelarie ale lui C. Mavrocordat din anii 1736—1739. Ca și predecesorul său imediat, Grigore Ghica, el se mărginește să înregistreze și să reproducă în poruncile sale învoielile încheiate între stăpînii de moșii și oamenii așezați pe pămînturile lor. Împrejurările create de desfășurarea pe teritoriul românesc a războiului din anii 1736—1739 au generat, în ceea ce privește cuantumul obligațiilor, o varietate de situații, dată la iveală de porunca din 2 iulie 1739 pentru moșia Tintava a mitropoliei⁸. În lumina documentelor din acești ani, Țara Românească — sau, mai exact, Muntenia — apare ca un mozaic pestriț în care se alătură una alteia moșii pe care claca prestată de oamenii cu învoială este de 3, 5, 6, 8 și 9 zile pe an. Străduințele domniei pentru reducerea amplitudinii variațiilor de regim erau astfel compromise și o nouă cauză venea să se adauge pricinilor de instabilitate demografică, agravate și sporite de război.

Studiul actelor cancelariei domnești din deceniul care a precedat abolirea șerbiei pune în lumină contrastul dintre politica pe care am numi-o — oricît de paradoxal ar părea la prima vedere — a unui „laissez faire” feudal, din anii premergători încheierii păcii de la Belgrad, și căutările febrile de după 1739 reflectate de șirul de așezăminte și hotărîri care se succedă la scurte intervale, pentru a culmina cu actul din 5 august 1746. Subliniind însemnătatea și consecințele evenimentelor legate de războiul din anii 1736—1739 în geneza reformelor mavrocordătești, ar fi greșit să se creadă că, în absența împrejurărilor determinate de conflictul ruso-austro-turc, politica de reformă nu s-ar fi manifestat. Războiul din anii 1736—1739 a fost numai un factor precipitant, care, aducînd în forme acute criza demografică și impasul fiscal, a accelerat adoptarea unor soluții noi de organizare socială și politică. Tendințele de reformă care se manifestaseră în forme incipiente la sfîrșitul secolului al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea în Moldova și Țara Românească

⁸ D.R.A., p. 374—375.

au găsit acum condiții care le-au maturizat și le-au făcut să se manifeste cu vigoare. Confruntarea dintre necesitățile fiscale ale domniei și potențialul demografic-pecuniar al țării a îmbrăcat forme mult mai dramatice la sfârșitul primei jumătăți a veacului al XVIII-lea decât cu patru sau cinci decenii mai înainte și a constrâns autoritatea centrală să manifeste un curaj novator de care fusese lipsită pînă atunci. Politica de reformă pusă la ordinea zilei de Antioh Cantemir și C. Brincoveanu a găsit formula și sectoarele de manifestare în încercarea lui C. Mavrocordat de a soluționa criza declanșată de războiul din 1736—1739. Reformele mavrocordătești oferă un exemplu sugestiv de conjugare a factorului obiectiv și personal în desfășurarea procesului istoric. Realitățile societății românești de la mijlocul veacului al XVIII-lea reclamau formule noi de organizare și conducere. Războiul a făcut ca necesitatea acestor schimbări să devină stringentă. Domnii fanarioți — cu mijloacele sporite de autoritate, pe care le conferea situația lor de reprezentanți direcți ai Porții — erau în măsură să întreprindă transformările necesare și să înfringă rezistența unei boierimi obișnuite de un secol cu un regim nobiliar care-i păstrase neștirbite privilegiile. În sfârșit, în șirul domnilor fanarioți, C. Mavrocordat, personalitate instruită, multilaterală, novatoare și îndrăzneată, răspundea cel mai bine cerințelor istorice ale momentului; acesta e și motivul pentru care reformele sale au urmărit — și în parte realizat — schimbările cele mai profunde în structurile sociale și de stat. În ciuda rezistenței pe care au întâmpinat-o și a numeroaselor încercări de restaurare a vechilor rînduieli, reformele mavrocordătești au marcat într-o serie de sectoare un pas ireversibil care conferă autorului lor un loc de seamă în istoria românească.

Factorii decisivi imediați în geneza hotărîrilor adoptate de domnul Țării Românești în anii 1739—1741 și în noua sa domnie, a patra, începută în vara anului 1744, au fost: a) necesitatea de a înlătura dualitatea de regim agrar — ca urmare a măsurilor administrației austriece — după reintrarea Olteniei în hotarele Țării Românești; b) fuga masivă a țărânimii, cu grave consecințe pentru încasarea dărilor și acoperirea obligațiilor către Poarta otomană; c) noua concepție de guvernămînt a domnului fanariot.

Exemplul austriac din
Oltenia

Stăpînirea habsburgică în Oltenia introdusese în relațiile agrare două elemente care reprezentau — unul calitativ, celălalt cantitativ — practici noi pentru obișnuințele rurale din stînga Oltului: reglementarea de către autoritatea centrală a regimului de obligații al oamenilor șezători pe moșii „străine”, indiferent de condiția lor personală — servilă sau liberă — și creșterea considerabilă în raport cu cuantumul existent pînă atunci a obligațiilor în muncă; după cum se știe, potrivit deciziilor imperiale, atît rumânii, cît și oamenii liberi cu învoială au fost constrînși să presteze cite o zi de clacă pe săptămînă⁹. Noul regim agrar din Oltenia era rezultanta

⁹ Vezi pe larg Ș. Papacostea, *Oltenia* . . . , p. 200 și urm.

a două acțiuni, una venită de la Viena, cealaltă pornită din rîndurile marilor stăpîni de pămînt autohtoni. Curtea imperială, spre deosebire de domnul din București, considera că stabilirea obligațiilor țăranilor — liberi sau șerbi — față de stăpîinii pe ale căror moșii locuiau se număra printre prerogativele sale și că, prin urmare, raporturile agrare din provincia de curînd cucerită aveau să fie fixate prin reglementări urbariale edictate de autoritățile de stat. La rîndul lor, boierii olteni s-au adresat noilor stăpîni pentru a cere — prin memoriul din 16 decembrie 1721 — ca rumânilor din Oltenia să li se aplice regimul obligațiilor în muncă al iobagilor din Transilvania, adică 4 zile pe săptămîină. Solicitînd administrației imperiale ca îndatoririle țăranilor șerbi față de seniorii lor să fie statornicite de autoritatea de stat, care se situa în afara relațiilor de dependență personală dintre rumân și senior, boierii olteni au acceptat, înșelați de avantajul sporirii zilelor de muncă, un prim atentat la instituția pe care voiau totuși să o conserve cu orice preț, atentat care avea să se dovedească a fi în cele din urmă fatal. Ceea ce boierii olteni nu au înțeles a fost că fisura creată în zidul autorității senioriale de această primă intervenție a autorității de stat avea să fie lărgită mereu, pînă la anularea deplină a acestei autorități, prin actul de la 5 august 1746. Cum se explică eroarea marilor stăpîni de pămînt din Oltenia? Abolirea monopolului otoman o dată cu integrarea Olteniei în stăpînirea habsburgică a deschis perspective noi activității de schimb și a permis boierimii să întrevadă avantajele desfășurării comerțului liber de cereale. Posibilitățile de sporire a veniturilor prin valorificarea pe piață a produselor cerealiere ale propriului domeniu i-au făcut pe marii stăpîni de moșii din Oltenia să-și îndrepte atenția spre foloasele pe care le puteau dobîndi dintr-o exploatare mai intensă a rezervei senioriale. Firește că pentru atingerea acestui țel era necesară o cantitate sporită de muncă. Exemplul apropiat, al stăpînitorilor de moșii din Transilvania, indica modalitățile de soluționare a problemei și, este de admis, deveniți supuși ai coroanei habsburgice, boierii olteni nu înțelegeau să se afle într-o situație de inferioritate — mai ales într-o privință atît de însemnată pentru poziția lor economică și socială — față de „egalii” lor de peste Carpați.

Nu cunoaștem în măsura dorită împrejurările în care s-a produs cererea boierilor olteni din decembrie 1721, dar credem că nu ne înșelăm afirmînd că ea a fost dictată și de teama că administrația imperială nu le va recunoaște, în lipsa dovezilor documentare, drepturile asupra țăranilor șerbi. Curtea de la Viena, care desfășura o politică de centralizare cu nuanțe luminate, considera că, în absența documentelor care să dovedească stăpînirea boierilor și mănăstirilor asupra rumânilor, oamenii considerați deci abuziv a fi de condiție servilă trebuiau să-și recapete libertatea. Abolirea șerbiei, ca „program maximal”, asimilarea rumânilor cu oamenii cu învoială, ca „program minimal”, astfel se conturau obiectivele politicii austriece în Oltenia. Boierimea, care se situase de la început pe poziția intangibilității autorității ei senioriale, a înțeles că, față de mijloacele de presiune ale curții vieneze, refuzul categoric trebuia să

lase loc negocierilor. Ceea ce ei doreau să sublinieze era deosebirea dintre oamenii cu învoială așezați pe moșiile lor și rumâni, cei dintii avînd un regim de obligații stabilit printr-un acord, ceilalți aflați, în virtutea condiției lor servile, la discreția seniorului. Autoritățile imperiale nu se arătau însă dispuse să accepte această distincție. Marii stăpîni de pămînt olteni se aflau înaintea unei dileme : să-și abandoneze deschis — categoric și formal — drepturile pe care le aveau asupra țăranilor șerbi sau să accepte introducerea unei reglementări a obligațiilor de către autoritatea de stat. Ultimul termen al alternativei apărea cel mai favorabil : în fapt, în ciuda autorității discreționare pe care stăpîinii de moșii o aveau, în principiu, asupra rumânilor, un șir de factori făceau aproape imposibilă exercitarea acestei autorități. „Obiceiul” constituit, căruia o îndelungată practică îi conferea o forță deosebită, și primejdia abandonării domeniului de către rumânii nemulțumiți sileau pe stăpîinii de pămînt să-și modereze exigențele. Refuzul țăranilor de a presta învoielile cerute de seniorii lor restrîngea sau anula autoritatea seniorială. Ceea ce în principiu reprezenta o cantitate de muncă, practic nelimitată, se reducea în realitate la cîteva zile de clacă pe an. Regimul iobagilor transilvăneni era, firește, inferior, datorită limitelor fixate, față de ceea ce ar fi trebuit să fie regimul rumânilor olteni, dar mult superior în raport cu cel existent. Boierii olteni, tentați de perspectiva sporirii reale a îndatoririlor de muncă ale rumânilor lor, se arătau dispuși să sacrifice caracterul discreționar, dar iluzoriu, al autorității lor senioriale. Între beneficiul real și cel de principiu, stăpîinii de moșii olteni l-au ales pe cel dintii, dar opțiunea lor marca și primul pas spre dispariția instituției pe care ei credeau că o apăra. În 1722, administrația imperială stabilea ca îndatorire a tuturor țăranilor așezați pe moșiile boierești și mănăstirești, rumâni și liberi, prestarea unei zile de clacă pe săptămîină. Sporul cantității de muncă cîștigate de stăpîinii de pămînt, chiar dacă nu atingea nivelul rîvnit, era totuși atît de important, încît aceștia renunțau la perceperea dijmei. Măsurile austriece din 1722 anticipează hotărîrile lui C. Mavrocordat din 1746 : e adevărat că abolirea șerbiei nu este proclamată ca în actul muntean din 5 august 1746, dar două elemente fundamentale sînt comune atît reformei austriece, cît și celei mavrocordătești : asimilarea sub aspectul obligațiilor a rumânilor cu oamenii liberi și reglementarea de către stat a îndatoririlor țăranilor șezători pe moșiile boierești și mănăstirești. Timp de două decenii, Oltenia a oferit domnilor fanarioți și stăpînilor de moșii din stînga Oltului un exemplu și un experiment, care veneau în întîmpinarea propriilor lor dorințe : celor dintii, noua stăpînire habsburgică le prezenta modelul unei conduceri centralizate intervenind activ în toate sectoarele vieții publice, celor din urmă pilda unei boierimi satisfăcute, chiar dacă nu în măsura dorită de ea, în ceea ce privește „apetitul ei de muncă”. Oltul a separat așadar nu numai două teritorii aflate sub autorități politice diferite, ci și două regimuri de viață agrară. Deosebirea dintre posibilitățile de a realiza și la ei „acasă” o situație similară cu cea olteană era însă diferită la nivelul domnesc și cel boieresc. Domnii fanarioți nu dis-

puneau, firește, de autoritatea suveranilor austrieci, dar, în calitatea lor de reprezentanți ai Porții și împuterniciți, prin firmanse imperiale, să întreprindă toate acțiunile necesare satisfacerii poruncilor sultanului, ei puteau trece mai lesne peste împotrivirea marii boierimi decât predecesorii lor pămînteni. Marii stăpîni de pămînt din Muntenia se aflau însă într-o situație de vădită inferioritate față de „confrații” lor olteni. Boierimea din dreapta Oltului a profitat de două împrejurări, inexistente în restul Țării Românești: vidul de autoritate efectivă în perioada înlocuirii stăpînirii otomane prin cea habsburgică, urmat de un interval în care noii stăpîni au trebuit să se orienteze și să se edifice asupra unui ansamblu de realități, necunoscut și mult diferit de structurile din cadrul imperiului, și interesul curții de la Viena de a nu-și înstrăina simpatiile boierimii — principalul factor politic și social — dintr-o provincie destinată a fi punctul de pornire pentru noi cuceriri la sud de Carpați. Înstrăinarea simpatiilor boierimii oltene punea în primejdie stabilitatea stăpînirii austriece în noua provincie a coroanei și crea dificultăți politicii imperiale de a cîștiga partizani în rîndurile boierilor din Țara Românească. Administrația imperială a trebuit, așadar, să atenueze ascuțiturile politicii de centralizare și să dea elasticitate măsurilor ei de restrîngere a privilegiilor marilor stăpîni de moșii.

Cele dintii urbarii

Reunificarea Țării Românești, în urma păcii de la Belgrad, impunea și uniformizarea regimului obligațiilor țărănești de o parte și alta a Oltului. Soluțiile care se prezentau domniei erau, în această situație, următoarele: 1) revenirea în Oltenia la regimul anterior ocupației austriece, regim care se menținuse în restul Țării Românești; 2) introducerea și în Muntenia a măsurilor administrației imperiale privind relațiile agrare; 3) adoptarea unor măsuri noi de reglementare a îndatoririlor țăranilor șezători pe moșiile boierești și mănăstirești. Inconveniențele primelor două posibilități sînt evidente. Stăpînii de moșii din Oltenia, care beneficiaseră timp de două decenii de un regim al obligațiilor în muncă pe care îl consideraseră avantajos, nu se puteau resemna ușor la pierderea unor însemnate avantaje. În condițiile revenirii la vechiul obicei al încheierii unor învoieli cu oamenii veniți să se așeze pe pămînturile lor, ei nu ar fi acceptat vechiul quantum al clăcii. Extinderea legislației agrare austriece asupra întregului teritoriu al Țării Românești ar fi constituit, la rîndul ei, un nou motiv pentru fuga în masă a țăranimii, pe care C. Mavrocordat încerca să o împiedice prin toate mijloacele.

Programul de guvernămînt al domnului și precedentul austriac aveau să indice o soluție nouă: fixarea de către domnie a îndatoririlor oamenilor cu învoială — rumânii rămînînd încă în afara reglementărilor domnești. Nu cunoaștem exact împrejurările în care s-a produs această primă intervenție directă a autorității de stat în raporturile dintre stăpînii de moșii și oamenii liberi așezați pe pămîntul lor, indicațiile privind existența unei hotărîri a domnului prin care claca era fixată la 24 zile

pe an fiind furnizată de izvoare târzii¹⁰. În absența documentării necesare, nu putem depăși, firește, stadiul ipotezelor. Nu ni se pare exclus ca domnul Țării Românești să fi încercat inițial o reglementare generală a obligațiilor țărănești, valabilă deci deopotrivă pentru liberi și șerbi, așa cum procedaseră și autoritățile austriece în Oltenia. Avantajul unei asemenea măsuri era evident: ea statornicea pe cuprinsul întregii țări un regim uniform — ceea ce ar fi restrâns pricinile de strămutare ale locuitorilor în căutare de condiții de muncă mai favorabile — și ar fi șters, în privința cuantumului îndatoririlor, deosebiriile dintre rumâni și oamenii cu învoială. Decizia domnului trebuia în chip firesc să stîrnească nemulțumiri atît între stăpînii de moșii, cît și între țărani. Fixarea de către domn a îndatoririlor de muncă ale rumânilor însemna o știrbire a autorității seniorului, singurul în drept să stabilească muncile care urmau să fie prestate de către rumânii săi. Pentru țărani cu învoială și rumânii din Muntenia, claca de 24 de zile anual constituia o agravare considerabilă a sarcinilor de muncă în raport cu învoielile existente, care, așa cum indica un document citat mai sus, nu depășeau nouă zile pe an. În fața unei atît de largi nemulțumiri, domnul va fi fost silit să-și retragă hotărîrea. Graba anulării acestei decizii explică lipsa oricărei mărturii contemporane despre existența ei.

Eșecul celei dintîi încercări de reglementare urbarială — dacă ipoteza noastră corespunde realității — sau marea diversitate de situații, sporite oricum de anii de război, explică formularea vagă din articolul privitor la raporturile dintre stăpînii de moșii și oamenii șezători pe pămîntul lor din așa-numita „constituție” a lui C. Mavrocordat: „s-au hotărît... ca oricine pe a cui moșie va șădea, acelaia să-i clăcuiască și să-și dea dijma după obicei”¹¹. Invocarea obiceiului ar indica renunțarea domniei la concepția că fixarea îndatoririlor oamenilor șezători pe moșiile „străine” se numără printre prerogativele sale. De fapt, lectura menționatului articol lasă impresia că preocuparea de căpetenie a domnului nu este atît regimul de obligații al țăranilor, cît stăvilirea luptei pentru brațele de muncă, în cursul căreia mării stăpîni de pămînt — confundați în marea majoritate a cazurilor cu mării dregători — izbuteau să depopuleze moșiile mănăstirilor și ale micilor boieri. Denunțarea situației se face fără indicarea precisă a vinovaților, actul subliniind însă în chip ferm necesitatea ca fiecare domeniu, indiferent de întindere și stăpîn, să fie înzestrat și să dispună de „inventarul său uman”, „... fiind mare nedreptate a șădea oamenii și a să hrăni pe moșiile mănăstirilor și ale boierinașilor celor neputincioși și megieșești, și nefiind cu cale a ținea numai unii oameni și alții să n-aibă nici un om și mai vîrtos, că acei cu moșiile a nu avea nici un ajutoriu și folos de la oamenii care șed pe moșiile

¹⁰ În răspunsul boierilor și al clerului la întrebarea lui Al. Ipsilanti privind regimul clăcii se arată: „iar de la o vreme încoace s-au hotărît ca să fie datori cei ce șădu pe moșai streine să lucreze într-un anu zile 24” (*Genealogia Cantacuzinilor*, ed. cit., p. 541—542; vezi și <M. Cantacuzino>, *Istoria...*, p. 36).

¹¹ D.R.A., p. 387.

loru, supuindu-să oamenii pe la alte sate mari, cine pe unde vrea”¹². Prevederea „constituției” domnești nu urmărește să stabilească *cît* urmează să lucreze țărani stăpînului pe a cărui moșie stau, ci să stabilească obligația că orice om așezat pe un pămînt care nu-i aparține are îndatorirea de a presta servicii stăpînului acelu pămînt și nu altuia. În fapt, actul nu precizează ce trebuie înțeles prin „omul șezător”, dar, după cum am arătat¹³, termenul desemna în chip obișnuit pe cei care își aveau gospodăria și semănăturile pe aceeași moșie.

Atît timp cît datarea „constituției” lui Mavrocordat rămîne incertă, este greu de stabilit raportul cronologic dintre promulgarea marelui hrisov și noul așezămînt urbarial dat de C. Mavrocordat în 1741. Ca și în cazul celorlalte reglementări urbariale de pînă la *Pravilniceasca condică*, și textul acestui așezămînt s-a pierdut, astfel că cuprinsul său și data intrării în vigoare trebuie reconstituite după actele de cancelarie. Începînd din vara anului 1740, se constată că poruncile domnești destinate moșiilor mănăstirești conțin hotărîrea: „De la toți oamenii cîți vor fi șezători pe acea moșie să ia dijma din toate bucatele ce vor fi avînd, după obicei, și să-i clăcuiască toți oamenii într-un an cîte șase zile de om, altă supărare să nu le facă”¹⁴. Documentele emise de cancelaria domnească după octombrie 1740 cuprind precizarea, după indicarea numărului zilelor de clacă: „însă clacă, iar nu lucru”¹⁵. De astă dată nu mai e vorba de înregistrarea unei învoieli sau a obiceiului existent pe moșie, ci de reproducerea prevederii unei hotărîri domnești de valabilitate generală. Porunca din 29 octombrie 1740 pentru moșia schitului Bălteni arată că cele 6 zile de clacă anual reprezintă „claca ce s-au orînduit de la domnia mea”¹⁶, iar în porunca din 16 aprilie 1741 adresată sătenilor de pe moșiile din Dolj ale m-rii Zlătari se arată că claca se va presta „după hotărîrea ce am făcut domniia mea”, iar țărani sînt învinuiți de a fi refuzat să lucreze „zilile ce s-au hotărît de la domniia mea”¹⁷.

Este neîndoielnic, așadar, că a existat o hotărîre domnească care fixa îndatoririle oamenilor de pe moșiile boierești și mănăstirești și modalitățile lor de prestare. Din cuprinsul poruncilor pe care le cunoaștem reiese că claca fusese stabilită la 6 zile pe an pe moșiile mănăstirilor și la 12 zile pe cele ale marilor boieri. Tot în domeniul ipotezelor trebuie să rămînem și în ceea ce privește lămurirea distincției pe care poruncile domnești o fac între clacă și lucru. Precizarea are în vedere munca în colectiv și cea prestată individual sau muncile agricole și cele de curte?

¹² *Ibidem*, p. 387.

¹³ Vezi mai sus, p. 88.

¹⁴ *D.R.A.*, p. 377—379, 380.

¹⁵ *Ibidem*, p. 382, 383, 384, 386. În documentul din 21 noiembrie 1740 — poruncă domnească pentru moșia Vlăduțu a m-rii Butoiu —, întîlnim formularul anterior precizării amintite. Cuvintele „iar nu lucru” sînt adăugate deasupra rîndului și numai într-un singur loc, în timp ce documentul menționează de două ori cuantumul clăcii.

¹⁶ *Ibidem*, p. 382.

¹⁷ *Ibidem*, p. 385.

„Credem că prin clacă se înțelege munca prestată în colectiv la data fixată de stăpînul moșiei. Cele două elemente — lucru în comun și timpul stabilit de stăpîn — apar subliniate în învoiala slujitorilor din Făcăiani cu m-reă Cotroceni din 26 mai 1702 : „Și cîndu ar hi vrămea de arat și ar zice omul părintelui ca să facem clacă, *orice zi* (subl. ns.) să fim noi bucuroși să eșim într-acea zi, să clăcuim cu toții cîți să voar afla în sat, nu unul azi, altul mîine, ci *cu toții într-o zi* (subl. ns.) cîți sîntu însurați cu case”¹⁸. Aceleași caracteristici le întîlnim și în definiția dată într-un mic dicționar de cuvinte românești, redactat probabil în 1726, pentru uzul autorităților austriece din Oltenia „Claka... Radunanza di molti villani che seminano ò mietono à piacere del bojaro per fas et nefas”¹⁹. Este interesant de menționat că deosebirea dintre clacă și alte prestații datorate stăpînului moșiei, cuprinse tot sub numele de „lucruri”, apare și mult mai tîrziu ; astfel, la 6 iulie 1801, clăcașii din satul Măriuța, care ar fi trebuit să facă 12 zile de clacă anual, se învoiesc cu stăpînul moșiei „ca numai cîte șapte zile să avem a clăcui pă an... , iar pentru cinci zile pînă la doao-sprezece, ce lipsesc, să avem a face dumisale alte lucruri ce ar avea trebuință, iar claca cea știută să fie numai aceste șapte zile”²⁰.

Aceste prestații în echipă pe care le stabilea așezămîntul din 1740 erau destinate îndeplinirii muncilor agricole — arat și secerat — și cositului de fin. Porunca din 27 ianuarie 1741 pentru moșiile lui Apostol, amintită mai sus, specifică repartizarea clăcii : „Claca ce s-au hotărit de la domnia mea... să nu o facă tot deodată, ci pe rînd, la coasă, la secere și la arătură”²¹. Cunoaștem chiar o poruncă domnească pentru îndeplinirea clăcii de arătură, din a cărei formulare s-ar părea că așezămîntul domnesc stabilea mai amănunțit chipul de efectuare a muncilor stabilite ; la 23 februarie 1741, locuitorii din satele mănăstirilor din jud. Ilfov primeau poruncă de la domn : „Viind vremea de a să face claca de arătură de primăvară după hotărîrea ce am făcut domnia mea, fiește carele sat, după cum îl vor fi așăzat părinții epitropi, să căutați să ieșiți cu plugurile să arați claca, anume orz de primăvară, după cum arată în foaia epitropilor cea pecetluită, dîndu părinții egumeni sămînța să o semnați”²². Este, desigur, mai greu de precizat care din dispozițiile poruncii aparțin așezămîntului domnesc și care sînt în legătură cu situația specifică a moșiilor cărora le fusese destinat documentul. Ceea ce se cuvine subliniat e chipul dirijat — care se pare a se contura din amintita poruncă — de desfășurare a muncilor agricole. Faptul că toate mănăstirile din Ilfov seamănă orz, că însămînțarea se face aproape concomitent implică o coordonare sau cel puțin o dispoziție a autorității centrale ? În absența altor mărturii, răspunsul nu poate fi dat. Documentul însuși rămîne

¹⁸ D.R.A., p. 194.

¹⁹ C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei supt austriaci*, vol. II, Buc., 1944, p. 140.

²⁰ I. Corfus, *Documente privind relațiile agrare în sec. XIX*, vol. I, *Țara Românească (1800—1832)* (în ms.).

²¹ D.R.A., p. 386.

²² *Ibidem*, p. 387.

mut asupra conținutului „hotărîrii” domnești menționate și a „foii pecetluite a epitropilor”.

Regimul celor șase zile de clacă pentru moșiile mănăstirești a fost menținut și de Mihai Racoviță. În porunca din 4 ianuarie 1742 pentru moșiile m-rii Mihai Vodă, obligația locuitorilor de a presta cele șase zile este arătată a decurge dintr-o hotărîre domnească : „Să aibă a face claca ce s-au hotărît de la domniia mea, într-un an de om zile șase”²³. Repartizarea zilelor pe activități — coasă, seceră, arătură — este identică cu cea din poruncile lui C. Mavrocordat. Nu se poate afirma însă cu certitudine că noul domn a emis un așezămînt agrar; cancelaria domnească putea să utilizeze vechiul formular — identitatea dispozițiilor celor doi domni e evidentă — în redactarea poruncilor. De îndată ce o situație iese din tiparele în care formularea stereotipă putea fi întrebuințată, poruncile domnești cuprind dispoziții în vădită contradicție cu ceea ce ar fi fost prevederile așezămîntului domnesc. Cînd, la 14 septembrie 1743, domnul se adresa locuitorilor de pe moșia Șchei a m-rii Tuturor Sfinților care refuzau egumenului orice fel de prestații și redevențe, el le ordonă : „Să clăcuiți de tot omul cîte 6 zile egumenului la ce vă va pune”²⁴, or urbanul domnesc, astfel cum este rezumat în poruncile stereotipe, preciza muncile pentru a căror efectuare erau destinate aceste șase zile. Confuzia este sporită și de faptul că domnul îngăduie locuitorilor să aleagă între prestarea clăcii și achitarea dijmei și a suhatului, deși în celelalte porunci obligațiile sînt simultane.

În ajunul revenirii în scaun a lui C. Mavrocordat (iulie 1744), regimul îndatoririlor varia, așadar, în funcție de stăpînul moșiei : marilor boieri li se prestau de către oamenii așezați cu învoială pe pămînturile lor 12 zile de clacă anual, mănăstirilor și boiernașilor numai 6 zile. Evident, o formulă de compromis, dictată de necesitatea unificării sistemului de obligații din Oltenia și Muntenia, după reunificarea din 1739, dar care nu putea fi o soluție de durată, atîta timp cît ea nu oferea un remediu deplasării locuitorilor. Îndatoririle deosebite de clacă declanșau automat „scurgeri” de populație de pe o moșie pe alta, în funcție de cuantumul clăcii; la rîndul lor, stăpînii de moșii nu se puteau împăca cu un regim discriminatoriu. Interese multiple reclamau, prin urmare, o nouă reglementare urbanială, care să satisfacă interesele fiscale ale domniei și necesarul de muncă al domeniilor feudale. Ea avea să fie realizată de C. Mavrocordat în cadrul unor mari reforme, care aveau să dea o nouă înfățișare structurilor sociale ale celor două țări românești.

Fuga locuitorilor
și reforma

Legislația agrară a lui C. Mavrocordat și decizia sa de abolire a șerbiei nu pot fi înțelese decît în legătură cu politica demografică a domniei. Depopularea

țării, strămutarea locuitorilor și evaziunile fiscale, pricinuite sau agravate de războiul din anii 1736—1739 și de contribuțiile și dările excesive impuse

²³ *Ibidem*, p. 397.

²⁴ *Ibidem*, p. 415.

locuitorilor în timpul domniei lui Mihai Racoviță, deveniseră atît de amenințătoare prin proporțiile căpătate, încît ele zguduiau temeliiile sistemului de organizare socială, economică și fiscală a țării. În ipostaza de contribuabil sau în aceea de cultivator al domeniului feudal, țăranul — om cu învoială sau rumân — era obiectul esențial al mecanismului de dobîndire — sau mai exact de stoarcere — a dărilor, dijmelor și clăcii. Capacitatea de a satisface exigențele Porții, acoperirea cheltuielilor statului și bunăstarea stăpînilor de moșii — boieri și mănăstiri — și a domnului însuși se rezema, în ultimă instanță, pe cultivatorul direct al pămîntului, țăranul. Exclus de la regimul de privilegii, lăsat în marginea societății medievale, tratat adesea ca rob, împovărat întotdeauna de dări, contribuții și prestații, țăranul rămînea în fapt, prin activitatea sa de producție și prin izvorul de venituri pe care îl constituie pentru vistierie, fundamentul sistemului de organizare feudal. Orice zguduire sau fisură în această temelie avea imediat repercusiuni asupra edificiului care se înălța deasupra-i. Prin mișcările și acțiunile ei, această masă de populație, atît de rar întîlnită în izvoarele istorice ale vremii, a determinat transformări care marchează cotituri în istoria societății. Un astfel de moment îl surprindem în istoria Țării Românești în anii 1740—1746.

În acest interval, fuga locuitorilor, în interiorul sau în afara hotarelor țării, capătă caracter de masă și proporții nemaîntîlnite pînă atunci. Război, epidemii și fiscalitate se aliază pentru a goli satele de locuitorii lor. Capanul, vistieria țării, cămara domnească, mănăstiri și boieri stau toți sub amenințarea unei reduceri catastrofale a veniturilor. Se manifestă în acești ani o criză a întregului sistem feudal : criză a fiscalității, criză a marelui domeniu. Contribuabilii și cultivatorii se imputinează pînă la dispariție. Relațiile de dependență personală care legau pe serb de seniorul său se destramă, grupul uman al senioriei se dislocă. Vechile structuri sociale sînt supuse unor presiuni cărora nu le pot face față. Ieșirea din impas nu se poate realiza decît printr-o schimbare. Acesta e rostul reformelor lui C. Mavrocordat.

Pentru a înțelege succesiunea măsurilor domnești e necesară urmărirea fenomenului decisiv, care e fuga populației. Datele oferite de izvoare sînt de valoare relativă, dar ele constituie totuși indicii concludente. Rapoartele capuchehaielor lui C. Mavrocordat din august 1741—decembrie 1742²⁵ înregistrează minuțios vexațiunile adversarului domnului reformator și reacțiile populației Țării Românești. O însemnare din 5 martie 1742 informează despre fuga a 10 000 de oameni din Muntenia și 15 000 din Oltenia. Fiscalitatea excesivă a domnului provoacă un adevărat exod al populației : „Toată raiua strigă pe față — se notează într-un raport al capuchehaielor — că dacă Mihai Vodă va continua

²⁵ Rapoartele capuchehaielor sînt cuprinse în ms. grec. 1 069 de la Bibl. Academiei R.S.R. Cuprinsul lor a fost prezentat de A. Camariaro-Cioran, *Rapoartele inedite ale capuchehaielor lui C. Mavrocordat (august 1741—decembrie 1742)*, în „Studii”, XIV (1961), nr. 4, p. 939—968.

„așa, toți vor fugi”²⁶. Numărul contribuabililor înregistrează scăderi vertiginose: 147 000 la începutul domniei lui C. Mavrocordat²⁷, 116 000 în 1742, 70 000 în 1745²⁸. Cifrele furnizate de izvoare sînt relevante atît pentru depopularea țării, cît și pentru proporțiile evaziunii fiscale. Nu trebuie pierdut din vedere că numărul redus de contribuabili pe care îl dau la iveală cele trei catagrafii — de fapt e vorba numai de contribuabili țărani — este de explicat nu numai prin fuga țărănilor în afara hotarelor țării, ci prin tănuirea lor pe alte moșii, ascunderi în păduri etc. Imposibil de stabilit, dar probabil destul de însemnat era numărul țărănilor care beneficiau de scutiri de dări pentru a se putea consacra în întregime activităților de pe domeniu. Indiferent de gradul de veridicitate al datelor semnalate de sursele contemporane, ceea ce se desprinde cu evidență este secarea într-un ritm de catastrofală accelerație a izvorului de venituri care îl constituia populația țării. Poarta otomană, domnul și boierimea erau puși în fața unei situații grave care reclama măsuri imediate și eficiente. Fiscalitatea era punctul de convergență al intereselor Porții, domnilor fanarioți și boierimii autohtone. Scăderea veniturilor, consecința a depopulării și evaziunii, nu putea continua fără să nu zdruncine bazele materiale ale organizării publice și domeniile a țării. La rîndul ei, Poarta constata alarmată sleirea unei surse de venituri și de aprovizionare cerealiară, care începuse să joace un rol de însemnătate hotărîtoare în cadrul economiei Imperiului otoman.

Prin gravitatea ei, criza impunea găsirea unor soluții noi. Firește că reforma fiscală din domnia anterioară a fost repusă în vigoare²⁹, dar ea nu oferea celor fugiți sau ascunși garanțiile de securitate pe care ei le așteptau pentru a reveni la căminele lor. Respectarea prevederilor așezămîntului fiscal — dare fixă, termene de achitare, în număr de patru, stabilite dinainte — nu depindea însă numai de autoritatea centrală a țării. Reforma fiscală a lui C. Mavrocordat — ca și toate tentativele similare ale predecesorilor săi — reprezenta o încercare de a construi o insulă de ordine în oceanul de dezordine care era Imperiul otoman. Domnul putea să reglementeze sistemul de încasare a dărilor, dar el era neputincios în fața cererilor venite de la Istanbul. Exigențele Porții — bani, furnituri, salahori, cărături — nu puteau fi nici reglementate, nici prevăzute. Ele făceau imposibilă respectarea cuantumului și termenelor de încasare a dărilor și sorteau, dintru început, eșecului orice încercare

²⁶ A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 965.

²⁷ Informațiile pentru începutul domniei lui C. Mavrocordat și anul 1745 sînt furnizate de Bauer, *op. cit.*, p. 48; pentru anul 1742, informația este dată de rapoartele capuchezilor, vezi A. Cioran-Camariano, *op. cit.*, p. 965. Îndeobște cifrele date de Bauer au fost puse la îndoială. Existența unei catagrafii, în scopuri fiscale desigur, în timpul lui C. Mavrocordat este dovedită de un document din 2 iunie 1794, unde, în legătură cu un litigiu de proprietate, este amintită „catagrafia făcută tuturor moșiilor țării de răposatul domn Constantin Mavrocordat” și indicată data alcătuirii ei „la aprilie 1745 făcîndu-se catagrafia poruncită de Vodă Mavrocordat, care catagrafie se află acum la biv vel clucer Dumitrache” (vezi I.C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, Buc., 1919, p. 191).

²⁸ Cf. și G. Iscru, *op. cit.*, p. 130.

²⁹ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 310; vezi și D.R.A., p. 425—426.

de reformă. C. Mavrocordat era, desigur, conștient de neputința lui în această privință și nu se putea hrăni cu iluziile unei excepții de la regula de atâtea ori confirmată. Știa și el și, mai ales, știau și masele de contribuabili. Pentru a-i convinge pe țărani fugiți să se reîntoarcă erau necesare concesiile, în stare să atragă, pe care domnul nu ezita să le ofere, cu cât ele corespundeau concepțiilor mavrocordătești despre autoritatea domnească și sistemul de guvernare.

Obiectivul fixat noului domn în firmanul de investire era repopularea țării : „Te vei strădui să ridici și să repopulezi țara... vei readuce pe toți locuitorii, raiele și ncrăiele, șerbi sau săraci, împrăștiți în toate direcțiile”³⁰. Revenirea fugarilor era țelul căruia urmau să-i fie subordonate toate acțiunile autorității domnești, iar pentru atingerea lui, domnului i se conferea autoritatea necesară înfringerii oricărei rezistențe : „Vei aduce la ascultare pe toți cei dintre locuitorii țării care ți-ar sta împotriva și nu ți-ar da ascultare, ori de câte ori vei voi să execuți poruncile noastre suverane”.

Măsurile succesive luate de C. Mavrocordat de la înscăunarea sa din vara anului 1744 și pînă la abolirea șerbiei constituie oare etapele unui program stabilit dinainte și urmărit cu perseverență sau sînt rezultatul împrejurărilor de moment, cărora domnul a încercat să le facă față prin acțiuni care îi depășesc sau trădează intențiile? Analiza așezămintelor domnești e singura cale, în absența altor izvoare, care permite reconstituirea, evident ipotetică, a desfășurării reformelor mavrocordătești. Cea dintîi măsură adoptată imediat după înscăunare e o nouă reglementare urbarială, al cărei text, pierdut, ne este cunoscut parțial din numeroasele porunci domnești emise în ultimele zile ale lunii august și în cursul lunii septembrie. Alături de obișnuitele îndatoriri de prestare a dijmei și respectare a monopolului vinului și rachiului, două prevederi rețin în chip deosebit atenția : cea referitoare la obligațiile în muncă : „Oamenii ce vor fi șazători pe moșiile mănăstirii să aibă a clăcui 12 zile într-un an la arătură, la coasă și la secere” și aceea privitoare la țărani șerbi : „Și pe rumânii de baștină ai mănăstirii să-i stăpînească și mai înainte, iar carii nu să va suferi va eși la divan”³¹. Care e semnificația acestor prevederi ?

Nu dispunem, cum s-a văzut, de informații sigure privind regimul clăcii în timpul celei de-a treia domnii a lui C. Mavrocordat și a celei a lui Mihai Răcoviță. E probabil că, pe moșiile marilor boieri, oamenii cu învoială erau îndatorați la 12 zile de clacă anual, în timp ce pe moșiile mănăstirilor și ale boiernașilor claca era de 6 zile pe an. Fără îndoială că în funcție de situația anterioară noul așezămint capătă un sens sau altul. Ceea ce se poate afirma cu certitudine e că cel puțin pentru o categorie a oamenilor cu învoială — cei de pe moșiile mănăstirilor — urbaniul din vara anului 1744 a însemnat o dublare a sarcinilor de muncă. Dacă regi-

³⁰ Acad. R.S.R., Doc. turcești, DLXXXI, pach. III, doc. 1836, cf. Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 304.

³¹ D.R.A., p. 422.

mul clăcii nu varia în funcție de stăpînul moșiei — mare boier, mănăstire sau boiernaș —, atunci e vorba de o sporire generală a cuantumului clăcii. Două explicații pot fi date pentru adoptarea unei măsuri care, evident, nu putea decît să nemulțumească țărănimea, ceea ce era în vădită contradicție cu intențiile domnului și poruncile Porții de repopulare a țării. În cazul fixării unui regim de obligații care ținea seama de stăpînul moșiei — boier sau mănăstire —, așezămîntul din vara anului 1744 urmărea instaurarea unui regim uniform de obligații. Stabilind în întreaga țară o clacă de 12 zile anual, urbariul suprima o cauză a deplasărilor de populație: căutarea unui regim mai ușor de îndatoriri. Dacă însă poruncile anterioare anului 1744 care cuprind îndatorirea celor 12 zile sînt numai excepții, atunci e vorba de un însemnat avantaj pe care domnul îl acordă stăpînilor de pămînt. Cum însă o asemenea măsură sporea pricinile de nemulțumire a populației, și deci se afla la celălalt pol în raport cu prevederile firmanului de întărire, este de crezut că domnul făcea o concesie stăpînilor de pămînt pentru a-și înlesni înfăptuirea reformelor viitoare: abolirea șerbiei și asimilarea foștilor rumâni cu oamenii cu învoială.

În orice caz, uniformizarea îndatoririlor de clacă prin dublarea numărului zilelor de muncă al unei categorii de oameni cu învoială nu era o măsură menită să faciliteze revenirea fugarilor. Rostul ei era mai degrabă să îngăduie domnului — așa cum vom vedea — stabilirea unui cuantum de clacă apropiat de regimul obișnuit al rumânilor care să permită contopirea ulterioară a celor două tipuri de țărani aflați pe moșiile boierești și mănăstirești — șerb și liber.

În privința oamenilor de condiție servilă, așezămîntul din 1744 subliniază încă o dată situația cu totul diferită a acestora față de oamenii cu învoială. În timp ce aceștia din urmă își au obligațiile față de stăpînul moșiei reglementate de urbariul domnesc, rumânii continuă să rămînă sub autoritatea seniorului lor — „și pe rumânii de baștină ai mănăstirii să-i stăpînească ca și mai înainte” —, domnia recunoscînd încă o dată că ingerințele autorității de stat în raporturile servile nu sînt îngăduite. Singurul mijloc — de fapt singurul posibil — pe care și-l rezervă domnia de a putea interveni totuși în sfera relațiilor de dependență personală este acela de a reaminti rumânilor că pricinile privind statutul lor personal sînt de competența divanului domnesc — „iar carii (din rumâni — *n.n.*) nu să va suferi va eși la divan”. E reeditarea vechii formule — aproape tradiționale — folosite atît în Moldova, cît și în Țara Românească încă de la sfîrșitul veacului al XVII-lea pentru a apăra interesele fiscale ale domniei și pentru a-i consolida autoritatea. C. Mavrocordat va utiliza această cale ca prodrom al abolirii șerbiei, dîndu-i un conținut nou și proporții neîntîlnite în trecut.

În primăvara anului 1745, se elaborează un nou așezămînt agrar. Poruncile din această perioadă înlocuiesc vechea formulare privitoare la repartizarea celor 12 zile „la arătură, la coasă și la secere” printr-alta, care fixează numărul zilelor pe anotimp: „Să aibă a clăcui într-un an

de om zile 12, însă la 4 vremi, primăvara zile 3, vara zile 3, toamna zile 3 și iarna zile 3''³². În curînd, reglementarea capătă o dezvoltare, care, potrivit unui document din 10 iunie 1745, reprezintă „hotărîrea și așezămîntul ce s-au făcut la divan''³³. În nou-i cuprins, urbariul domnesc fixează claca de 12 zile anual repartizată paritar în cele patru anotimpuri -- în vechiul așezămînt zilele de clacă erau destinate numai muncilor agricole — și adaugă o prevedere nouă : posibilitatea de a converti claca în bani : un zlot, care urma să fie achitat în două rate, de cîte un tult, la Sf. Gheorghe (23 aprilie) și la Sf. Dumitru (26 octombrie)³⁴, convertirea fiind permisă numai cu îngăduința stăpînului de moșie. Ceea ce nu s-a remarcat pînă acum este absența în poruncile domnești care reproduc cuprinsul așezămîntului a oricărei referiri la rumâni. E adevărat că textele de care dispunem nu mai sînt porunci de felul celor trimise în vara anului 1744 — care nu se refereau la o situație precisă —, ci rezoluții pe plîngerile unor stăpîni de moșie care denunță refuzul unor oameni cu învoială de a îndeplini prestațiile stabilite de așezămînt. Există însă o excepție care în lumina constatării de mai sus capătă o semnificație deosebită. La 19 iunie 1745, egumenul m-rii Arnota reclamă domnului că rumânii mănăstirii refuză să-i îndeplinească poruncile. Ceea ce egumenul sublinia în jalba sa este că șerbii din Dobriceni și Bogdănești nu numai că nu execută poruncile sale așa cum s-ar fi convenit pentru oamenii de condiție servilă, dar nu prestează nici măcar obligațiile oamenilor liberi fără moșie : „Deci pîn la o vreme acești oameni au dat ascultare la cele ce li s-au poruncit de la mănăstire, fiind rumâni ai mănăstirii ; iar acum necum să asculte la alte ascultări ce le poruncim, ci încă nici la lucrul mănăstirii nu vor să iasă după cum iaste porunca mării tale a lucra oamenii care șad pe moșiile mănăstirilor cîte 12 zile și să-și ia dijmă din toate cele ce să află pe moșie, iar ei nici măcar cîte șase zile nu vor să lucreze''³⁵. Pentru Ilarion al Arnotei, regimul de obligații al rumânilor din cele două sate apărea, așadar, a fi alcătuit din două grupe de îndatoriri : munci executate la porunca seniorului, a căror prestare era o îndatorire decurgînd din condiția servilă a țăranilor din Dobriceni și Bogdănești, și cele 12 zile de clacă fixate de urbariul domnesc din 1745. Altminteri spus, în persoana sătenilor din satele m-rii Arnota se îmbinau două ipostaze : de rumâni și, pentru a folosi cuvintele documentului, de „oamenii care șad pe moșia mănăstirii''. Surprindem în cazul de față un moment din procesul de contopire a celor două mari grupe de locuitori de pe moșiile mănăstirești și boierești. Spre deosebire însă de situația întîlnită la Bădești, în 1710, unde apropierea dintre categorii rezulta din fixarea regimului de obligații în urma unei învoieli între rumâni și m-rea Cîmpulung, în satele

³² *Ibidem*, p. 429. Documentul este din 23 martie 1745.

³³ *Ibidem*, p. 436.

³⁴ *Ibidem*, p. 433, 435, 437, 439, 442—444. Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 308—309, menționează un singur așezămînt promulgat la începutul domniei — iulie 1744.

³⁵ *D.R.A.*, p. 439.

Arnotei începutul de contopire este rezultatul acțiunii domnești de reglementare a îndatoririlor oamenilor liberi fără moșie. O întrebare, căreia nu i se poate da răspuns în lipsa documentelor, privește conținutul așezământului din 1745 : a dispărut oare din cuprinsul acestuia prevederea referitoare la rumâni pe care o întâlnisem în poruncile din vara anului 1744 ? Jalba egumenului de la Arnota ar putea fi interpretată ca oferind un răspuns afirmativ : Ilarion nu cere domnului o poruncă care să-i permită exercitarea autorității senioriale asupra șerbilor săi — deci să-i silească să lucreze *oricînd* le va ordona —, ci una prin care rumânii din satele mănăstirii să fie îndatorați să presteze zilele de clacă fixate de urbariul domnesc („să fie luminată porunca mării tale ca să lucreze mănăstirii *cît iaste porunca mării tale*”) (subl. ns.). Se cuvine subliniat că egumenul ținea să amintească în încheierea jalbei dorința sa ca între rumâni și oamenii cu învoială deosebirea de obligații, rezultată, în principiu, din statutul personal diferit, să fie menționată, dorință exprimată însă cu o timiditate și mai ales resemnare semnificative : „Însă fiind ei că sînt rumâni ai mănăstirii cu moșie cu tot, s-ar cădea să lucreze mănăstirii mai mult decît alți oameni venetici”. Șovăiala egumenului în a-și afirma răspicat drepturile sale senioriale la munca „fără soroc” ar putea constitui o indicație că așezământul din 1745 nu conținea nimic privitor la regimul rumânilor. Firește că omisiunea va fi fost intenționată. Cum se va vedea și în așezământul privitor la țărani fugiți din 26 octombrie 1745, textul omite să precizeze dacă prevederile sale se referă la oamenii liberi sau la șerbi. Înlăturarea echivocului este rostul de căpetenie al noului așezământ pentru fugari de la 1 martie 1746, care la rîndu-i e nemijlocit legat de actul de desființare a rumâniei de la 5 august 1746. O omisiune certă stă formal la originea șirului de acte domnești care culminează cu abolirea șerbiei, o omisiune probabilă facilitează — dacă nu determină chiar — asimilarea regimului de obligații al rumânilor cu cel al oamenilor liberi fără moșie. Ipoteza e prea tentantă pentru a nu fi formulată : de parte de a fi întâmplătoare, omisiunile amintite au constituit procedeul utilizat de domn pentru a conferi populației sătești de pe moșiile boierești și mănăstirești un regim uniform atît din punctul de vedere al statutului personal, cît și al aceluia al îndatoririlor față de stăpînul moșiei.

Este semnificativă pentru poziția domniei rezoluția lui C. Mavrocordat de pe jalba amintită a egumenului de la Arnota ; rumânilor din Dobriceni și Bogdănești, a căror condiție servilă este trecută cu totul sub tăcere, li se poruncește să urmeze prevederilor cuprinse în așezământul din 1745. Cancelaria domnească „uită” că se adresează unor rumâni, ale căror obligații sînt fixate de seniorul lor, „uită” de cererea egumenului ca rumânii să fie impuși la prestații, al căror quantum să depășească îndatoririle oamenilor liberi fără moșie. Domnia urmărește că creeze situații de fapt, prin intervenții active în cazurile particulare, înainte de a legifera. Acțiunea domniei se conjugă cu fuga rumânilor pentru a submina și, în cele din urmă, a desființa instituția șerbiei.

Eliberări și răscumpărări
din rumânie în ajunul
abolirii șerbiei.
Rolul domniei

În aprilie 1745, catagrafia ordonată de C. Mavro cordat înregistrase 75 000 de contribuabili. Proporțiile fugii erau dezastruoase nu numai pentru viștia țării și veniturile stăpînilor de moșii; șerbii la rîndul ei, își avea existența primejduită. Esența acestei instituții o constituie un raport personal de dependență transmis ereditar. În principiu, subordonarea servilă nu ia sfîrșit decît prin iertare sau răscumpărare³⁶; un șerb fugit continuă, oriunde s-ar afla, să fie omul seniorului său. În realitate, fuga slăbește legătura dintre senior și șerb. Firește că fugarul este căutat și, dacă este descoperit, oamenii stăpînului, împuterniciți și cu o carte de „aducere la urmă”, îl silesc să se reîntoarcă pe domeniul abandonat. Dar de multe ori șerbul fugit izbuteste să scape de urmărire sau, în condițiile unei aprige concurențe pentru brațele de muncă, este tăinuit de un stăpîn de moșie, interesat să-și sporească populația domeniului său. Revenirile pe pămîntul de baștină nu sînt o raritate, dar adesea șerbul rămîne definitiv pe noul domeniu și timpul șterge macula servituții. Alteori, șerbul, deși este descoperit, nu poate fi adus silnic înapoi și stăpînul este nevoit să-și întocmească lista șerbilor săi arătînd locurile unde sînt risipiți³⁷.

În 1745, fuga rumânilor devine un fenomen de masă. Grupul uman al senioriei se dislocă; amploarea fenomenului face dificilă întrebuintarea vechilor mijloace de „aducere la urmă”. Criza demografică și criza fiscală declanșată de depopularea țării sînt în același timp și o criză a rumâniei. Determinată de necesitatea de a-i readuce pe fugari, politica domniei contribuie la agravarea acestei crize a șerbiei. Concesiile care trebuiau să-i convingă pe țărani șerbi, fugiți sau ascunși, să se reîntoarcă în satele lor nu puteau fi făcute în domeniul fiscal, care constituia ultima și decisiva finalitate. În schimb, raporturile dintre senior și rumâni ofereau un cîmp larg pentru asemenea concesi, mai ales că aceste relații stăteau în calea realizării programului de guvernare al domnului fanariot.

Ultimul an de existență a șerbiei înregistrează o succesiune masivă și rapidă de iertări și răscumpărări din rumânie, care dă la iveală nu numai intervenția activă a domniei în această direcție, dar și schimbările petrecute în optica stăpînilor de moșii în ceea ce privește instituția rumâniei. Dacă în 1722, boierii olteni considerau rumânia ca elementul de bază al sistemului domeniial pe care se întemeia poziția lor economică și socială, în 1745, cel puțin pentru unii stăpîni de moșie, instituția șerbiei nu mai apărea ca indispensabilă. În acest an, la 5 mai, călugării m-rii Cîmpulung, întrebați de egumen dacă sînt de acord ca doi rumâni să se răscumpere, dădeau următorul răspuns: „Noi cu toții un cuvînt am răspuns că mulți rumâni are mănăstirea fugiți aicea în țară și în alte țări și nu are mănăstirea nici un folos de dinșii că rumânii sînt cu birul și cu alte necazuri”³⁸.

³⁶ Dacă un șerb este luat însă rob în cursul unui război și izbuteste să scape din robie, la reîntoarcerea în țară, el devine liber.

³⁷ Vezi, de exemplu, *D.R.A.*, p. 434, lista rumânilor fugiți din satul Bădești al m-rii Cîmpulung.

³⁸ *D.R.A.*, p. 431.

Opinia monahilor de la Cîmpulung este reprezentativă pentru felul de a gândi al unei părți a stăpînilor de moșii, în împrejurările create de criza demografică și de apăsarea fiscală. Pentru ei, instituția șerbiei nu era anacronică din punctul de vedere al dezvoltării economice — sau, mai exact, al funcționării sistemului domenal; rumânia *nu putea* să mai îndeplinească funcțiile cărora le era destinată. Două erau cauzele principale pentru care în ochii călugărilor de la Cîmpulung rumânia își pierdea rațiunea de a fi: fuga rumânilor și povara de neîndurat a dărilor. Dispariția forței de muncă servile prin părăsirea domeniului de către rumâni făcea imposibilă funcționarea sistemului de exploatare seniorială. În raport cu cazurile de fugă din trecut, situația din anii 1744—1746 prezenta, prin amploarea fenomenului, o gravitate neîntîlnită pînă atunci: mecanismul domenal nu mai putea asigura producerea și însușirea rentei feudale în absența combustibilului viu care era forța de muncă servilă. Cea de-a doua cauză, strîns legată de cea dintîi, era fiscalitatea excesivă care strivea pe rumân sub povara contribuțiilor. Nu e vorba, în acest caz, numai de fuga rumânilor din pricina dărilor — care ne aduce la prima cauză amintită —, ci de sustragerea țăranului șerb de la activitățile ordonate de stăpînul său din nevoia de a găsi banii necesari acoperirii dărilor. Fiscalitatea excesivă alungă pe rumâni de pe domenii sau îi silește la îndeletniciri care să le permită achitarea obligațiilor bănești, cărora li se adăugau și numeroase prestații în muncă față de stat. Că rumânia, ca instituție domenală, nu era considerată a fi depășită de realitățile economice contemporane o dovedește soluția propusă de călugări egumenului: „Am îndemnat pe sfinția sa ca să s(e) răscumpere numai să dea țigani, cap pentru cap, suflet pentru suflet”. Forței de muncă a rumânilor urma, așadar, să i se substituie forța de muncă a robilor, deci a unei categorii de aservire sporită, care avea să fie exploatată în vechile forme de organizare domenală.

În curînd, o nouă cerere de răscumpărare din rumânie avea să fie prezentată obștei călugărești de la m-rea Cîmpulung; ea venea de la locuitorii satului Bădești, danie domnească din secolul al XIV-lea, care, după un îndelungat proces cu m-rea, fuseseră declarați în divan, la 9 iunie 1745, rumâni ai m-rii. Din actul de răscumpărare din 20 iulie 1745, aflăm că rumânii din Bădești s-au prezentat la C. Mavrocordat cerînd îngăduința de a se răscumpăra „fiindcă de multă vreme iaste de cîndu sîntu tot rumâni sfintei mănăstiri, tot din neam în neam pînă acum”³⁹. Documentul nu furnizează nici o indicație asupra momentului în care rumânii se înfățișează domnului cu cererea lor și nici nu amintește nimic despre judecățile — și mai ales de cea din urmă judecată privind contestația de către locuitorii din Bădești a stării lor servile. Este foarte probabil — așa cum vom vedea în alte cazuri similare — ca această cerere să fi fost prezentată domnului îndată după hotărîrea divanului din 9 iunie. Domnul se arată însă respectuos față de instituțiile existente; el

³⁹ *Ibidem*, p. 440.

nu poate anula legătura de dependență personală care îi leagă pe rumânii din Bădești de egumenul m-rii Cîmpulung și îi îndreaptă deci pe solicitanți la seniorul lor, singurul în măsură să accepte sau să respingă ieșirea din servitute.

Răspunsul favorabil al egumenului este sprijinit pe două motive : „socotind și atîta vreme a rumânii lor și neavînd sfînta mănăstire moșie de cîmpu” ; cel dintîi coincide, după cum se poate lesne constata, cu motivul invocat de rumâni înaintea domnului — vechimea stării lor de șerbie, celălalt — lipsa unei „moșii de cîmp ” — este destul de neclar : m-rea Cîmpulung stăpînea moșii în regiunea de șes a Țării Românești, iar din sămile m-rii pentru anii 1730—1741 reiese că rezerva seniorială avea o întindere destul de însemnată, de vreme ce cantitățile de cereale recoltate de pe ea sînt superioare celor provenite din dijmă. Forța de muncă a rumânilor din Bădești își putea găsi o utilizare în cadrul ansamblului domenal al m-rii Cîmpulung. Alături însă de această neclaritate, documentul omite să arate un fapt de mare importanță : banii necesari răscumpărării — 25 de taleri de omul casnic cu copii și 12 taleri și jumătate de holtei — sînt dați de domn. O spune clar un document din 20 februarie 1747 ; după ce aminteste de judecata din 9 iunie 1745, care confirma starea de rumânie a locuitorilor din Bădești, actul menționat continuă : „Dar iarăși măriia sa, ca un domn bun și milostiv i-au răscumpărat cu banii mării sale însă numai capetele lor fără de moșie, numai pre acei rumâni cîți fusese la divan”⁴⁰. De altminteri însuși actul de eliberare cuprindea precizarea că s-au răscumpărat din rumânie numai țărani prezenți la divan „afară din alți rumâni, cei ce sînt fugiți în țară”. Rostul precizării stă, desigur, în legătura cu mobilurile gestului domnesc. Generozitatea lui C. Mavrocordat urmărește un scop bine definit : să-i convingă pe cei fugiți că revenirea la căminele lor nu le poate fi decît avantajoasă. Prin procesul intentat mănăstirii și prin numărul însemnat al fugarilor, satul Bădești se manifestase ca un centru de agitație și instabilitate. Solicituidinea lui C. Mavrocordat constituia manifestarea unei orientări noi în politica domniei, asupra căreia vom reveni, dar ea era dictată în același timp de necesitatea de a potoli, prin concesi, nemulțumirile din rîndurile țărănimii provocate de exploatarea fiscală și seniorială. Este semnificativ, din acest punct de vedere, că răscumpărările din rumânie au fost acordate unor sate (Bădești, Bogdănești, Vaideei, Cîndoi etc.) ai căror locuitori refuzau să recunoască condiția lor servilă și să presteze muncile și serviciile care decurgeau din această situație. Împotrivirea lor se transmitea din generație în generație, continuitatea rezistenței dobîndind adesea o vechime seculară.

Aceeași discreție, în ceea ce privește intervenția domniei în reglementarea conflictului dintre senior și șerbi, o întîlnim și în răscumpărarea din rumânie a locuitorilor satului Bogdănești al m-rii Arnota. Actul de confirmare din 10 ianuarie 1746 informează numai că sătenii s-au prezentat

⁴⁰ *Ibidem*, p. 472.

la divan, înaintea domnului, „de și-au luat voie de s-au răscumpărat, fiind și cu voia egumenului și a tot soborul sfintei mănăstiri”⁴¹. Abia dintr-o jalbă a egumenului Arnotei, de la începutul anului 1747, aflăm însă că răscumpărarea s-a făcut cu banii dați de domn: „Te-ai milostivit — scrie egumenul — măriia ta astă iarnă de i-ai răscumpărat de rumânie cu bani din vistieria mării tale”⁴². Documentul nu precizează dacă banii proveneau din vistieria țării sau din cămara domnească, dacă adică intervenția domnului avea caracter public sau privat. Un alt caz de eliberare din rumânie prin răscumpărare furnizează unele indicații interesante și în această privință. La 12 ianuarie 1746 se înfățișau divanului rumâni m-rii Bistrița din satele Vaideei și Cîndoi, care contestau că sînt șerbi ai mănăstirii. Hrisoavele de danie și confirmare prezentate de egumen decid judecata divanului: m-rea îi va stăpîni ca rumâni pe locuitorii celor două sate. Ca și la m-rea Cîmpulung, egumentul se arată — cel puțin după informația documentului — doritor să se dispenseze de forța de muncă servilă: „Numai egumentul au căzut cu rugăciune la măriia sa vodă zicînd că de acești rumâni mănăstirea nu are nici un folos, ci numai să lea dea voe să s(e) răscumpere, și cu banii ce va lua de la dînșii să va cumpăra alt lucru statornic de la care va avea mănăstirea mai mare folos”⁴³. Cererea egumenului pune pe domn în dilemă: a-i satisface dorința înseamnă a strica dania domnilor anteriori și a cădea deci sub blestem. Cei întrebați asupra acestei probleme — mitropolitul, episcopii, egumenii aflați în București cu prilejul Bobotezei și veliții boieri — arată domnului că m-rea nu are nici un folos de la rumâni ei și deci răscumpărarea lor este avantajoasă. Sărăcia celor care urmau a fi emancipați făcea însă răscumpărarea destul de problematică și atunci boierii — informează actul — se adresează domnului: „Ne-am rugat la măriia sa vodă ca să dea bani din visterie, fiind și ei dajnici visteriei”⁴⁴. Lăsînd la o parte problema cui aparține de fapt această inițiativă — domnului sau boierilor, cazurile precedente îndemnîndu-ne să credem că și în cazul de față C. Mavrocordat se ascunde de astă dată însă în spatele unui demers al divanului —, se cuvine a stărui asupra motivării date pentru a lua bani din vistieria țării: „Să dea bani din visterie, fiind și ei dajnici visteriei”. Nu cunoaștem o altă afirmare atît de categorică a datoriei pe care statul o contractează față de cei care prin contribuțiile lor pecuniare îi susțin existența. Firește că în ultimă instanță m-rea este beneficiara răscumpărării, dar textul documentului subliniază că banii sînt dați pentru a veni în ajutorul rumânilor („zăbovindu-se lucrul, vor rămînea iarăși robi mănăstirii”); din dubla ipostază a locuitorilor din cele 2 sate ale m-rii Bistrița — rumâni ai m-rii și contribuabili, deci supuși domnului —, actul o pune în lumină numai pe cea din urmă. Ieșirea din servitute le este înlesnită de către domn rumânilor din Vaideei și Cîndoi pentru că ei poartă o parte

⁴¹ *Ibidem*, p. 450.

⁴² *Ibidem*, p. 470.

⁴³ *Ibidem*, p. 451.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 452.

din povara fiscală. În concepția reformatoare mavrocordătească, statul nu mai poate rămîne un simplu privitor al raporturilor senioriale, ci încearcă să elimine limitele pe care autoritatea seniorială le pune autorității domnești. Afirmînd principiul unor îndatoriri reciproce între stat și masa contribuabililor, domnul se adresa de fapt, prin rumânii Bistriței, tuturor țăranilor șerbi, fugiți sau ascunși; orice contribuabil, indiferent de condiția persoanei sale, putea să beneficieze de sprijinul autorității domnești — deci al statului —, care nu înțelegea să uite de vreunul din supușii săi. Interese fiscale imediate, extinderea autorității domnești prin eliminarea celei senioriale — o dată cu abolirea șerbiei —, o nouă concepție de guvernare se concentrau toate în aceste acte de răscumpărare cu banii domniei. În toate cazurile prezentate mai sus, domnul subliniază că, după cercetarea dovezilor aduse de părți, condiția servilă a țăranilor împricinați nu poate fi pusă la îndoială și că, prin urmare, m-rea este în drept să-i stăpînească. Instituția șerbiei nu este găsită incompatibilă cu etica creștină — așa cum vom întîlni în marile hrisoave din 1 martie și 5 august 1746 — și, ca atare, nu este condamnată în nici un fel. Răscumpărarea cu banii vistieriei este trecută uneori sub tăcere, iar inițiativa domnului se ascunde sub propuneri venite de la egumen sau boieri, pentru a nu oferi mai tîrziu temeuri de contestare a legalității actului prin invocarea unui act de forță al domnului.

Răscumpărările rumânilor cu banii domniei au însemnat o abolire lentă, fragmentară și camuflată a șerbiei, pe care domnia a alăturat-o măsurilor de caracter general privind instituția rumâniei⁴⁵.

Abolirea rumâniei Cel dintîi din șirul de așezăminte care au pus capăt șerbiei nu pomenește, paradoxal, nimic despre rumâni. Într-o „carte obștească” din 26 octombrie 1745, care, pentru a i se asigura o largă răspîndire, a fost tipărită, domnul hotărăște o serie de avantaje pentru locuitorii fugiți din țară și care s-ar reîntoarce la căminele lor. Dintru început se arată că decizia domnului are drept scop să aducă la îndeplinire dispozițiile Porții referitoare la repopularea țării cuprinse în hațișeriful de investire. Înlesnirile acordate priveau atît obligațiile fiscale, cît și cele față de stăpînul moșiei: scutirea de toate dările în primele șase luni, ruptoare cu vistieria în sumă de 5 taleri, cu termenele de achitare alese de contribuabil, 6 zile de clacă sau 60 de bani stăpînului moșiei, alături de dijmă. De remarcat că, spre deosebire de așezămîntul agrar privind îndatoririle

⁴⁵ Cu prilejul unei judecați, în decembrie 1776, locuitorii satului Frințești-Vilcea al m-rii Dintrunlemn afirmă că „ei fiind rumâni ai mănăstirii cu toată moșia lor, iar răposatul măriia sa Constantin vodă i-au fost răscumpărat din rumânie numai pă dînșii, iar moșia au rămas mănăstirii, invoidu-să răposatul domnu cu mănăstirea, ca să-și ție rumânii vadurile de moară, ogrăzile și livezile cu toate namestiile lor și dijmă să nu dea la mănăstire, avînd dăosebire dă ceilalți lăcuitori” (*D.R.A.*, p. 617). Sătenii nu pot prezenta însă nici un document în sprijinul afirmației lor și nici nu lămuresc împrejurările care l-au determinat pe domn să le acorde un regim de favoare, deosebi suprimarea dijmei, cu totul neobișnuit.

oamenilor liberi fără pământ, convertirea clăcii nu depinde de acordul stăpînului de moșie. Cartea domnească nu arată lămurit cine avea să beneficieze de aceste facilități, mărginindu-se să arate că ele erau destinate „numai pentru cei ce se află în străinătate”. Se sublinia că erau excluși „cei ce umblă cu înșelăciuni, sculîndu-se de la un județ și mergînd la altul să facă că sînt străini”⁴⁶, vinovații urmînd a plăti îndoit dările anului în cursul căruia se tănuiseră.

După cum se constată, nimic din textul acestei cărți tipărite nu lasă să se întrevadă dacă rumânii reîntorși în țară aveau sau nu să se bucure de înlesnirile prevăzute. O prevedere din cuprinsul ei ar părea să se adreseze numai oamenilor liberi : „să-și aleagă loc de așazăre unde le va plăcea ca să se așeze deosebi”. În principiu, rumânii reîntorși trebuiau să revină pe moșiile seniorilor lor, întrucît legătura de dependență personală nu era anulată de abandonarea domeniului. Atît timp cît exista servitutea corporală, de libertatea alegerii moșiei, deci și a stăpînului, nu se puteau bucura decît oamenii liberi fără pământ. Formularea cuprinsă în așezămînt implică, așadar, libertatea personală a beneficiarilor, dar nu o afirmă rîspicat. Locul pe care el îl lasă echivocului, atît de mare încît o instituție, rumânia, să poată încăpea, a fost oare întîmplător? Am arătat mai sus că lipsa de precizie pare a fi o caracteristică a hotărîrilor domnești din vara și toamna anului 1745 privitoare la țărănime, textul lor omițînd să arate clar dacă măsurile adoptate au ca obiect pe oamenii cu învoială sau pe rumâni. Cum simpla „scăpare” a cancelariei nu poate constitui o explicație satisfăcătoare, este de admis că aceste acte reprezintă etapele de-a lungul cărora se realizează abolirea șerbiei și asimilarea rumânilor cu oamenii liberi lipsiți de pământ.

Înlăturării echivocului din hotărîrea de la 26 octombrie 1745 îi este consacrată o mare adunare, la care, după mărturia însăși a domnului, participă „toată obștea bisericască cît și . . . toți boiarii țării”⁴⁷. Problema pe care C. Mavrocordat o supune discuției acestei adunări rămîne tot aceea a găsirii mijloacelor celor mai potrivite pentru readucerea locuitorilor fugiți „dupe cum iaste datoria stăpînească și dupe hatișeriful prea puternicii împărății”. Măsurile stabilite în toamna anului precedent rămîn în vigoare, dar domnul mărturisește a fi pus în fața unei grave probleme de conștiință : așezămîntul din 26 octombrie 1745 nu menționează dacă de avantajele acordate celor reîntorși pot beneficia și rumânii, astfel că unii din rumânii fugiți, neștiind dacă se vor bucura de înlesnirile hotărîte, vor ezita să revină, iar alții, o dată reveniți în țară, „în loc a-și cîștiga răpaos și odihnă, să cază iarăși de iznoavă suptu jugul robiei”, ceea ce domnului i se pare a fi un păcat personal. Alternativa pe care domnul o prezintă adunării este o dilemă autentică. „Care din doază — se adresează C. Mavrocordat adunării — ni să pare a fi mai cu cale : a să zătici unii ca aceștia să nu vie la patria lor, au viindu să fie suptu jugul rumâniei ca

⁴⁶ *Ibidem*, p. 448.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 453.

și mai înainte, căci că măria sa va să dea această întru înștiințarea aceluia să nu rămâie măria sa suptu păcatul acela". Rezolvarea o oferă mitropolitul Neofit, care ia cel dintâi cuvântul: pentru ca nici rumânii să nu rămână „înstreinați", nici domnul să păcătuiască — mitropolitul subliniind cu acest prilej gravitatea păcatului: „Va avea măria sa mare păcat și încă păcat de moarte și în cealaltă viață să va osîndi sufletul mării sale, fiindu că măria sa să face pricină robiei lor" —, primul prelat al țării propune ca orice rumân care se reîntoarce în țară să devină om liber. Propunerea sa a fost adoptată, hotărîndu-se ca „veri care den rumâni ori mănăstirești ori boerești vor fi înstreinați den pămîntul acesta, aceia vrînd să se întoarcă la pămîntul patriei lor să se așeze unde le va fi voia, și de rumânie să fie slobozi și ertați" ⁴⁸.

Consecința firească a hotărîrii din 1 martie 1746 nu se lasă așteptată: o nouă adunare, a cărei solemnitate este sporită de prezența patriarhilor de Ierusalim și Alexandria, decide abolirea definitivă a șerbiei: rumânii sînt eliberați numai cu capetele, „fără moșie". Stăpînii, la rîndul lor, sînt invitați să le acorde iertarea gratuit, în caz contrar „să aibă a face acei rumâni cum vor putea și să dea bani de fieștecare cap cîte taleri zece, și să se răscumpere, și cu voe de va fi stăpînului său și fără de voe" ⁴⁹. De astă dată motivul arătat pentru această hotărîre este de ordin pur etic: „A avea supuși robiei pe pravoslavnicii creștini, care sîntu întru o credință cu noi, nu iaste lucru creștinescu, ci de mare pagubă sufletelor noastre".

Urmărite în succesiunea lor, cele trei acte care marchează sfîrșitul șerbiei în Țara Românească — hotărîrile din 26 octombrie 1745, 1 martie și 5 august 1746 —, precum și eliberările din rumânie din intervalul cuprins între primul și cel din urmă din actele amintite dau la iveală factorii decisivi care au prezidat elaborarea reformei mavrocordătești: a) criza demografică cu consecințele ei fiscale și sociale; b) noile concepții de guvernămînt ale domnului fanariot; c) schimbările de mentalitate economică și colectivă.

Repusă în contextul demografic-fiscal în care a fost realizată, eliberarea rumânilor apare ca o concesie făcută de domnie țăranilor șerbi fugari în scopul de a-i determina să revină în țară sau să iasă din ascunzători. Contribuabilului evazionist de condiție servilă i se prezintă o tentativă capabilă să-l convingă că e în folosul său să devină un platnic stabil și conștiincios al dărilor către stat. Avantajul pentru fisc al concesiei pe care domnul o face prin abolirea șerbiei e că, spre deosebire de reformele fiscale anterioare, care într-o primă fază implicau o reducere a volumului de încasări, eliberarea rumânilor nu numai că nu prejudiciază cu nimic veniturile vistieriei, dar, prin înlăturarea autorității senioriale, apropie organele fiscului de masele de contribuabili. Alături de generalizarea rupei, desființarea servituții corporale apare ca o măsură determi-

⁴⁸ *Ibidem*, p. 453.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 463.

nată de depopularea masivă a țării. Fuga a impus, așadar, ca soluție a penuriei de contribuabili, abolirea rumâniei și tot ea a făcut posibilă realizarea practică a acestei măsuri. Părăsirea de către masele de rumâni a domeniilor feudale a slăbit pînă la anulare raporturile de servitute personală, a dislocat grupul uman al senioriei și a facilitat măsurile domniei. Departe de a fi un exorcism pentru alungarea fantomei unei instituții decedate, eliberarea rumânilor din 1746 constituie o dovadă a numărului ridicat al țăranilor șerbi la mijlocul veacului al XVIII-lea. Atît în cartea tipărită din toamna anului 1745, cît și în hrisovul din 1 martie 1746, domnul invocă hatișeriful sultanului care ordona readucerea celor „înstrăinați”. Se poate oare admite că ar fi fost necesară abolirea șerbiei, că ar fi fost convocate două adunări solemne ale clerului și boierimii pentru a promulga măsuri privind un număr restrîns de locuitori? În hrisovul din 1 martie 1745, dincolo de discuția privind scrupulele de conștiință ale domnului și teama pentru ce va fi „dincolo”, apare o preocupare foarte terestră; măsurile luate de domnie pentru a reface potențialul demografic și fiscal al țării nu pot avea efectul dorit dacă evaziونیștilor fugari nu li se oferă o concesie majoră, care în concepția lui C. Mavrocordat este abolirea rumâniei. Prin revenirea cîtorva rumâni, simple vestigii ale unei instituții dispărute sau disparente, credea oare domnul că va putea asigura masa de contribuabili care să satisfacă exigențele Porții și ale fiscului? Firește că deplasările de populație și fuga, provocate de război, și apăsarea fiscală au generat o criză a rumâniei, ca instituție, care în cele din urmă a permis lichidarea ei, dar, dacă mai e necesar să subliniem, criză nu înseamnă dispariție. Reforma socială a lui C. Mavrocordat poate fi înțeleasă numai în raport cu cea fiscală, iar conjugarea revelă dimensiunile locului ocupat de oamenii de condiție servilă în ansamblul de contribuabili ai țării.

Abolirea șerbiei a înlăturat orice obstacol din calea exercitării efective și directe a autorităților domnești. În concurența dintre autoritatea domnească și cea seniorială, C. Mavrocordat a asigurat, prin reforma sa, victoria celei dintii. Răscumpărările de rumâni cu banii vistieriei din perioada imediat premergătoare desființării rumâniei reprezintă de fapt o acțiune de „recuperare” a supușilor pe care seniorii laici și eclesiastici i-au „sustras” autorității domnești. Prin înlăturarea barierei senioriale, domnul a căpătat posibilitatea de a reglementa la scara întregii țări și a întregii populații sătești de pe domeniile feudale regimul de obligații față de stăpînul moșiei, de a înlătura, astfel, discrepanțele marcante dintre o moșie și alta, care prin deplasările de populație provocate se răsfrîngeau negativ asupra percepției dărilor. Prin desființarea servitutei personale și deci a autorității senioriale, domnul se vrea, în principiu, un suveran „echidistant” în raport cu toate clasele și categoriile sociale. Firește că solidaritatea intereselor de clasă așază pe aceeași poziție pe domn și marii stăpîni de pămînt, dar nu este mai puțin adevărat că, în măsura în care au practicat o politică de absolutism luminat, domnii fanarioți au încercat să arate că în fața scaunului domnesc apartenența de stare dispare în

calitatea de supus al domnului. Și în această privință, C. Mavrocordat ne oferă — dacă lăsăm la o parte conduita originală a lui N. Mavrogheni — exemplul cel mai concludent. Mărturiile surselor sînt unanime în a sublinia atenția pe care domnul o arăta plîngerilor venite din partea supușilor de rînd împotriva abuzurilor săvîrșite de boieri⁵⁰. Prin măsurile fiscale și sociale, C. Mavrocordat a urmărit omogenizarea masei de populație sătească de pe domeniile boierești și mănăstirești atît sub raportul contribuțiilor fiscale — generalizarea ruptei —, cît și al statutului personal — abolirea șerbiei.

În sfîrșit, eliberarea rumânilor trebuie situată, pentru a putea fi înțeleasă, în climatul mental al epocii. O instituție de vechime multiseculară, ca șergia, necesita, pentru a fi abolită real, o perioadă premergătoare, în cursul căreia structurile ei fundamentale să fie supuse unor însemnate modificări. Procesul de transformare a afectat bazele înseși ale instituției și ele s-au repercutat asupra chipului de a gîndi al colectivităților umane. Ceea ce caracterizează desfășurarea acestui proces este ritmul său lent, imprimat de reproducerea în aceleași forme a proceselor economice de bază și de consecința pe plan mental a acestei cvasiimobilități a formelor de producție, repulsia față de orice tentativă de inovație. Șergia a traversat și ea o perioadă de prefaceri, de peste un secol, la capătul căreia contemporanii au constatat că se aflau în fața unei realități noi, rezultat al unor schimbări imperceptibile, devenite incompatibile cu felul de a concepe organizarea societății și funcțiile componentelor ei.

Literatura românească medievală nu a cunoscut nici schemele de organizare — îndeobște tripartite — ale societății feudale și nici vreo încercare de îndreptățire a lor, așa cum se întîlnesc frecvent în scrierile occidentale din evul mediu. Rămîne însă în afară de orice îndoială că șergia era considerată ca o instituție perfect legitimă, iar menținerea unui om în starea de servitute nu apărea nici clericilor și nici laicilor ca ceva contrar normelor de etică creștină, pe care se întemeia întreaga viață spirituală a societății. Dependența servilă va fi apărut contemporanilor ca un raport similar — „inferiorizat” însă de condiția partenerului rural — cu cel de fidelitate personală existent între stăpînul de pămînt și domn. Distincția dintre „credincioasa slujbă” și „poslușanie” era limpede pentru oricine, dar, lăsînd la o parte zonele sociale în care existau, ele se înfățișau ca raporturi personale reciproce de drepturi și îndatoriri.

În sistemul de organizare domenală, șergia permitea o exploatare sporită a omului de condiție servilă în raport cu țaranul liber fără pămînt și constituia deci un izvor de bogăție. Din acest punct de vedere, și numai din el, iertarea de rumânie era socotită a fi un act benefic pentru stăpînul care îl săvîrșea. Nu faptul că a îngăduit ieșirea dintr-o condiție socială de inferioritate a unor semeni ai săi era considerat drept act de virtute creștină, ci renunțarea la sursa de venit pe care o reprezenta în economia

⁵⁰ Vezi pasajele cele mai sugestive din rapoartele capuchehaielelor și opera lui F. J. Sulzer la Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 305, nota 1.

seniorială individul de condiție servilă. „Folosul sufletesc” al iertării de șerbie dobândit de stăpîn venea în primul rînd din desprinderea de un bun terestru și numai apoi din binefacerea față de persoana rumânului eliberat. De la sfîrșitul secolului al XVII-lea, rumânia suferă un proces de alterare, de dezagregare interioară, ca rezultat al manifestării a două tendințe: una preponderentă — asimilarea rumânilor cu robii, cealaltă secundară — asimilarea rumânilor cu oamenii liberi fără pămînt (subliniem că, în ambele cazuri, asimilarea privește regimul de obligații și nu statutul personal). Pe măsură ce prima tendință menționată se manifesta în forme mai ample și mai viguroase, contemporanii au început să constate că în starea de robie, care le apărea ca justificată față de alogeni — tătari și țigani —, se află și semeni de-ai lor de aceeași credință. Reproșurile pe care Constantin Duca, domnul Moldovei, le adresează boierilor săi subliniază că păcatul lor stă în aceea că, fiind creștini, țin în robie alți creștini. Spusele domnului moldovean sînt departe de a fi singulare; ele reprezintă un laitmotiv al sistemului eticii din veacurile XVII — XVIII pe măsură ce în conștiința populară rumânia devine sinonimă cu robia⁵¹. Această rumânie, degradată în robie, este ținta atacurilor mitropolitului Neofit în adunarea obștească care a elaborat așezămîntul din 1 martie 1746, obiectul condamnărilor patriarhilor de Ierusalim și Alexandria în hrisovul de desființare al veciniei din 5 august 1746. În Țara Românească rumânia abolită la 1746 era o robie aplicată locuitorilor autohtoni; pentru contemporani cele trei tipuri de statut individual — robie, șerbie, libertate — se reduseseră la două — robia și libertatea. În acest sens, hrisovul din 5 august 1746 a declarat că în stare de robie nu pot fi ținuți locuitorii creștini ai țării. În Moldova, situația s-a prezentat altfel: acolo, asimilarea vecinilor cu robii a fost înțeleasă ca un abuz care nu ștergea hotarul dintre robie și vecinie, de aceea hrisovul moldovenesc din 1749 nu desființează șerbia, ci revine numai la definiția originară a condiției de vecin. În ambele țări românești se produsese însă o reacție puternică de conștiință colectivă față de rezultatele procesului îndelungat de asimilare a șerbilor cu robii.

Raportată la cele două coordonate — mentalitatea colectivă și concepția de guvernămînt a domniei —, reforma lui C.Mavrocordat apare față de cea dintîi ca o restaurare, față de a doua, o inovație. Pentru conștiința populară, identificarea rumânului cu robul însemna un act silnic, o încălcare a „obiceiului”, un atentat la bazele fundamentale ale societății. Reprezentările și protestul spontan născute în zonele nestructurate

⁵¹ Este instructivă alăturarea declarațiilor pe care cronică i le atribuie lui Constantin Duca și a preambulului actului de abolire a rumâniei din 5 august 1746: Constantin Duca: „cu păcatu este să-l robești pe frate-tău, căci păgînii își cumpără robi pe bani și în al șaptelea an li iartă, iar alții și mai curînd le dau sloblozenie; iară tu ești creștin și neluîndu-l pe bani, și fiindu creștinu ca și tine și tu vei în veci să-l vecinești” (Pseudo-) N. Costin, *Letopiteful Moldovei*, ed. cit., p. 41; actul din 5 august 1746: „Deci dar cunoscînd și noi cu toții de obște că acest lucru, a avea supuși robei pe pravoslavnicii creștini, care sîntu întru o credință cu noi, nu iaste lucru creștinescu, ci de mare pagubă sufletelor noastre...” (D.R.A., p. 463).

ale psihicului social au fost consolidate de acțiunea domniei, care, în propriile sale interese, a acreditat, prin intervențiile directe și categorice în litigiile de rumânie dezbătute în divan, ideea că rumânia este echivalentă cu robia. În această perspectivă, abolirea șerbiei avea semnificația unei reintrări „în legalitate”, a unei reîntoarceri la vechile rînduiri care se încadra perfect — și era deci deplin acceptabilă — în conservatorismul spiritului medieval. Actul din 5 august 1746 a fost o mică reprezentare regizată de domnie, dar al cărei succes s-a datorat situației din Țara Românească în acel moment: fuga țărănimii dezorganiza sistemul fiscal și cel domenal, iar măsurile domniei, puse în termeni de etică creștină, au fost acceptate — dar nu fără rezistență — de marii stăpîni de pămînt, care — în Țara Românească — priveau cu mai mult interes spre dregătoriile aducătoare de venit decît spre propriile domenii. Pentru ei, țaranul era mai important în situația de contribuabil decît în aceea de cultivator pe domeniu. În Moldova, rezistența boierimii, mult mai legată de administrarea bogăției funciare decît cea de peste Milcov, a fost mai puternică. Domnia nu a mai izbutit să reediteze „scenariul” bucureștean, prin identificarea veciniei cu robia, ci, în fața împotrivirii stăpînitorilor de pămînt, a fost silită să se resemneze cu o nouă definire a condiției servile. Văzută astfel, reforma din Moldova are un caracter mai accentuat restaurator decît aceea din Țara Românească. Totuși, atît la București, cît și la Iași, domnia a reușit să introducă un element nou: reglementarea de către autoritatea centrală a obligațiilor în muncă ale foștilor rumâni și ale vecinilor față de stăpînii de moșii. În hrisovul de desființare a rumâniei, problema îndatoririlor față de boieri și mănăstiri a celor eliberați este lăsată cu totul la o parte și, în logica domniei, lucrul e pe deplin firesc. Rumânia fusese echivalentă cu robia; abolirea ei însemna automat intrarea — iar pentru contemporani „reintrarea” — celor eliberați în categoria oamenilor liberi fără pămînt sau, în terminologia timpului, „a celor ce șed pe moșii streine”. Regimul de obligații al acestora fusese însă fixat prin așezămîntul din 1745, astfel că, o dată cu dobîndirea statutului de oameni liberi, foștii rumâni se încadrau în prevederile amintitului urbariu domnesc⁵²; quantumul clăcii datorat stăpînului de moșie era, așadar, subînțeles. În Moldova, unde, în principiu, dependența servilă era menținută, stabilirea numărului zilelor de clacă era mai dificilă. Atît timp cît vecinia era în ființă, imixtiunea domniei în sfera autorității senioriale era, cel puțin teoretic, exclusă. Revenirea însă la statu-quo-ul ante social era departe de a satisface obiectivele programului mavrocordătesc de reformă. Față de rezistența hotărîtă a stăpînitorilor de pămînt, soluția nu putea fi decît un compromis; vecinia era definită în trăsăturile ei distinctive în raport cu robia, dar un element nou își făcea apariția în situația țaranilor șerbi: regimul obligațiilor în muncă nu mai depindea de dispozițiile senioriale, ci era stabilit în cuprinsul așezămîntului — 24 de zile de clacă anual. Așadar, dacă în Țara Românească, oamenii liberi

⁵² Vezi mai jos, p. 136.

fără pământ și foștii rumâni se contopeau într-o singură categorie — aceea a țărănimii clăcașe —, obligată la 12 zile de clacă pe an, în Moldova, unde diviziunea tripartită — robie, vecinie și oamenii cu învoială — continua să existe, „neovecinii” aveau să presteze un număr de zile de clacă dublu față de oamenii liberi fără pământ. Situație care, prin firea lucrurilor, era sortită unei rapide dispariții. În scurt timp, cele 24 de zile statornicite în 1749 erau reduse la 12, vecinia stingându-se în Moldova prin presiunea realităților cotidiene⁵³.

Prețul de răscumpărare O problemă care se cuvine a fi discutată este aceea a prețului de răscumpărare : cei zece taleri reprezentau sau nu un preț ridicat ? o sumă care să solicite rumânului un efort financiar deosebit ? Documentele privind vânzările de rumâni sau răscumpărările din rumânie din deceniile anterioare eliberării din 1746 arată că prețul unui rumân varia între 30—40 de taleri⁵⁴. La 20 iunie 1745, m-rea Cîmpulung acceptă răscumpărarea rumânilor din satul Bădești la prețul de 25 de taleri „omul casnic cu copiii lui” și 12 pol taleri de holtei⁵⁵. Pentru a stabili valoarea relativă a cuantumului fixat — adică în raport cu prețurile altor articole —, amintim că în hrisovul din 1741 al lui C. Mavrocordat sînt enumerate prețurile anterioare introducerii vîcăritului și cele existente în momentul redactării actului : vita — subînțeles bovină — costa 2 taleri, boul 5 taleri ; în 1741, din pricina scumpetei provocate de perceperea vîcăritului, prețurile înregistrează o creștere simțitoare : vita se cumpără cu 10 taleri, vaca cu 15, boul cu 20. Cunoaștem, așadar, limitele de variație a prețurilor vitelor între o perioadă de mare ieftinătate și una de scumpete excesivă, adică a unui articol care constituia principalul obiect al negoțului practicat de gospodăria țărănească. Față de datele prezentate mai sus, prețul stabilit de actul din 1746 apare a fi sub limita inferioară a prețului curent al unui rumân, avantajul acordat țărănilor șerbi fiind, astfel, evident. Suma în sine nu era însă — în raport cu prețurile timpului — neînsemnată ; ținînd totuși seama de numărul relativ ridicat al vitelor de care dispunea o gospodărie sătească, este de admis că dobîndirea ei, în urma unui act de negoț, era lesnicioasă.

⁵³ Pentru caracterul reformei lui C. Mavrocordat în Țara Românească și mai ales în Moldova, vezi analiza lui V. Georgescu, *L'Assemblée d'états ou la grande assemblée du pays comme organe judiciaire en Valachie et en Moldavie (XVIIe et XVIIIe siècle)*, în „Revue roumaine d'histoire”, V (1966), nr. 5, p. 794—799.

⁵⁴ La 18 martie 1700, domnul confirmă răscumpărarea din rumânie a trei rumâni —, — dintre care unul și „cu fiii săi” — „capetele lor făr'de moșie” cu 40 de taleri (*D.R.A.* p. 183—184) ; doi rumâni din Bunești-Vilcea își răscumpără la 9 august 1704 capetele de la episcopia Rimnic cu 60 de taleri (*ibidem*, p. 208) ; M-rea Snagov accepta la 16 septembrie 1710 răscumpărarea, fără moșie, a trei rumâni cu 90 de taleri, iar la 18 septembrie a altor trei rumâni cu 120 de taleri (*ibidem*, p. 240—243) ; la 12 septembrie 1726, C. Brătășanul vinde un rumân din Sutești „făr'de moșie și făr'de vie” cu 60 de zloți (*ibidem*, p. 319). Cu un preț mult mai scăzut în raport cu exemplele enumerate mai sus se răscumpără un rumân din Bîlta împreună cu cinci feciori ai săi : ei dau m-rii Strîmba 90 taleri (*ibidem*, p. 220—221).

⁵⁵ *Ibidem*, p. 441.

Rumânia după reforma
din 1746

Actul de abolire a șerbiei prevedea, după cum se știe, două modalități de ieșire din starea de servitute corporală: iertarea acordată de stăpîn și răscumpărarea, cu sau fără îngăduința acestuia, pe un preț de 10 taleri. În starea actuală a documentației, nu se poate ști care a fost calea cea mai răspîndită de dobîndire a libertății. Dispunem totuși de cîteva mărturii documentare⁵⁶ care arată că prevederile așezămîntului referitoare la eliberarea prin răscumpărare au avut o aplicare relativ întinsă în timp: ultimul document cu acest conținut pe care îl cunoaștem este din 25 aprilie 1747; la această dată, un rumân din satul Cricov se răscumpără cu zece taleri de la Pirvu Cantacuzino „numai el, capu lui...”⁵⁷. Documentul nu cuprinde nici un fel de referire la așezămîntul din 5 august 1746 și numai prețul răscumpărării — de zece taleri — ar putea constitui un indiciu că ne aflăm în fața unei aplicări a menționatei hotărîri. O afirmație sigură în această privință se întîlnește însă în actul de răscumpărare amintit din 20 februarie 1747, a celor doi rumâni din satul Bădești ai m-rii Cîmpulung; egumenul Nicodim precizează, cu acest prilej, că hotărîrea soborului mănăstirii de a satisface cererea de răscumpărare a celor doi rumâni urma „luminata poruncă domnească”, Și aici, firește, condițiile sînt tot cele stabilite în hrisovul de eliberare: eliberarea individuală, fără pămînt și prețul de zece taleri.

Vechimea multiseculară a rumâniei a asigurat practicilor legate de existența condiției servile o durată care sfida abolirea imediată proclamată de actul din 5 august 1746.

Pentru unii stăpîni de moșie, hotărîrea din 5 august 1746 nu însemna abolirea definitivă și necondiționată a rumâniei. De altminteri așezămîntul

⁵⁶ La 23 noiembrie 1746, Necula Burluș din satul Ciofrîngeni împreună cu cinci fii a săi se răscumpără de la Neculai Argetoianu, dînd fiecare cîte zece taleri (*D.R.A.*, p. 469); Ion și Stănilă, feciorii lui Vasile Liț din satul Bădești, se răscumpără de la m-rea Cîmpulung, cu zece taleri fiecare, la 20 februarie 1747 (*ibidem*, p. 471—472). Alte cazuri de răscumpărare sînt menționate în cuprinsul acestui studiu. Documentele citate elimină definitiv din discuția privind rumânia în secolul al XVIII-lea argumentul lui C. Giurescu, după care „dovadă că rumânia atunci (în 1746 — *n.r.*) aproape nu mai exista este faptul că ea dispare imediat fără ca să cunoaștem plînă acum măcar un singur caz de răscumpărare” (C. Giurescu, *Studii de istorie socială*, Buc., 1943, p. 205).

⁵⁷ *D.R.A.*, p. 474. Documentul, prost conservat, prezintă numeroase omisiuni. Credem că textul trebuie întregit astfel: „s-au răscumpărat numai el, capu lui că co(pii) cînd s-au răscumpărat (n)-au avut, însă s-au răscumpărat și cu mo(ște)niea lui toată, însă taleri 10”. Prin „moștenire” sînt de înțeles copiii pe care cel eliberat i-ar fi avut în viitor. Precizarea că e vorba numai de „capul” rumânului și suma plătită — zece taleri — indică limpede că nu poate fi vorba de un bun funciar.

Pentru aplicarea hotărîrii de eliberare, amintim și scrisoarea din 12 ianuarie 1747 a ispravnicului moșiei Ciofrîngeni către domnița Bălașa: „Și iar fac știre mării tale, că cer să se răscumpere patru rumâni, anume... Cu aceștia vei ști măriia ta că mi-amu loatu și bani. Ci să fie luminată poronca mării tale, ca să li să facă cărți și banii li voi trimite eu la mării(a) ta. Nu e nici o pricină” (Emil și Ion Vîrtosu, *O sută de ani de la înființarea așezămîntelor brîncovenesti*, Buc., 1938, p. 81). E semnificativ că ispravnicul nu a mai așteptat îngăduința Bălașe pentru a accepta cererea de răscumpărare, ci, potrivit așezămîntului, a luat banii și a cerut să li să facă cărți de eliberare.

însuși, în ciuda declarației inițiale privind desființarea șerbiei, lăsa posibilitatea menținerii condiției servile într-o singură situație, mai mult implicit decît explicit. După cum s-a văzut, în cazul cînd rumânilor li se refuza de către stăpînii lor eliberarea gratuită, ei urmau să-și răscumpere libertatea dîndu-le acestora 10 taleri. Așezămîntul nu stabilește însă nimic privitor la rumânii care, nefiind eliberați benevol, nu dispuneau de suma necesară răscumpărării. Este de admis că, în ciuda condamnărilor rostite împotriva rumâniei, stăpînii de moșie au continuat să-i mențină în situația de șerbi pe acei dintre rumâni care nu putuseră plăti cei zece taleri. Credem că această situație stă la originea statutului de libertate deosebit pe care îl dezvăluie o jalbă din 15 iulie 1752 a egumenului m-rii Arnota referitoare la refuzul satelor Dobriceni și Bogdănești de a presta îndatoririle lor. Reamintind că unii dintre locuitorii ce se făceau vinovați de nesupunere fuseseră răscumpărați de către C. Mavrocordat — evidentă referire la satul Bogdănești⁵⁸ —, egumenul pune în evidență existența a două categorii de țărani în cuprinsul domeniului mănăstiresc: unii liberi, alții șerbi. El se plînge că cei răscumpărați „nici zilele cele rînduite de clacă nu vor să le lucreze” și continuă „iar alții din dînșii *au rămas tot rumâni* (subl. ns.) și sfînta mănăstire nu cunoaște ajutoriu de un ceas de la dînșii și nici zilele cele rînduite . . . nu vor să-și dea”. Distincția stabilită de egumen între cei emancipați din servitute și cei rămași în condiția servilă este prea categoric afirmată pentru a mai lăsa vreo îndoială asupra existenței unor rumâni pe domeniul m-rii Arnota la șase ani de la reforma lui C. Mavrocordat. Ceea ce se cuvine a fi subliniat în cazul de față e deosebirea regimului de obligații corespunzătoare statutului de liber sau șerb al țăranului. Cei care fuseseră răscumpărați prestau mănăstirii claca fixată de așezămîntul din 1745 — „zilele cele rînduite de clacă” —; de la cei rămași rumâni, egumenul cerea un cuantum de muncă superior: cele 12 zile ale așezămîntului și „ajutoare” suplimentare atunci cînd mănăstirea avea nevoie. Caracterul nereglementat al unor astfel de servicii era, cum s-a văzut, definitoriu pentru condiția servilă, astfel că și din acest punct de vedere o parte din locuitorii satelor Arnotei rămăseseră în servitute. Regimul de obligații al rumânilor dat la iveală în 1752 — muncă nereglementată și claca fixată de așezămînt — amintește pînă la identitate situația întîlnită în ajunul reformei mavrocordătești.

Ipoteza noastră că rumânii care nu au dat stăpînilor lor cei zece taleri nu au fost eliberați se sprijină însă și pe un alt document, care înfățișează o situație similară tot pe un domeniu ecleziastic. La 5 noiembrie 1750, un anume Vlad, arătat a fi rumân al mănăstirii Cîmpulung, aflat în mare strîmtorare pecuniară, se învoiește cu egumenul m-rii să-i dea acestuia partea sa din pomii din siliștea Izvoranilor în schimbul unei sume de bani. În zăpăsul încheiat cu acest prilej, partea finală, menită să consolideze tranzacția prin înlăturarea eventualelor revendicări, menționează

⁵⁸ D.R.A., p. 513.

pe vânzător și pe fiul său : „... și de către fii-meu, pentru că fii-meu s-au răscumpărat”⁵⁹. Distincția dintre condiția personală a tatălui și aceea a fiului confirmă și explică situația lui Vlad : spre deosebire de feciorul său, el nu se răscumpărase și nici nu fusese eliberat. Neputința de a se emancipa prin răscumpărare se va fi datorat aceleiași situații financiare grele pe care o evocă actul citat : „rămîind ... la mare sărăcie și voidind eu să fug”.

Mai surprinzătoare însă este dezbaterea în divan a unui litigiu de rumânie la mai mult de un deceniu de la abolirea instituției. În primăvara anului 1757, Dionisie, egumenul m-rii Hurez, reclama domnului pe locuitorii din Baia de Fier care luaseră în stăpînire moșia și refuzau să execute îndatoririle față de mănăstire.

El se plînge că în anul precedent țaranii din satul amintit au înaintat domnului o jalbă în care îl acuză „că-i găsec în hrisoavele cele vechi și caut să-i iau rumâni mănăstirii”⁶⁰. În urma judecății s-a hotărît ca sătenii „să aibă pace de rumânie pînă cînd să va îndrepta cu pravilă”, dar aceștia, nemulțumiți, au refuzat să-și mai îndeplinească obligațiile față de mănăstire și au oprit pentru ei întregul venit al moșiei. Egumenul subliniază că temerea țăranilor de a fi reduși la starea de șerbie este neîntemeiată : „și eu de rumânie nu i-am supărat, numai ei să tem știind pă moșii lor la acei boiari”. De fapt fondul conflictului care opunea pe sătenii din Baia de Fier m-rii Hurez era revendicarea de către cei dintîi a moșiei cu același nume, revendicare sprijinită pe un act de răscumpărare de la Mihnea al III-lea, privind atît moșia, cît și persoana țăranilor șerbi⁶¹. Valabilitatea acestei răscumpărări nu a fost recunoscută de domnii următori și, în cele din urmă, satul, ajuns în stăpînirea lui Constantin Brîncoveanu, fusese dat danie ctitoriei sale de la Hurezi.

Pentru acești săteni, libertatea individuală nu putea fi disociată de stăpînirea pămîntului; în ochii lor, regimul obligațiilor clăcășești, impus de așezămintele domnești tuturor locuitorilor aflați pe moșii „străine”, dobîndea caracterul unei trăsături definitorii a condiției servile. Stăpînirea mănăstirii asupra moșiei era considerată de sătenii din Baia de Fier drept o primejdie pentru libertatea lor personală. Acestei preocupări îi răspunde hotărîrea divanului pe care nu o cunoaștem decît dintr-o scrisoare a marelui ban către egumen : „Lor (locuitorilor din Baia de Fier — *n.n.*) le-am făcut carte — scria amintitul boier — ca să fie apărați numai de rumânie, iar cu moșia mănăstirii să nu aibă treabă, ci să lucreze după vechiul obicei de om cîte zile 12 într-un an și să-și dea dijma din toate”. În finalul scrisorii, marele ban îl sfătuia pe egumen : „iar pentru rumânie sfinția-ta să nu-i superi de acum înainte, ci să le

⁵⁹ *Ibidem*, p. 500.

⁶⁰ Arh. St. Buc., M-rea Hurez, XIX/40.

⁶¹ Pentru istoricul pricinii, vezi Eugenia Florescu, *Aspecte ale luptei țăranilor din satul Baia de Fier împotriva exploatării feudale din secolul al XVI-lea și pînă la secularizarea averilor mănăstirești*, în *Studii și articole de istorie*, VII (1965), p. 97.

dai bună pace”⁶². Hotărîrea divanului confirma, prin urmare, situația de țărani clăcași a locuitorilor din Baia de Fier și sublinia că ei nu sînt oameni de condiție servilă, apărîndu-i de eventualele încercări de rumânire. O carte cu un astfel de conținut, emisă de domnul care cu un deceniu în urmă proclama eliberarea rumânilor, este într-adevăr surprinzătoare: în principiu, rumânia, odată abolită, nu mai putea constitui o amenințare pentru stăpîinii din Baia de Fier.

Nici unul din documentele privitoare la conflictul dintre m-rea Hurez și satul Baia de Fier nu face aluzie la modalitatea prin care, în 1746, sătenii de acolo, rumâni ai m-rii, ar fi devenit liberi: fuseseră iertați de mănăstire sau plătiseră cei zece taleri ai răscumpărării? Ceea ce se cuvine subliniat e că, în 1757, divanul și domnul însuși considerau necesar să dea o carte de apărare de rumânie, pe care, cel puțin în principiu, abolirea șerbiei din 5 august 1746 o făcea superfluă. În ce ne privește, credem că sensul acestei cărți era de a-i apăra pe locuitorii din Baia de Fier de ceea ce constituise trăsătura caracteristică a rumâniei: obligația de muncă nelimitată. Domnul stăruia să facă recunoscut și la Baia de Fier un principiu fundamental al politicii sale de reformă: reglementarea raporturilor dintre stăpîinii de moșii și țărani era o prerogativă a domniei, preocupată să asigure un regim uniform de obligații, care să pună capăt deplasărilor țăranilor contribuabili.

Cazurile prezentate mai sus ne îndreptățesc, credem, să afirmăm că rumânia a supraviețuit actului din 5 august 1746, fie în persoana acelor țărani șerbi care nu beneficiaseră de iertarea gratuită a stăpînului și nici nu dispuseseră de cei zece taleri de răscumpărare, fie în încercarea stăpînurilor de moșie de a păstra munca la comandă, caracteristică șerbiei. Absența unor situații asemănătoare în deceniul următor dovedește că și aceste supraviețuiri ale șerbiei dispăruseră în masa țăranimii clăcașe⁶³.

Caracterul reformei din
5 august 1746

Actul de eliberare al rumânilor nu a adus nici o modificare regimului stăpînirii pămîntului în interiorul domeniului feudal. Prevederea așezămîntului — e adevă-

rat, nu lipsită de anumite obscurități — în legătură cu drepturile asupra pămîntului ale șerbilor emancipați a fost interpretată uneori în istoriografie ca o etapă în procesul de transformare a stăpînirii feudale funciare în proprietate capitalistă sau chiar ca o deposedare de pămînt a țăranimii

⁶² D.R.A., p. 542. În litigiul dintre m-rea Găiseni și satele Urluești și Bunești judecat la 4 decembrie 1747, egumenul prezintă un hrisov din 1604(5) din care reiese că locuitorii celor două sate sînt rumâni: „el nu-i cere rumâni — se arată în textul hotărîrii —, ci numai dijma și claca”. Vezi N. Iorga, *Documente mai ales argeșene* . . ., în *Bul. Com. Ist. a. Rom.*, III (1924), p. 96; același document, publicat cu data greșită de 4 decembrie 1719, *ibidem*, p. 92—93; cf. și I. C. Filitti, *Proprietatea solului în Principatele Române pînă la 1864*, Buc. (1935), p. 216.

⁶³ Într-o anafora a divanului din 8 aprilie 1798 se afirmă că „deobște în toată țara oameni rumâniți nu mai sînt” (D.R.A., p. 860). Cf. totuși cazurile de arendări și vânzări de clăcași semnalate de I. Donat, *Izvoare și metode istorice puțin folosite*, în „Studii și cercetări de bibliologie”, V (1962), p. 74.

de felul celei petrecute în Anglia în secolul al XVI-lea. Stabilirea caracterului și consecințelor reformei lui C. Mavrocordat are o însemnătate prea mare pentru înțelegerea evoluției ulterioare a raporturilor agrare pentru a nu face necesară o discuție asupra interpretărilor emise asupra ei. Fiește că la baza acestei discuții trebuie pus textul însuși al așezământului: „Rumânii fiind vînduți cu moșiile lor din vremile cele vechi la strămoșii noștri, așa am găsit cu cale, mai mult pentru ușurarea sufletelor noastre, că la oricine den neamul boerescu sau la mănăstiri vor fi rumâni cu moșiile lor, moșiile să rămînă la stăpînirea noastră; iar cît pentru capetele rumânilor, fără de moșie, care dintre noi va vrea din bunăvoința lui ca să-i iarte pentru a sa pomenire, bine va face...”⁶⁴. Este de remarcat, dintru început, că așezământul se referă în rîndurile citate mai sus la o singură categorie de rumâni: acei care s-au vîndut cu pămîntul lor. Se știe însă că, alături de aceștia, existau țărani șerbi care își vînduseră numai persoana sau care fuseseră inițial oameni liberi așezați cu învoială pe moșiile boierești și mănăstirești, iar ulterior stăpînii de pămînt îi rumâniseră. Despre aceștia, actul de eliberare nu amintește nimic⁶⁵. Lacuna este de explicat, după părerea noastră, prin numărul extrem de restrîns al celor dinții și prin caracterul instabil, contestabil, al stării de servitute a celor din urmă. Rumânirea „în silă” era rezultatul unui abuz, al unei considerări în realitate cotidiană a țaranului liber ca rumân, neînsoțit de un act scris care să constituie, așa cum se întîmpla în cazul unei cumpărări de moșie, un titlu de drept. Pentru țărani rumâniți „în silă”, stăpînii lor nu puteau produce în fața autorităților nici un fel de document de stăpînire. Or, îndeobște, judecata divanului îi „dădea” rumâni numai pe cei găsiți în actele de cumpărare sau în donațiile ori confirmările domnești. Țăranii care se vînduseră ca rumâni, fără pămîntul lor, rumânii cumpărați „fără ocină” de la un alt stăpîn și cei proveniți din rumânirea silnică a oamenilor cu învoială își aveau lotul, pe care îl cultivau în cuprinsul domeniului feudal, primit de la stăpînul pămîntului. Legătura dintre ei și pămînt se stabilea după fixarea lor într-un anumit punct al moșiei, pe măsura desfășurării unor activități de cultivare sau de defrișare. Altminteri se înfățișa situația țăranilor care se vînduseră rumâni cu ocinele lor: între ei și pămîntul pe care îl cultivau se stabilise o legătură înainte de a intra în servitute; ei păstrau dreptul de folosință asupra unui pămînt pe care îl stăpîniseră mai înainte, dobîndit ca moștenire de la înaintașii lor și smuls, adesea, pădurii prin defrișări întreprinse de ei. În principiu, stăpînii de moșii nu-i puteau scoate pe acești țărani din vechile lor stăpîniri; actul de cumpărare a unui astfel de pămînt însemna suprapunerea stăpînirii senioriale asupra lotului țărănesc și dreptul stăpînului de moșie de a-l obliga pe acel care îl folosea — liber sau șerb — să-i presteze anumite servicii, care variau după statutul personal al

⁶⁴ D.R.A., p. 463.

⁶⁵ G. Panu, *Cercetări...*, I/1, p. 299—300, crede că „răscumpărarea” se referă la rumânii cumpărați o dată cu moșiile lor, iar „eliberarea” la rumânii proveniți din legătura lui Mihai Viteazul și din aservirile silnice.

celui chemat să le îndeplinească. Această legătură strînsă dintre rumân și fosta lui stăpînire de pămînt, care îi evoca, firește, libertatea pierdută, alături de imaginea medievală — tipică pentru o societate prin excelență rustică — a omului care trebuie să dispună de pămînt pentru a-și duce existența explică rostul precizării întilnite în marea majoritate a actelor de eliberare sau răscumpărare din rumânie din veacul al XVIII-lea că ieșirea din servitute a fost „numai cu capul, fără de moșie”. În afară de consemnarea condițiilor înseși ale redobîndirii libertății personale — rumânul își răscumpăra sau primea eliberarea numai pentru persoana sa, iar nu și pentru pămîntul cu care — el sau înaintașii lui — intraseră în servitute, precizarea „numai cu capul fără de moșie” trebuia să sublinieze că nici în viitor cel redevenit liber nu mai putea formula pretenții asupra pămîntului pe care îl stăpînise sau cultivase. Precauția nu era inutilă pentru că în veacul al XVII-lea, cînd astfel de răscumpărări și eliberări încep a fi practicate, conștiința colectivă continuă să asocieze libertatea personală stăpînirii de pămînt — și chiar și mai tîrziu, cînd numărul oamenilor liberi fără pămînt înregistrase un însemnat spor, revendicările foștilor rumâni asupra vechilor lor ocine sînt numeroase.

Văzută din această perspectivă, prevederea actului din 5 august 1746 „moșiile să rămîie la stăpînirea noastră, să le stăpînim cum și pînă acum, iar cît pentru capetele rumânilor, fără de moșie...” își capătă adevăratul ei înțeles. Așezămîntul lui C. Mavrocordat nu reprezintă, din punct de vedere al regimului stăpînirii funciare posterior eliberării, nici o inovație. El reia vechile condiții ale răscumpărărilor și eliberărilor din veacul al XVII-lea, dîndu-le forma generalizată care rezultă din valabilitatea pentru întreaga țară a așezămîntului. Sub raportul stăpînirii funciare, reforma din 1746 nu aduce nici un element calitativ nou în raport cu situațiile anterioare, care să îndreptățească considerarea ei drept început sau etapă în procesul de înlocuire a stăpînirii feudale prin proprietatea capitalistă. Servituțile feudale continuă să greveze asupra pămîntului și libertatea stăpînului de moșie în utilizarea fondului său funciar este limitată. Trei decenii după reforma lui C. Mavrocordat, *Pravilniceasca condică* stabilea în punctele 15 și 20 ale capitolului privind raporturile agrare : „Stăpînul moșii alege cel mai bun loc al moșii pentru trebuința lui, dar nu are voie să ia locul ce s-au deschis și s-au lucrat mai nainte de către lăcuiitor. Locul ce-l va curăți nemernicul, adică lăcuiitoriul ca să-l semene sau să facă fin sau grădină, nu poate stăpînul moșii să i-l ia”⁶⁶. Reforma lui C. Mavrocordat nu a afectat structurile funciare ale senioriei și nici nu a rupt legătura dintre pămînt și masa populației rurale. În condițiile golului demografic, simțit cu vigoare sporită la sfîrșitul primei jumătăți a veacului al XVIII-lea și al unei ascutite competiții pentru brațe de muncă, necesare valorificării pămîntului, deposedarea țăranilor de pămîntul pe care îl cultivau pe domeniu era o aberație care nu a trecut prin mîntea nici unui contemporan. Reforma lui C. Mavrocordat a pus capăt depen-

⁶⁶ D.R.A., p. 670.

denei personale și a înlocuit servitutea corporală printr-una reală, rezultată din dependența economică a cultivatorului, lipsit de pământ, de stăpînul moșiei pe care trăia. Din acest punct de vedere, și numai din el, reforma din 1746 constituie un moment al procesului de dezagregare a sistemului feudal. Unul din elementele caracteristice ale societății medievale — dependența personală — a dispărut și o dată cu el deosebirea dintre statutul personal al populației domeniului feudal. Structura populației sătești înregistrează astfel o simplificare : în locul rumânilor și al oamenilor liberi fără pământ există acum o singură categorie de cultivatori lipsiți de pământ, țărani clăcași. Abolirea șerbiei nu a creat nici un proletariat rural și nici nu a desființat servituțile feudale asupra pământului care să îndreptățească în vreun chip părerea că ea deschide drumul relațiilor capitaliste în agricultură. E drept că țăranul clăcaș nu este identic cu țăranul societății medievale de tip clasic, deosebirea fiind determinată de absența dependenței personale, dar el continuă să aparțină unei structuri feudale, prin înzestrarea sa cu pământ de către stăpînul moșiei și prin dependența reală care decurge din această situație. Este, așadar, evident că de la țăranul clăcaș și pînă la proletarul care nu dispune decît de forța sa de muncă, vîndută capitalistului în condițiile pieței forței de muncă, mai este de străbătut încă un drum lung. Reforma lui C. Mavrocordat s-a înfăptuit în cadrul societății feudale și nu a depășit prin prevederile ei limitele structurilor medievale.

RELAȚIILE AGRARE DUPĂ REFORMA LUI C. MAVROCORDAT

Regimul urbarial Evenimentele din anii 1745—1746, care au culminat cu actul de desființare a rumâniei din 5 august 1746 nu au adus nici o modificare regimului clăcii stabilit anterior. Țăranii clăcași — categorie în care s-au integrat și foștii rumâni — urmau să presteze 12 zile conform așezământului din vara anului 1744¹. Derogarea de la acest așezământ nu se prevedea decât în favoarea imigranților (atît în înțelesul propriu al termenului, cît și în cel de fugari reîntorși), care, în afara ușurărilor de ordin fiscal, obțineau și o reducere la jumătate, adică la 6 zile, a obligațiilor de clacă. S-a crezut că și rumânii eliberați în urma hotărîrii din 5 august au beneficiat de același regim². Documentele nu confirmă însă această ipoteză: la 12 februarie 1747 domnul porunea clăcașilor din satul Stroești al m-rii Bistrița să achite suma pe care conveniseră cu egumenul să o plătească pentru a fi scutiți de clacă, fiind îndatorați în caz contrar să clăcuiească 12 zile pe an³; tot la 12 zile erau îndatorați clăcașii din satele Jiblea, Călimănești, Bratovoiești și Orlea ale m-rii Cozia, prin porunca domnească din iunie 1747⁴. Insuficiența materialului documentar nu îngăduie să se stabilească cu certitudine dacă aceste porunci porneau de la un nou așezământ, ulterior reformelor din 1746, așa cum au crezut unii cercetători⁵ sau reglementarea din 1744 a continuat să se mențină în vigoare pînă la sfîrșitul domniei lui C. Mavrocordat. Textul „urbariului sau pontului” acestui domnitor, publicat de N. Bălcescu⁶, fixează ca îndatorire clăcașului, „să lucreze pe an 8, 10, și 12 zile, după cum se va învoi cu stăpînul moșiei” și nu mai amintește posibilitatea răscumpărării clăcii, după căpătarea aprobării stăpînului moșiei. Documentul

¹ G. Tașcă, *Cum a evoluat claca de la începutul înființării ei pînă astăzi*, în „Anal. Acad. Rom.”, Mem. Sect. Ist., seria III, t. XIX (1937), p. 172—173, remarcă cu dreptate că, după 5 august 1746, claca foștilor rumâni se transformă dintr-o îndatorire decurgînd din servitutea corporală într-o chirie a pămîntului.

² I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 214—215.

³ *D.R.A.*, p. 476.

⁴ *Ibidem*.

⁵ G. Panu, *op. cit.*, vol. I/1, p. 305—307; G. Tașcă, *op. cit.*, p. 30, consideră că urbariul publicat de N. Bălcescu este această nouă reglementare.

⁶ *Magazinul istoric pentru Dacia*, II (1846), p. 293—294.

referitor la satul Stroești, amintit mai sus, arată însă că nici după 1746, dreptul de convertire a clăcii nu fusese abrogat. La 9 decembrie 1747, clăcașii de pe moșia Suhașul se învoiau cu egumentul m-rii Bistrița să răscumpere claca numai cu 6 bani, întrucît mănăstirea nu le dăduse pămînt „cît ne-ar trebui să ne hrănim”, ci numai loc de casă și grădină. Îspravnicul, se spune în document, „după luminată porunca mării sale lui vodă, ne-au zis ca să ne tocmim cu părintele. . . au cu bani, au cu zile de clacă”⁷.

Documentele din primii doi ani de domnie a lui Grigore Ghica, succesorul lui C. Mavrocordat, reflectă dualitatea regimului de obligații : la 2 iunie 1748 domnul porunca clăcașilor de pe moșiile din Romanăți ale m-rii Brîncoveni să lucreze „după cum au avut așezămîntu de au clăcuit și pîn-acum, zile 12”⁸ ; porunca domnească din 10 iunie 1748 către patru sate din jud. Dîmbovița ale mitropoliei indică obligația de 6 zile clacă pe an, grupate cîte două la coasă, seceră și arătură⁹ ; la 3 septembrie 1748, domnul porunca clăcașilor de pe moșia schitului Pîrliți să clăcuiască 6 zile pe an, subliniind că răscumpărarea clăcii este interzisă : „însă clacă, iar nu bani”¹⁰. În sfîrșit, într-o poruncă din 4 septembrie 1748 se evită orice precizare cantitativă referitor la clacă și se admite convertirea clăcii în bani ; că este vorba, în acest caz, de recunoașterea unei învoieli dintre mănăstire și clăcași, reiese din înseși cuvintele documentului : „toți să aveți a clăcui după așezămîntul ce-l aveți”¹¹.

Nu mult timp după aceasta, Grigore Ghica a modificat regimul obligațiilor de clacă, dacă nu chiar ansamblul raporturilor dintre stăpînii de moșii și clăcași. Poruncile emise de domn începînd din vara anului 1750 reflectă această nouă reglementare. La 15 iunie domnul se adresa ispravnicului de Vlcea, poruncindu-i să constrîngă la îndeplinirea obligațiilor pe locuitorii refractari ai moșiei Gorunișul ; aceștia urmau să clăcuiască „după testamentul care s-au făcut acum dă domnia mea”. „Testamentul”¹² fusese desigur trimis în copie tuturor ispravnicilor, căci textul arată în continuare „. . . precum și dumitale ți s-au trimis izvod după testament”¹³. Domnul poruncise ca textul acestui așezămînt să fie adus la cunoștința locuitorilor prin citirea lui în sate ; într-o rezoluție domnească din aprilie 1751, în legătură cu abuzurile săvîrșite de clucerul Mihalache, se găsește următoarea întrebare adresată marelui vistier : „Dar acestea toate (obligațiile clăcașilor — *n.n.*) și pentru sohatul vitelor

⁷ D.R.A., p. 477.

⁸ *Ibidem*, p. 479.

⁹ *Ibidem*, p. 480.

¹⁰ *Ibidem*, p. 482.

¹¹ *Ibidem*, p. 483.

¹² Pentru „testament” în sens de legiuire, vezi H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, s.v.

¹³ Bibl. Acad. Doc. CCCLXII/182. O formulare similară în cartea către ispravnicul de Vlașca din 26 august 1750 : „după testamentul ce l-au făcut domnia mea, după care testament încă mai nainte ți s-au trimis izvod. . . să clăculiască” (G. Potra, *Mănăstirea Cobia*, Buc., f.a., p. 42).

și pentru clacă nu s-au coprinsu în porunca ce s-au trimis la ispravnicul județului ca să le citească pen toate satele și să șe urmeze?"¹⁴.

Poruncile domnești din acești ani sînt aplicații în cazuri particulare ale măsurilor generale cuprinse în „testament”. Astfel porunca din 17 martie 1752 impunea locuitorilor din trei sate ale județului Ialomița să clăcuiască „după cum iaste hotărît prin testamentul domniei mele”¹⁵. Cînd în cursul aceluiași an domnul intervenea în conflictul dintre m-rea Mărgineni și clăcașii din Breaza, el porunca acestora din urmă să-și îndeplinească obligațiile în muncă „după cum se arată în testamentul domniei mele”; și în privința interdicției pentru țărani de a vinde vin, textul poruncii se referă tot la „hotărîrea testamentului”.

Ne mărginim la aceste indicații ale documentelor, care dovedesc indiscutabil existența unei reglementări domnești în problema obligațiilor țăranilor clăcași, rămasă pînă astăzi necunoscută. Textul „testamentului” nu ni s-a păstrat. Reconstituirea sa, desigur fragmentară, trebuie încercată pe baza diverselor porunci, prin care se făcea aplicarea prevederilor acestuia¹⁶. Din păcate însă, documentele de acest fel se exprimă concis, făcînd referire la așezămînt, al cărui cuprins era cunoscut în întreaga țară.

Prima constatare ce se desprinde din cercetarea documentelor este că pe marea majoritate a moșiilor mănăstirești claca era fixată la 6 zile anual. Într-adevăr, toate poruncile din intervalul 1750—1756, cu excepții asupra cărora vom reveni, impun țăranilor clăcași de pe moșiile mănăstirilor să presteze 6 zile de clacă. Dintre formulările cuprinse în documente, mai explicită ni se pare a fi cea aflată în porunca adresată la 24 aprilie 1752 ispravnicilor de Prahova pentru supunerea la muncă a clăcașilor de pe moșia schitului Pîrliți, în care după ce se vorbește despre claca datorată de aceștia, se face precizarea: „după testamentul domniei mele ce s-au dat mai pe urmă, să faceți pe acei oameni... ca să clăcuiască cîte 6 zile într-un an”¹⁷.

Reducerea obligațiilor de clacă reiese evident din succesiunea poruncilor domnești pentru aceeași moșie; astfel clăcașii de pe moșiile din Vlașca ale m-rii Glavacioc care clăcuiau 12 zile pe an în 1745¹⁸, primeau poruncă la 21 februarie 1754 din partea domnului C. Racoviță să presteze doar 6 zile pe an¹⁹. Scăderea numărului zilelor de clacă de la 12 la 6 trebuie explicată prin interesul domniei de a stabili un regim uniform de obligații prin egalarea cuantumului îndatoririlor localnicilor cu cel al înstrăinaților reîntorși²⁰.

¹⁴ D.R.A., p. 503—504.

¹⁵ *Ibidem*, p. 510.

¹⁶ Cercetarea trebuie extinsă și asupra poruncilor emise de Matei Ghica și C. Racoviță, succesorii lui G. Ghica, care au menținut regimul stabilit de predecesorul lor.

¹⁷ D.R.A., p. 511.

¹⁸ Porunca lui C. Mavrocordat din 10 iunie 1745, *ibidem*, p. 435.

¹⁹ *Ibidem*, p. 524.

²⁰ O măsură similară a fost adoptată în Moldova, unde claca locuitorilor era redusă de la 24 zile la 12 pe an, cît datorau lăturașii.

Din documente reiese că așezămîntul domnesc stăruia și asupra modalității de efectuare a clăcii. Hotărîrea referitoare la procesul m-rii Mărgineni cu satul Breaza, după ce amintește obligațiile celor 6 zile, adaugă: „și claca să o facă după cum se arată în testamentul domniei mele”²¹. Probabil că așezămîntul lămurea precis obligațiile clăcașilor în cadrul celor 6 zile²², după modelul oferit de învoielile dintre stăpînii de moșii și clăcași. E foarte probabil că așezămîntul grupa zilele de clacă în trei anotimpuri — primăvara, vara și toamna — răspunzînd astfel cerințelor stăpînilor de moșii, interesați ca zilele de muncă să fie grupate în perioadele de activitate agricolă intensă.

Pe unele moșii însă se constată derogări de la această hotărîre cu aplicație generală, menținîndu-se vechiul regim de 12 zile de clacă. Un exemplu îl constituie moșiile din Argeș ale mitropoliei, ai căror locuitori primeau poruncă la 7 februarie 1753, să clăcuiască numărul de zile amintit²³. Explicația acestor situații speciale ne este oferită de altă poruncă domnească: la 24 aprilie 1754, C. Racovița impunea locuitorilor de pe moșiile m-rii Tismana să presteze 12 zile de clacă, subliniind că numărul îndoit de zile de clacă în raport cu obligațiile clăcașilor de pe moșiile altor mănăstiri se datorează condițiilor locale: „fiind loc de munte și cu anevoie de hrană”²⁴.

Așezămîntul lui Grigore Ghica a menținut obligația de clacă pe moșiile boierești la 12 zile pe an. Într-adevăr, unele informații aflate în documente îndreptățesc asemenea concluzie: în jălba clăcașilor din satul Izvorul de Jos (Vlașca) adresată domnului Grigore Ghica în primăvara anului 1751 citim: „măria ta ai hotărît la 12 zile să clăcuim stăpînului cu moșia și le clăcuim”²⁵; în porunca din 24 aprilie 1754 amintită mai sus pentru satele m-rii Tismana, domnul stabilea că, spre deosebire de alte moșii mănăstirești, unde claca era fixată la 6 zile anual, satele acestei mănăstiri: „să-i clăcuiască ca și boierilor satele lor cîte 12 zile”²⁶. Dintr-o anafora către domn din 18 mai 1764 aflăm că sătenii din Călimănești, în conflict cu m-reă Cozia prezentaseră o carte de la Const. Racovița, în care se arăta că ei nu sînt obligați să clăcuiască 12 zile, ci numai 6. Referindu-se la documentul arătat, boierii explică domnului că „așa și era obiceiul atunci de clăcuia la mănăstiri (6 zile — *n.n.*) iar la urmă s-au făcut hotărîre de obște, precum clăcuiesc boiarilor cîte 12 zile, așa și mănăstirilor fiind moșiile tot una”²⁷.

²¹ N. Iorga, *Studii și doc.*, V, p. 197.

²² În porunca din 31 martie 1753 către satul Popești se spune despre clacă: „6 zile de om și nu... deodată, ci rînduri, rînduri, la ce vâ va pune acum de primăvară. Cei ce vor avea vite să facă claca cu plug, cei fără vite, cu sape și la coasă, la secere și la alte ce va trebui” (*D.R.A.*, p. 522).

²³ *Ibidem*, p. 519.

²⁴ *Ibidem*, p. 527.

²⁵ *Ibidem*, p. 503.

²⁶ *Ibidem*, p. 527.

²⁷ Arh. St. Buc., M-re. Cozia, XLIX/29.

Faptul că în intervalul 1750—1756 existau totuși și moșii boierești, unde claca era stabilită la 6 zile pe an sau chiar mai puțin ²⁸, ne face să credem că „testamentul” lui Grigore Ghica fixa, așa cum se va întîlni mai tîrziu și în *Pravilniceasca condică* a lui Al. Ipsilanti, ca limită superioară claca de 12 zile, îngăduind însă și învoielii între clăcași și stăpîni sub acest cuantum. O asemenea procedare era de altfel obișnuită în țară, după cum reiese din cazurile frecvent întîlnite în documente.

Cînd a fost adoptată acea „hotărîre de obște” de care aminteau boierii munteni în anafora, din 18 mai 1764 citată mai sus, menită să uniformizeze regimul clăcii, este mai greu de precizat, deoarece textul acesteia nu ni s-a păstrat. Și de astădată răspunsul trebuie căutat în poruncile domnești. La 12 decembrie 1756, deci cîteva luni după reocuparea scaunului muntean, C. Mavrocordat enumera într-o poruncă emisă în favoarea m-rii Tismana, îndatoririle clăcașilor, de pe moșiile acesteia, arătînd că prevederile poruncii sînt „după așezămîntul ce s-au făcut în anii trecuți prin hrisov, care s-au întărit acum și de către domnia mea cu divan” ²⁹. De astădată nu mai este vorba de o situație deosebită a m-rii Tismana, ci de o măsură cu caracter general. Într-adevăr, în legătură cu o anafora din 6 aprilie 1757 referitoare la nesupunerea clăcașilor de pe moșiile m-rii Argeș, în care se arăta că aceștia refuză să facă clacă „în zilele cele orînduite de măria ta, după așezămîntul ce s-au făcut în anii trecuți, care s-au întărit acum și de către măria ta cu divan”, domnul poruncește ca țărani clăcași să fie îndatorați la 12 zile pe an ³⁰. Începînd cu această domnie a lui C. Mavrocordat toate poruncile privitoare la clăcași amintesc numai de 12 zile cu precizarea că urmează a fi prestate în 9 luni „de la începutul primăverii la sfîrșitul toamnei”. Față de situația din domnia precedentă a lui C. Mavrocordat, cînd cele 12 zile erau repartizate cîte trei de fiecare anotimp, cîștigul dobîndit de stăpînii moșiilor este evident: se elimina iarna, munca clăcașilor fiind concentrată în perioada de activitate agricolă intensă.

Că a fost vorba de o hotărîre cu aplicație generală, reiese din formulările folosite de poruncile similare din anii următori în care se menționează obligația de a presta 12 zile de clacă în 9 luni; de exemplu „fiind că este hotărît cu testament” (9 decembrie 1758) ³¹, „după așezămîntul ce s-au făcut prin testament care iaste întărit după obicei, ce iaste cu hotărîre făcut în toată țara pentru toți cei cîți sînt așezători pe moșii streine” (6 decembrie 1765) ³² „după vechiul obicei și după testamentul ce s-au

²⁸ Pe moșia clucerului Mihalache, Izvorul de Jos, claca era fixată la 5 zile pe an (*D.R.A.*, p. 505); la 20 aprilie 1752 se hotăra ca țărani clăcași din Breaza să presteze 6 zile boierilor Mate Cantacuzino și Toma Crețulescu (*N. Iorga, Studii și doc.*, V, p. 197); tot 6 zile se clăcuia și pe moșia Ciulnița a paharnicului Chiriță Doicescu (*D.R.A.*, p. 533.)

²⁹ *Bibl. Acad. Doc.*, XXI/67.

³⁰ *D.R.A.*, p. 539.

³¹ *Bibl. Acad. Doc.*, CCCLVII/93.

³² *Arh. St. Buc.*, *M-rea Cotroceni*, XXVII/40; cf. și *N. Iorga, Studii și doc.*, vol. XIV, p. 87.

făcut în toată țara pentru câți oameni sînt șezători pe moșiile altora” (26 aprilie 1770) ³³.

Prin urmare, în cea de-a cincea domnie munteană, C. Mavrocordat a reluat problema reglementării raporturilor dintre țărani clăcași de o parte, boieri și mănăstiri de alta. Formularul documentelor se referă însă numai la *întărirea* unui așezămînt dat în anii anteriori. Față de situația existentă pe moșiile mănăstirești, în timpul domniilor lui Grigore Ghica, Matei Ghica și Constantin Racoviță, cînd pe cea mai mare parte se constată îndatorirea de 6 zile anual, C. Mavrocordat dublează obligațiile de muncă ale clăcașilor. Întrucît și în anii 1744—1748, cei ce locuiau pe moșiile mănăstirilor trebuiau să presteze clacă tot 12 zile, s-ar putea admite că revenind în scaun C. Mavrocordat a readus în vigoare hotărîrile luate în domnia anterioară, reconfirmarea făcîndu-se printr-o întărire a divanului. Există însă un element care se opune acestei interpretări, altminteri foarte firească. În poruncile lui C. Mavrocordat din anii 1756—1758 se menționa că țărani clăcași, în eventualitatea că stăpînul moșiei nu ar avea nevoie de clacă, vor trebui să răscumpere cele 12 zile cu un zlot de casă pe an „după adaosul ce s-au făcut *acum* la acest așezămînt”. Așadar convertirea clăcii în bani nu exista în textul așezămîntului întărit de divan și a fost introdusă de C. Mavrocordat. Din documentele citate mai sus pentru regimul obligațiilor de muncă din anii 1744—1749 s-a văzut că răscumpărarea clăcii, cu învoirea stăpînului, era admisă și prin urmare nu la reglementarea din vara anului 1744 se referă poruncile din anii 1756—1758. Dacă o hotărîre în acest sens nu a fost luată de C. Mavrocordat în ultimul an al celei de-a patra domnii (1748), atunci înseamnă că se are în vedere „testamentul” lui Grigore Ghica, care într-adevăr stăruie asupra interzicerii depline a răscumpărării clăcii.

Reglementarea din 1756 încheie șirul urbariilor domnești anterioare condiții lui Al. Ipsilanti ³⁴ și oferă în liniile ei generale, formula de reglementare a obligațiilor de muncă ale clăcașilor pînă la Regulamentul organic ³⁵.

În afara prestațiilor în muncă, țărani clăcași erau obligați să dea și dijmă din produse. Ca și în trecut, și în perioada de care ne ocupăm, stăpînii de pămînt percepeau a zecea parte din produsele cultivate pe

³³ Arh. St. Buc., *M-rea Cotroceni*, XXVIII/42.

³⁴ I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 215, afirmă eronat că Al. Ipsilanti este cel care a sporit zilele de clacă de la 6 la 12 pe an, ignorînd poruncile domnești din anii 1756—1780.

³⁵ În afară de obligațiile de muncă, fixate de așezămintele domnești, clăcașii se îndatorau cu zile de clacă și cînd, aflați în imposibilitate de a-și asigura hrana pe moșia pe care locuiau, făceau arături în hotarul altei moșii. E cazul clăcașilor din Costești-Vilcea, care, în schimbul învoielii de a face culturii pe moșia Vaideei a m-rii Bistrița, urmau să dea dijmă, iar claca să o facă astfel: pentru o zi de arătură în hotarul amintit „afară din țarcul finului o zi și de tot țarcul de fin trei zile”, aceste zile fiind deosebite de claca obișnuită, pe care o datorau mănăstirii ca șezători în hotarul Costeștilor (*D.R.A.*, p. 642). Un caz deosebit constatăm pe moșia schitului Morunglavi, unde clăcașii — ca și țiganii robi — prestează 24 de zile de clacă pe an. Vezi I. Ionașcu, *op. cit.*, în „Arhivele Olteniei”, XXII (1943), p. 128.

moșiile lor ³⁶. Erau scutite de dijmă doar legumele consumate în gospodăriile țăranilor, cele destinate negoțului fiind supuse dijmii obișnuite.

Spre deosebire de celelalte produse, porumbul, potrivit „testamentului” lui Grigore Ghica, nu se dijmuia după cantitatea recoltată, ci pe unitatea de suprafață — pogonul — luându-se 4 banițe de porumb, iar banița fiind socotită de 22 oca ³⁷. Chipul deosebit de percepere a dijmii din porumb se explică probabil prin locul de primă importanță pe care acesta îl ocupa în alimentație, de unde interesul stăpînilor de moșii de a-și asigura o cantitate fixă, independent de fluctuațiile recoltei.

La dijma din fructe, a 10-a parte se socotea la cantitatea recoltată — „din zece oca, una” — interzicîndu-se sistemul mult mai avantajos pentru stăpîni, de a culege roadele unui pom din zece în care caz alegerea cădea asupra celor mai roditori ³⁸. În ciuda dispozițiilor domnești, abuzul în perceperea dijmii în fructe, mai ales în regiunile deluroase, era larg răspîndit.

Pe unele moșii dijma din cereale nu se dădea stăpînului în clăi, ci în „grăunțe”. Acest mod de dijmuire pune la adăpost pe boier sau egumen de pierderile pe care le-ar fi suferit în cazul cînd spicul ar fi avut un număr redus de boabe.

Dijma din miere era de 4 stupi dintr-o sută sau în cazul convertirii în bani, cîte o para de fiecare stup.

Așezămîntul lui C. Mavrocordat din vara anului 1744 prevedea că stăpînul moșiei are dreptul de a cere în locul celor 12 zile de clacă, de fiecare gospodărie — „om casnic” — cîte un zlot pe an, plătit în două rate : la 23 aprilie și 26 octombrie. Acest regim a rămas în vigoare pînă în vara anului 1750. „Testamentul” dat atunci de Grigorie Ghica se pare că a interzis cu desăvîrșire, cel puțin pe moșiile mănăstirești, convertirea clăcii în bani. Poruncile domnești formulează de obicei această interdicție în chipul următor : „să clăcuiască după cum iaste hotărît prin testamentul domniei mele, însă clacă să facă, iar nu bani” ³⁹. Noua prevedere agrava situația clăcașilor, deoarece le răpea posibilitatea de a atenua dependența față de stăpînul moșiei prin achitarea unei sume de bani în locul zilelor de clacă. Abrogarea convertirii a corespuns intereselor acelor stăpîni de moșii, care intenționau să-și valorifice pămîntul mai ales prin cultivarea rezervei, dar luarea acestei hotărîri de către domnie a fost determinată și de dorința de a elibera pe clăcașul contribuabil de alte sarcini bănești, pentru a-l exploata mai eficient prin impozitele de stat, a căror strîngere constituia preocuparea de căpetenie a domnului. Probabil că nemulțumirile stîrnite printre clăcași de această măsură l-au silit pe C. Mavrocordat să reintroducă posibilitatea convertirii clăcii în bani.

³⁶ „Să dea dijma din toate semănăturile... din grîu, din orz, din mălai, din porumb, din legume, din fîneață, din livezile de pomi sau veri din ce” (Porunca lui Gr. Ghica din 15 iunie 1750, *ibidem*, p. 495).

³⁷ N. Iorga, *Studii și doc.*, V, p. 197; Arh. St. Buc., M-rea Arnota, XVIII/130.

³⁸ Arh. St. Buc., ms. 185, f. 78.

³⁹ Arh. St. Buc., M-rea Dealul, XXII/35.

Invoieli speciale Deși reglementările domnești urmăreau stabilirea unui regim uniform de obligații pe întreg teritoriul țării, învoielile stabilite din vechime au continuat să se mențină. Ele oglindesc raportul de forțe dintre stăpîni și clăcași pe fiecare moșie, cei dinții fiind interesați să sporească obligațiile, ultimii luptînd pentru ușurarea situației lor. Desele ciocniri duceau inevitabil la stabilirea unor noi învoieli al căror caracter depindea de succesul uneia dintre părți. Cercetarea cîtorva cazuri de acest fel contribuie la o mai deplină cunoaștere a tabloului vieții țărănești în perioada studiată.

Satul Costești aflat în stăpînirea m-rii Bistrița situat în regiunea muntoasă a județului Vîlcea fusese scutit de plata dijmei deoarece recolta de cereale era insuficientă chiar pentru nevoile locuitorilor; clăcașii lucrau pentru mănăstire 9 zile pe an și erau îndatorați să-și pună carele la dispoziția acesteia, cînd era nevoie. De pe la 1760, satul intră în conflict cu egumenul. Față de nesupunerea clăcașilor starețul le cere, ca sancțiune, plata dijmei și claca obișnuită, devenită acum 12 zile. Pricina se judecă și sub Al. Ipsilanti în 1779, cînd se hotărăște ca țărani clăcași să lucreze 8 zile pe an, iar dijma să o dea după obicei, dar se interzice egumenului de a lua dijma pentru fin din cinci care un car sau din cinci căpițe, o căpiță, motivarea fiind „strîmtoarea locului”⁴⁰.

La 8 mai 1743 egumenul m-rii Bistrița și clăcașii din satul Stroești conveneau ca obligațiile de clacă, dijma și suhat să fie răscumpărate cu suma de 100 de zloți pe an⁴¹. Această înțelegere nu a durat: la 12 februarie 1747 judecata hotăra în litigiul dintre egumen și clăcași ca aceștia sau să plătească 75 taleri, mai ales că „dijma lor tae mai mult acei taleri” sau să facă 12 zile clacă și să-și dea obișnuita dijma⁴². Imediat după judecată intervine o nouă învoială care fixează la 60 taleri anual răscumpărarea obligațiilor în muncă și natură, dar la 23 decembrie 1748 egumenul se plîngea domnului că nici de astădată clăcașii nu se supun învoielii⁴³.

Clăcașii din satul Tomșani al căpitanului de legegii C. Micșunescu, după ce refuzaseră multă vreme să presteze cele 12 zile stabilite, se învoiesc cu stăpînul moșiei la 1 august 1773 să-i lucreze 4 zile pe an; în anul în curs, deoarece primăvara și vara trecuseră fără ca ei să lucreze, ei urmau să clăcuiască 8 zile. Cei care n-ar fi lucrat erau obligați să achite o sumă egală cu plata celor angajați în locul lor pentru muncile agricole⁴⁴.

Satului Jiblea al m-rii Cozia, în urma repetatelor judecăți și cereri de reducere a numărului zilelor de clacă, mitropolitul îi acordă la 7 iulie 1768 următoarea „înlesnire”: „de vor fi 30 (locuitori) ca să clăcuiască

⁴⁰ Arh. St. Buc., ms. 192, f. 173.

⁴¹ În urma plîngerii din 19 martie 1741 a episcopilor mănăstirii că obiceiul clăcașilor de a da în locul dijmei 20 de taleri „nu iaste de folos mănăstirii”, C. Mavrocordat interzice răscumpărarea în bani a dijmei (*D.R.A.*, p. 410—411).

⁴² *D.R.A.*, p. 471.

⁴³ *Ibidem*, p. 484—485.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 588.

să să ia la clacă numai 20 și să clăcuiească cele 12 zile, iar cei zece să rămâie și să ajute pe cei 20 la zilele ce clăcuiesc”⁴⁵.

Unele învoieli stabilesc pe lângă numărul zilelor de clacă sau în locul acestora, muncile concrete pe care clăcașii urmează să le îndeplinească în cadrul obligațiilor. Deosebit de amănunțit sînt descrise asemenea îndatoriri în zăpisiul de învoială din 22 mai 1767 dintre satul Călimănești și m-rea Cozia. Referitor la dijmă, se arată că aceasta se ia din grîu, mălai, porumb, orz și cînepă, la porumb măsurîndu-se cu banița de 22 oca, iar la celelalte luîndu-se zeciuală. Obligațiile de muncă constau în lucrul peste an la via de la Călimănești, cositul a 100 care de fin, — strînsul urmînd să se facă de către robii mănăstirii, — cositul grîului de la Călimănești sau Jiblea, fiecare clăcaș — casnic fiind îndatorat la o zi; tot o zi urmau să lucreze la culesul viilor, legatul vaselor, cercuri etc.⁴⁶.

Învoielile stabileau de obicei obligații mai ușoare decît cele hotărîte în reglementările domnești. Ele erau rezultatul luptei clăcașilor împotriva exploatării feudale dar constituiau, în unele cazuri, și un mijloc folosit de stăpînii moșiilor pentru a atrage cît mai multe brațe de muncă.

⁴⁵ Refuzul de a satisface cererea de reducere a clăcii este motivat de mitropolit astfel: „nedîndu-ne mîna ca să stricăm obiceiul” (*ibidem*, p. 574—575).

⁴⁶ D.R.A., p. 570—571.

REGIMUL „PRAVILNICEȘTII CONDICI”

Primele măsuri ale lui Al. Ipsilanti Confruntat cu realități similare celor întâlnite de C. Mavrocordat în anii 1739—1744, Al. Ipsilanti a desfășurat o amplă activitate reformatoare, al cărei scop imediat era refacerea — demografică și economică, în primul rând — a Țării Românești. Ca și amintitul său înaintaș, Al. Ipsilanti era împuternicit printr-un firman al Porții să ia toate măsurile necesare pentru a asigura reîntoarcerea locuitorilor strămutați în anii de război și funcționarea sistemului de aprovizionare a capanului. La capătul celor aproape cinci ani de ostilități desfășurate pe teritoriul ei, Țara Românească se afla într-o situație dezastruoasă. Într-o scrisoare către internunțitul austriac la Constantinopol, noul domn constată că țara peste care urmează să domnească e pustie și lovită de cea mai grea mizerie¹. Ca și cu trei decenii mai înainte, problema care necesita prioritatea soluționării era refacerea potențialului demografic însoțită de asigurarea stabilității locuitorilor în interiorul țării și deci a evidenței contribuabililor. Față de predecesorul său reformator, Al. Ipsilanti beneficia de un avantaj major: scutirea pe doi ani a țării de tributul datorat Porții, stipulată de tratatul de la Kuciuk-Kainargi; se adăuga și posibilitatea — stabilită de același tratat — a intervenției ambasadorului rus la Constantinopol în favoarea celor două principate dunărene.

Cele dintâi măsuri de politică demografică ale noului domn amintesc în parte „legământul” vechi de mai bine de două veacuri al lui Mihai Viteazul: pînă la sfîrșitul lunii mai a anului 1775 toți locuitorii strămutați trebuie să se reîntoarcă la gospodăriile abandonate; cei care nu dădeau ascultare acestei porunci domnești urmau a fi considerați „de baștină” în locul unde se află². La 17 mai 1775, cu prilejul unei confirmări a ho-

¹ „Entrando in Vallachia, gravissima è stata la mia pena di vederne un deserto, e questa città piena di ruine; ed ogni giorno vengo a riconoscere la somma miseria, che vi regna generalmente, e temo che per gran spatio di tempo la Provincia non potrà risorgere, sopra tutto per mancanza di abitanti” (Hurmuzaki, vol. VII, p. 132).

² Nu cunoaștem dect în rezumat conținutul hotărîrii domnești. Reproducem textul și pentru că el oferă sugestii pentru înțelegerea măsurilor lui Mihai Viteazul de la sfîrșitul secolului al XVI-lea „... hotărîrea domniei mele prin ponturi au fost de a să muta la urma lor cei strămutați, pînă la sfîrșitul lunii mai, iar cei ce pînă la acest soroc nu să vor muta să rămîie de baștină unde s-au aflat” (D.R.A., p. 595).

tărîrii de mai sus, Al. Ipsilanti porunceea ispravnicilor de județ să ia măsuri pentru readucerea la urmă a tuturor sătenilor strămutați după încheierea ostilităților, deoarece, afirmă domnul, „iaste cunoscut cum că o au făcut numai ca să-și stingă siliștea după năravul cel rău să meargă la alt loc, să să numească om nou, ci pentru aceia să-l dea la urmă”³. Dezideratele domnești de stabilitate demografică nu se puteau însă realiza decît prin înlăturarea cauzelor care provocau fuga țăranilor: exploatarea fiscală și exploatarea domnenială. Noul așezămînt fiscal dat de domn relua vechea formulă a sferturilor care, în noile condiții amintite mai sus, avea acum mai multe șanse de a fi respectată și deci de a da rezultate. În așteptarea promulgării unui amplu cod de legi, care avea să fie *Pravilniceasca condică* din 1780, Al. Ipsilanti a reglementat printr-un șir de hotărîri funcționarea principalelor instituții ale țării.

E de la sine înțeles că raporturile agrare nu puteau rămîne în afara preocupărilor reformatoare ale noului domn. Dintru început, Al. Ipsilanti s-a aflat în fața unei revendicări boierești privind modificarea regimului de obligații al țăranimii clăcașe în vădit contrast cu obiectivele politicii domnului și modalitățile lor de realizare. Într-un memoriu înaintat domnului, boierii cereau lui Al. Ipsilanti, „... văzînd... stricările lăcașurilor și goliciunea podoabei cinstei” lor, să accepte o sporire a numărului zilelor de clacă de la 12 la 24 anual. Ei își sprijineau cererea pe afirmația că vicisitudinile ultimilor ani îi loviseră „pentru paza și ocrotirea acelor muncitori”, astfel că dublarea clăcii ar fi fost compensația firească pentru un serviciu făcut țăranilor. Pentru a înlătura eventualele obiecții ale domnului, îngrijorat de consecințele negative de ordin fiscal decurgînd dintr-o măsură care agrava situația țăranului clăcaș, boierii subliniau că revendicarea lor nu atingea capacitatea de plată a contribuabilului: „Noi bani de la dănsăi necerîndu-le, nici o supărare nu facem; cerînd numai ajutorul cel ce poate face numai cu mîinile sale”⁴.

Memoriul boierilor fusese prilejuit de o anchetă a domnului privind obligațiile țăranilor clăcași, întreprinsă desigur în legătură cu lucrările de elaborare a *Pravilniceștii condici*⁵. Există numeroase indicații că promulgarea noului cod a fost precedată de un așezămînt agrar al cărui text ne este deocamdată necunoscut. Cea mai veche mențiune de care dispunem este din 20 decembrie 1776: la această dată, o anafora boierească privind un litigiu de clacă între m-reă Arnota și satul Dobriceni semnalează atenției domnului „hotărîrea înălțimii tale să clăcuiească pe an cîte

³ *Ibidem*, p. 596. Domnul interzice orice nouă deplasare a locuitorilor, exceptîndu-i pe cei care aveau invoieli pentru lucrul grădinilor.

⁴ (Mihai Cantacuzino), *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, Buc., 1902, p. 542.

⁵ V. A. Urechia afirmă că textul publicat în *Istoria românilor*, vol. I, p. 40–41, reprezintă un pitac domnesc care stabilea îndatoririle clăcașilor față de stăpînii de pămînt, în condica domnească, de unde a fost transcris de V. A. Urechia. Textul este precedat de mențiunea „Carte de clacă după cărțile vechi a domnilor de mai înainte” și de o notă marginală „Iaste rea aceasta” (Arh. St. Buc., ms. 2, f. 31), ceea ce dovedește că prezența ei în amintita condică este de pus în legătură tot cu adunarea materialului pregătitor pentru întocmirea *Pravilniceștii condici* (cf. și *Pravilniceasca condică 1780*, ed. critică, Edit. Acad., 1957, p. 179–180).

zile 12”⁶. Nu se poate afirma cu deplină certitudine că o „luminată poruncă”⁷ menționată într-o poruncă din 21 martie 1776 ispravnicilor de Vilcea pentru satele Dobriceni și Bogdănești și o „carte domnească”⁸ pomenită într-un zapis de învoială din 22 aprilie 1776 sînt denumiri care indică urbariul domnesc premergător *Pravilniceștii condici*. Oricum, edictarea lui se impune cu necesitate domniei : pe de o parte, reglementarea relațiilor dintre clăcași și stăpînii de moșii nu putea aștepta terminarea lucrărilor de redactare a *Pravilniceștii condici*, pe de alta, memoriul amintit mai sus al boierilor cerea un răspuns. Ca și contemporanul său moldovean, Grigore Ghica, aflat în fața unei solicitări asemănătoare, dar de un quantum superior⁹, Al. Ipsilanti a respins cererea boierilor. Acceptarea ar fi compromis eforturile domniei de a pune capăt fugii locuitorilor și de a-i convinge să revină la vechile vetre. Cele 12 zile fixate de C. Mavrocordat au rămas așadar în vigoare, noul așezămînt revenind însă la discriminarea, constatată în timpul lui Grigore Ghica, în ceea ce privește situația moșiilor boierești și a celor mănăstirești. Urbariul lui Al. Ipsilanti din 1775—1776 nu ne este cunoscut decît dintr-o anafora din 16 ianuarie 1777, în al cărei cuprins, boierii, care, așa cum se va vedea, constatau o lacună de prevedere a hotărîrii domnești, îi rezumă conținutul : „Noi, văzînd luminată hotărîrea înălțimii tale că este pentru cei ce șad pe moșiile boierești să clăcuiască cîte 12 zile într-un an și cei ce șad pe moșie, cum este a sfintii mitropolii și a altor sfinte mănăstiri, iarăși sînt hotărîți cu luminata cărțile înălțimii tale cît să clăcuiască, dar aceștii ce șad pe moșia Fundeni a dumnealui vel vornic Barbu Știrbeiu, fiindcă este moșie cumpărată cu bani, iar nu este danie de domnu și hotărît cîte cît să clăcuiască, după cum este hotărît la sfînta mitropolie și la alte sfinte mănăstiri, găsim cu cale ca și la această moșie a dumnealui, asemenea să se urmeze după cum este luminată hotărîrea înălțimii tale și în alte moșii boierești”¹⁰.

Pasajul citat nu se distinge, din nefericire, prin claritate ; raportul dintre dreptul domnului de a stabili quantumul clăcii și originea stăpînirii de pămînt — danie domnească sau cumpărătură — nu se desprinde cu limpezime. Reiese încă că hotărîrea lui Al. Ipsilanti stabilea o distincție între moșiile boierești, unde claca avea să fie de 12 zile pe an, și cele ale mitropoliei și ale mănăstirilor, numărul zilelor de muncă urmînd să fie statornicit, în fiecare caz în parte, de către domnie¹¹.

⁶ D.R.A., p. 521.

⁷ *Ibidem*, p. 601.

⁸ *Ibidem*, p. 603.

⁹ Boierii moldoveni ceruseră, în aprilie 1775, ca țaranii să presteze stăpînilor de moșii clacă „din zece zile, una” (D. C. Sturdza-Scheeanu, *Acte și legiuri privilegiate la chestia țărănească*, seria I, vol. I, București, 1907, p. 34).

¹⁰ D.R.A., p. 622.

¹¹ O confirmare a interpretării noastre pare să o ofere jalba adresată domnului de către mitropolit la 25 mai 1779 în care se solicita lui Al. Ipsilanti o poruncă prin care țaranii de pe moșia mitropoliei din Tîrgoviște să fie constrînși să lucreze 12 zile „cum și de milostivirea mării tale acest preveleghiul al moșiilor iaste întărit și hotărît și precum să urmează aceasta și pe moșiile boierești” (Arh. St. Buc., Mitrop., Ț. Rom., CCLXXXVIII/27; cf. și subtila interpretare a lui Valentin Georgescu, *Date noi despre reglementarea relațiilor agrare în domnia lui Alex. Ipsilanti*, în „Studii”, t. 23 (1970), nr. 2, p. 443).

Cele dintîi porunci ale noului domn privind obligațiile țărănilor clăcași înregistrează o modificare în repartizarea zilelor de clacă în raport cu regimul existent înainte de izbucnirea războiului: în locul celor cîte patru zile prestate primăvara, vara și toamna, se stabilește o clacă de iarnă, care schimbă gruparea celor 12 zile în trei zile de clacă de anotimp¹². Firește că modificarea a fost stabilită în cuprinsul unui așezămînt, dar, dat fiind numărul restrîns de documente de care dispunem, nu știm dacă acest urbariu este unul și același cu cel amintit în anaforaua discutată mai sus din 16 ianuarie 1777 și nici nu cunoaștem raportul în timp dintre hotărîrea domnească reprodusă în poruncile din februarie 1775 și cererea boierilor privind dublarea numărului zilelor de clacă.

Discriminările de regim constatate în anaforaua din 16 ianuarie 1777, citată mai sus, erau însă în contradicție cu tendințele unificatoare ale domnilor reformatori, astfel că situația adoptată în 1775—1776 nu putea fi decît provizorie. Dezideratul unui regim uniform de obligații trebuia însă să se adapteze realităților locale atît de variate, astfel că, proclamînd în principiu necesitatea unui singur regim de îndatoriri, Al. Ipsilanti a lăsat liberă posibilitatea încheierii unei învoieli potrivite condițiilor specifice fiecărui domeniu. Decizia domnului din 12 noiembrie 1779 privind conflictul dintre m-rea Tismana și satul Ocnîța dezvăluie deopotrivă cele două aspecte ale politicii agrare a domnului. Al. Ipsilanti menționează cu acest prilej că „testamentul la toți lăcuiitorii iaste ori 12 zile ori un zlot”, dar moșia satului fiind așezată în regiunea muntoasă, domnul hotărăște el însuși convertirea clăcii în bani¹³. În ajunul promulgării *Pravilniceștii condici* exista, prin urmare, un „testament” prin care obligațiile de clacă ale tuturor locuitorilor așezați pe moșiile mănăstirești și boierești erau de 12 zile. Încă o dată, în lipsa textului însuși al „testamentului”, sîntem siliți să rămînem la nivelul ipotetic: ne aflăm în fața unei noi denumiri a așezămîntului emis în 1775—1776 și rezumat de anaforaua din ianuarie 1777 sau Al. Ipsilanti a dat un urbariu care reproducea în prevederile sale capitolul privind îndatoririle clăcașilor din *Pravilniceasca condică* aflată în ajunul promulgării ei? Regimul uniform stabilit „la toți lăcuiitorii țării

¹² Vezi poruncile din 2 și 24 februarie 1775 pentru moșiile m-rii Bistrița și, respectiv, Văleni: „claca să o facă rînduri, rînduri, trei zile primăvara, trei vara, trei toamna și trei iarna, iar nu tot deodată” (*D.R.A.*, p. 592—593). Într-una din condicile lui Al. Ipsilanti, se păstrează însă două formulare de cărți pentru arendă și clacă care păstrează vechea repartizare a zilelor de clacă „de la începutul primăverii pînă la sfîrșitul toamnei, în nouă luni” (*Pravilniceasca condică*, ed. citată; p. 178—179). Fiind formulare destinate cancelariei, cele două cărți nu au dată. Dacă nu ne aflăm în fața unui regim păstrat de Ipsilanti la începutul domniei, este de admis că și cartea de arendare, ca și cea de clacă (vezi mai sus p. 146 nota) constituie *nu* porunci care reproduc regimul în vigoare, ci materialul de documentație necesar pregătirii *Pravilniceștii condici*. De remarcat că porunca citată din 2 februarie 1775 cuprinde repartizarea plății zlotului în două rate de cîte un tult, în timp ce porunca din 24 februarie 1775 omite această prevedere.

¹³ *D.R.A.*, p. 658. De s ubliniat că unul din motivele invocate de domn este că țărăniîi sint „pă moșie mănăstirească șă zători”, ceea ce ar putea constitui o aluzie la dreptul domnului de a decide pentru stăpînirile de pămînt ecleziastice, astfel cum era stipulat în așezămîntul din 1775—1776.

de obște” constituie o prevedere deosebită de cea amintită în ianuarie 1777, când se constată nu numai o deosebire între moșiile boierești și cele mănăstirești, dar se admite posibilitatea unui regim variat pentru stăpînirile funciare ecleziastice.

Indiferent însă de ipoteza acceptată, ni se pare indiscutabil că un asemenea text a existat și a reprezentat normativul de reglementare și judecare a raporturilor și litigiilor dintre țărani clăcași și stăpînii de moșii. Existența unei „pravilnicești condici rurale” anterioare codului din 1780 fusese presupusă pe baza unei prevederi din *Pravilniceasca condică* unde se stabilește: „Iar pentru pricinile plugărești au să urmeze numiții judecători pravililor celor orînduite pentru plugari, care și acestea deosebit acum s-au tălmăcit pe limba rumânească”¹⁴. În lumina celor constatate mai sus, existența unei reglementări urbariale întreprinse de Al. Ipsilanti înainte de promulgarea *Pravilniceștii condici* iese din domeniul ipotezelor, pentru a deveni o certitudine¹⁵.

Pravilniceasca condică Parcurgerea prevederilor capitolului consacrat relațiilor agrare din *Pravilniceasca condică* arată că noua legiuire nu a adus nici o modificare esențială în raporturile dintre țărani clăcași și stăpînii de moșii. Obligațiile fixate de urbariile domnilor anteriori erau menținute în forme aproape neschimbate: claca de 12 zile, zeciuiala din toate produsele cultivate — exceptîndu-se însă grădinile din jurul caselor —, facultatea stăpînului de moșie de a converti claca în bani, taxe pentru oi, capre, porci și stupi, monopolul morii și al vînzării vinului și a rachiului, plata otaștinei.

Spre deosebire de urbariile care au precedat-o, *Pravilniceasca condică* nu stabilește nici un fel de repartizare pe anotimpuri a celor 12 zile de clacă prevăzute. Se constată în această privință o nepotrivire între textul legiurii și chipul în care el este reprodus mai tîrziu în poruncile cancelariei sau hotărîrile divanului. Condica stabilește numai că „lăcuiitorul are să lucreze clacă stăpînului moșii cîte doasprezece zile într-un an”¹⁶, în timp ce, mai tîrziu, actele domnești, reluînd repartizarea paritară pe anotimpuri a zilelor de clacă, afirmă că această prevedere e „după condică”¹⁷. Este însă de menționat că poruncile domnești din perioada imediat următoare promulgării *Pravilniceștii condici* nu cuprind nici ele vreo indicație asupra modului de distribuire a zilelor de clacă, ci se mărginesc să sublinieze că ele nu pot fi concentrate într-o singură perioadă,

¹⁴ *Pravilniceasca condică*, ed. cit., p. 76; cf. și nota 2.

¹⁵ Studiul genezei *Pravilniceștii condici* a fost reînnoit fundamental, atît sub aspectul documentării, cît și sub cel al interpretării, de lucrarea lui Valentin Georgescu și Emanuela Popescu, *Legislația agrară a Țării Românești (1775—1782)*, Buc., 1970. Pistele noi oferite investigației de cei doi autori par de pe acum fecunde și — în ce ne privește — intenționăm să reluăm problema în lumina ultimelor concluzii.

¹⁶ *Pravilniceasca condică*, p., 80—82.

¹⁷ *D.R.A.*, p. 844.

ci prestate „rînduri, rînduri după obicei”¹⁸. Prima poruncă cunoscută după promulgarea *Pravilniceștii condici* care reia repartizarea egală a zilelor de clacă pe anotimpuri, astfel cum se întîlnește în actele cancelariei domnești din februarie 1775, este cea din 9 noiembrie 1782, adresată de Nicolae Caragea locuitorilor de pe moșia orașului Ploiești, dar care nu cuprinde nici o referire la legiuirea lui Al. Ipsilanti¹⁹. Deosebirea dintre repartizarea prevăzută de așezămîntul lui C. Mavrocordat din 1756 și cea întîlnită în poruncile din primul an de domnie al lui Al. Ipsilanti, precum și tăcerea pe care *Pravilniceasca condică* o păstrează asupra acestui aspect al obligațiilor țărănimii clăcașe, ar putea constitui indiciul unor divergențe între domn și boieri într-o problemă în care interesul stăpînilor de pămînt de a grupa zilele de clacă în anotimpurile cu munci agricole nu se putea concilia cu o măsură destinată, în spiritul inițiatorului ei, să ușureze regimul de obligații al clăcașilor.

Pravilniceasca condică admite învoieli între stăpîinii de pămînt și țărani clăcași pentru un număr de zile inferior celui stipulat, dar subliniază că, odată dovedită învoiala, stăpînul moșiei nu mai poate cere clăcașilor de pe moșie să lucreze cele 12 zile. Asprimea cu care legiuirea denunța aceste învoieli — „să cunoaște că aceasta (învoiala pentru o clacă mai mică de 12 zile — *n.n.*) iaste și înșălăciune pentru vreun interesu al său”²⁰ — dezvăluie ostilitatea domniei față de un sistem — acela al învoielilor speciale — care zădărnicea eforturile de uniformizare ale autorității centrale. În optica domniei, astfel de acorduri între stăpîinii de moșii și țărani clăcași nu puteau apărea decît ca dăunătoare pentru atît de rîvnita stabilitate demografică. Raționamentul era simplu : boierii ceruseră ca țărani clăcași să presteze 24 zile pe an, domnia le acordase 12 zile ; dacă stăpîinii de pămînt erau însă dispuși să se învoiască pentru un quantum de muncă inferior celui stabilit de domnie — și, *a fortiori*, celui solicitat domniei — , „generozitatea” stăpînului moșiei nu putea fi decît un mijloc de a atrage, prin astfel de înlesniri, oamenii pe domeniu. Or, domnia era adversara hotărîtă a acestor deplasări, provocate de varietatea regimurilor domeniale, care făceau dificilă evidența fiscală a populației și perceperea dărilor. Firește că situațiile de excepție nu erau excluse : domnul însuși — am arătat-o mai înainte — acorda derogări de la „testamentul” său pentru moșiile situate în zone nefavorabile agriculturii. Prin *Pravilniceasca condică*, stăpîinii de pămînt erau invitați să înfrîngă rezistențele locale, să elimine mozaicul variat al vechilor învoieli și să realizeze o uniformizare a regimului domenal pe întinsul întregii țări. Deziderat dificil de realizat în condițiile unei puternice împotriviri țără-

¹⁸ Porunca din iunie 1781 pentru moșia Iablanița a biv vel clucerului Iordache Păianu, *ibidem*, p. 674 ; poruncile din aprilie-iunie 1782 ale lui N. Caragea, *ibidem*, p. 684—685.

¹⁹ *Ibidem*, p. 688 ; același domn însă ordona la 24 martie 1783 locuitorilor de pe moșia Fleștii a mitropoliei să presteze cele 12 zile „rînduri, rînduri, după obicei, precum în condică sînt rînduite” (*ibidem*, p. 691).

²⁰ *Ibidem*, p. 669.

nești, sprijinită, în primul rînd, pe amenințarea cu părăsirea domeniului și înlesnită de raritatea populației și, consecință firească a golului demografic, de concurența pentru brațele de muncă. Aproape patru decenii mai tîrziu, Ioan Caragea avea să interzică învoielile sub 12 zile, fără însă ca prevederea înscrisă în legiuirea sa să poată fi aplicată în toată rigooarea ei.

În ceea ce privește condițiile de prestare a clăcii, *Pravilniceasca condică* interzicea stăpînilor de moșii să-i oblige pe țărani clăcași să execute zilele de muncă pe alte moșii situate la o distanță mai mare de 2—3 ore de moșia pe care erau așezați, mai ales dacă pe aceste moșii existau oameni în număr suficient pentru a îndeplini serviciile cerute. Prevederea revelă nu numai condițiile anevoioase pentru țărani de prestare a clăcii — evident că un drum zilnic de 4—6 ore constituie un însemnat efort fizic, care urmează să se adauge muncii de clacă însăși —, dar și sistemul de funcționare al economiei domeniiale. Deplasarea locuitorilor de pe o moșie pe alta de către stăpînul pămîntului — și din interzicerea înscrisă în legiuirea lui Al. Ipsilanti este de înțeles că practica era răsîndită — în vederea executării zilelor de clacă constituie un indiciu că îndeobște rezerva seniorială, pe care urma a fi prestată claca, nu se afla în hotarele fiecărui domeniu, de vreme ce existau moșii unde munca țărănilor clăcași nu putea fi valorificată. Să nu se uite însă, pentru a nu absolutiza constatarea de mai sus, că pe moșiile situate în regiunea de munte claca nu avea unde să fie prestată, ceea ce explică tendința stăpînilor de moșii de a-i utiliza pe țărani la muncile care urmau să fie executate pe pămînturi favorabile culturilor ²¹.

Pravilniceasca condică fixează de asemenea condițiile în care clăcașii stăpînesc pămîntul deștelenit și cultivat de ei. Legiuirea subliniază că stăpînul moșiei nu poate să-l deposedeze pe clăcaș de un teren pe care acesta l-a făcut, prin munca sa, arabil. Dreptul recunoscut stăpînului moșiei de a „alege cel mai bun loc al moșii pentru treburile lui” ²² rămînea fără consecințe practice pentru constituirea sau remembrarea rezervei senioriale, atît timp cît este însoțit de rezerva „dar nu are voie să ia locul ce s-au deșchis și s-au lucrat mai înainte de către lăcuiitor” ²³. În fapt, primatul folosirii pămîntului aparține țărănilor clăcași. Firește că, pentru a deșteleni sau cultiva, el trebuia să ceară mai întii îngăduința stăpînului moșiei, dar, în condițiile unei economii domeniiale întemeiate pe renta în produse și ale unei disproporții atît de pronunțate între marile întinderi de pămînt și posibilitățile reduse de a le cultiva, această cerere era nu numai acceptată, dar și așteptată. Stăpînii de pămînt sînt interesați să sporească suprafețele arabile din cuprinsul moșiilor lor, pentru a dispune,

²¹ Locuitorii din Baia de Fier se plîngeau, în iulie 1779, că egumenul m-rii Hurezu li constrînge să clăcuiască pe moșii aflate la mare distanță de satul lor: „ci-i duce dintr-un județ într-alt județ și pentru o zi ce este să clăcuiască, mai mult umblă strămutîndu-să” (*D.R.A.*, p. 653).

²² *Ibidem*, p. 670.

²³ *Ibidem*.

prin dijma percepută, de cantități mai mari de produse cerealiere. Absența rezervelor senioriale de mare suprafață și numărul redus al populației domeniiale — și deci și al întinderilor cultivate de ea — făceau ca problema unei competiții între rezervă și ansamblul delnițelor să fie inexistentă. Se întâlneau adesea învoieli în care celui așezat pe moșie i se dă libertate deplină în a cultiva cât îi stă în putere. Beneficiarul unei astfel de îngăduințe nelimitate o mărturisește limpede într-un zapis dat la 24 octombrie 1787 m-rii Nucet : „... iar pentru loc dă porumb să fiu slobod a-mi ara oricît de mult”²⁴. De cealaltă parte, un stăpîn de moșie, stolnicul C. Nenciulescu, se arată dispus să acorde sătenilor pămînt de arătură atît cît le este de trebuință : „Loc de arătură dă le va trebui să nu-și ia de la sineși, ci să ceară la isprăvnicelul moșii și oricît le va trebui are voie să le dea”²⁵. Aceeași posibilitate de nelimitată folosință este acordată și în ceea ce privește livezile de fin aflate în stăpînirea amintitului stolnic.

Aplicarea Pravilniceștii condici

Prin admiterea învoielilor între stăpînii de moșii și țărani clăcași — în termeni și cu rezerve care reflectau nemulțumirea domniei —, *Pravilniceasca*

condică recunoaște implicit eșecul tentativelor autorității centrale de a realiza, printr-o reglementare urbană, un regim uniform de obligații pentru populația domeniilor boierești și mănăstirești. Forța „obiceiurilor” locale și concurența dintre stăpînii de moșii pentru a spori inventarul uman al domeniilor — competiție al cărei principal instrument de victorie îl constituiau facilitățile acordate noilor veniți — se dovediseră mai puternice decît mijloacele domniei de a introduce un sistem de îndatoriri care prin caracterul său unitar ar fi putut asigura stabilitatea locuitorilor. Avertismentul dat stăpînilor de moșii că orice învoială specială, odată fixată în scris, îi lipsea definitiv de dreptul de a cere mai tîrziu prestarea celor 12 zile era și un îndemn, în același timp, de a impune pe domeniile lor quantumul de muncă fixat de vechile așezăminte domnești. Refuzul energic al țărânimii clăcașe de a executa claca de 12 zile — sprijinit mai ales pe amenințarea părăsirii domeniului — și teama stăpînilor de moșii de a-și vedea satele pustii — temere sporită, de altminteri, de numărul restrîns al populației — au constrîns boierimea și mănăstirile să se resemneze cu un număr redus de zile de muncă. Acceptarea în fapt a regimului de învoieli transformă Țara Românească într-un mozaic de mare varietate, în care fiecare element — în speță, domeniu — își reliefează particularitățile. Multiplicitatea factorilor determinanți ai regimului de obligații de pe fiecare moșie — structura economică și teritorială a domeniului, numărul țărănilor clăcași șezători, forța vechilor obiceiuri, mentalitatea economică a stăpînului — a creat o diversitate de situații care se refuză oricăror încercări de clasificare sau grupare geografică. Dificultățile de sistematizare sporesc din pricina modificărilor aduse învoielilor de îndată

²⁴ *Ibidem*, p. 759.

²⁵ Arh. St. Buc., ms. 38, f. 81.

ce una din părți izbutește, datorită împrejurărilor, să-și facă respectate interesele într-o mai mare măsură. Alături de tendințele spre diversificare se cuvin însă amintite și cele de uniformizare : deplasarea țăranilor sau numai amenințarea cu fuga impunea stăpînilor de moșii adoptarea unor clauze identice cu cele de pe moșiile învecinate, pentru ca înlesnirile de pe un domeniu învecinat să nu constituie o tentație pentru propriii săi clăcași. Unificarea regimului de obligații nu se producea însă numai într-un singur sens — cel favorabil țăranimii — sub presiunea populației domeniiale. Efortul simultan al stăpînilor de pămînt, concertat sau spontan, de a înăspri regimul de îndatoriri silea pe țăranii aflați acum în imposibilitate de a face uz de arma lor cea mai puternică — fuga — și de a găsi o moșie apropiată pentru strămutare să accepte noile condiții impuse de stăpîn.

Marea majoritate a învoielilor dintre clăcași și stăpînii de moșii fixează claca la 6—8 zile pe an. Alături de acorduri care se mărginesc să înregistreze numai numărul zilelor de clacă, se întîlnesc altele care înșiră, mai mult sau mai puțin amănunțit, prestațiile în muncă care urmau să fie executate; adesea ambele modalități de stabilire a îndatoririlor sînt reunite. În învoiala din 25 mai 1781 a țăranilor din satul Bairactar (Prahova) cu m-rea Brebu, pe a cărei moșie stăteau, clăcii de 6 zile pe an, repartizate egal primăvara și vara — ceea ce constituie o indicație pentru destinația lor agricolă —, i se adăuga un „ajutor” al cărui caracter nu era precizat în nici un fel și care urma să fie dat mănăstirii cînd aceasta avea să-l solicite ²⁶. Clăcașii din satul Goicea erau îndatorați să lucreze, în cadrul celor 6 zile de clacă, patru zile „cu mîinile” și două cu plugul. În vara anului 1786, cu prilejul cercetării litigiului născut din încercarea egumenului m-rii de a le mări numărul zilelor de clacă la 8, țăranii se arată dispuși să presteze o clacă de o zi oriunde li se va porunci, în afară de achitarea zlotului de vatră. Ispravnicii județului, însărcinați cu cercetarea conflictului, satisfac cererea egumenului pentru prestarea a opt zile de clacă — șase zile „rînduri” și arătură cu plugurile două zile, una primăvara, cealaltă toamna —; dacă sătenii nu ar fi executat arăturile, urmau să dea mănăstirii cîte 45 obroace de „bucate” pentru fiecare zi de arătură nelucrată. Învoiala dintre satul Tătărăi și șetrarul Dumitru Polizu fixează obligațiile locuitorilor la patru zile de muncă sau un leu și o găină ²⁷. Clăcașii m-rii Radu Vodă, din satul Fundul Sacului, care avuseseră o neînțelegere cu egumenul, de vreme ce, după cum mărturisesc în zapisul lor, fuseseră trimiși de domn să se învoiască cu egumenul, se obligă, la 15 decembrie 1792, să clăcuiască 6 zile pe an ²⁸. După un conflict îndelungat cu m-rea Segarcea, locuitorii șezători pe moșia acesteia se înțelegeau cu egumenul, la 4 mai 1793, să lucreze cinci zile pe an „la orice li să va

²⁶ D.R.A., p. 671—672, în acel an, țăranii urmau să aducă cu carele lor pari și mărăcini pentru gardul mănăstirii.

²⁷ D.R.A., p. 775. Obligația de a da pentru zilele clăcii un taler și o găină se întîlnește și pe moșiile m-rii Cotroceni, Cășcioarele (*ibidem*, p. 796) și Luica (*ibidem*, p. 807). Sătenii din Oreavu se obligau față de m-rea Aninoasa să dea cîte 90 de bani și o găină (*ibidem*, p. 746).

²⁸ *Ibidem*, p. 800—801.

porunci” și să iasă o zi cu toate plugurile la arat²⁹. Cele șase zile la care erau îndatorați locuitorii de pe moșia Axintea a mitropoliei urmau a fi împlinite două în lucru și patru în bani³⁰. Lipsiți de teren arabil și finaț, țărani din Izvarna se învoiesc la 3 mai 1794 să clăcuiască, pentru pământul primit de la m-rea Tismana, șase zile pe an „cu miinile noastre la orice ne va porunci”³¹. Clăcașii din Lilăești, cărora egumenul m-rii Mislea le ceruse prestarea celor 12 zile de clacă, izbutesc în cele din urmă — „fiind mijlocitori și alte obraze” — să convertească îndatorirea de muncă în 50 de parale pe an³². Semnificativă pentru interesul stăpînilor de moșii de a folosi claca la muncile agricole este învoiala clăcașilor din satele Cirpeni și Berești cu m-rea Jitia, încheiată la 7 iunie 1796 : zăpisul preciza că cele șase zile de clacă urmau a fi prestate vara ; dacă serviciile solicitate de mănăstire ar fi fost îndeplinite numai în trei zile, clăcașii aveau să dea și zlotul de vatră. În afara acestei clăci indicate în zile, sătenii trebuiau să iasă primăvara cu toate plugurile. „Cine nu va avea boi — preciza zăpisul — să dea ajutori la pluguri, deosăbit din ceialaltă clacă”³³. Pe moșia Chiojdani, clăcașii se înțeleseseră cu stăpînul ca, în locul celor 12 zile, să clăcuiască opt, să care 3 buți de vin, să taie 20 bețe de cercuri, care urmau să fie scoase la locuri prielnice încărcării lor în care³⁴. Locuitorii din Căzănești dădeau stăpînului moșiei, în locul clăcii, cîte o baniță de grîu, una de orz și una de mei³⁵. În cazul cînd nu s-ar fi mutat de pe moșia stolnicului Andronescu, astfel cum le cerea acesta, țărani șezători trebuiau să-i clăcuiască cîte o zi primăvara, vara și toamna³⁶. La 28 noiembrie 1799, Al. Moruzi stabilea, în urma unei judecăți, claca locuitorilor din satul Săcueni al mitropoliei la șapte zile pe an, adică media între cererea egumenului de a i se lucra opt zile și cea a țărănilor de a clăcui șase³⁷.

Exemplele enumerate mai sus dezvăluie deopotrivă varietatea regimului de obligații al țărănimii clăcașe și eforturile sătenilor de a strînge cît mai mult cu putință cuantumul îndatoririlor de muncă. Incontestabil că rezistența țărănească a împiedicat în însemnată măsură generalizarea obligației celor 12 zile de clacă anual, prevăzută de *Pravilniceasca condică*. Dorința clăcașilor de a vedea convertite prestațiile în muncă s-a realizat și a căpătat chiar o confirmare cvasioficială, pe moșiile din apropierea Dunării, unde teama stăpînilor de pămînt de a-și vedea domeniile părăsite de clăcași asociată cu ușurința trecerii fluviului de hotar a constrîns pe boieri și mănăstiri să se resemneze cu zlotul de vatră. O anafora din 1793 informează că aceasta era situația în satele „care sînt pre mar-

²⁹ *Ibidem*, p. 810.

³⁰ *Ibidem*, p. 812.

³¹ *Ibidem*, p. 824.

³² *Ibidem*, p. 825.

³³ *Ibidem*, p. 850.

³⁴ *Ibidem*, p. 853. Același regim îl aveau și clăcașii din satul Buda al m-rii Rîmnic.

³⁵ Arh. St. Buc., ms. 35, f. 97 v-98.

³⁶ *D.R.A.*, p. 876.

³⁷ *Ibidem*, p. 901.

ginea Dunării”³⁸. Domnul însuși, judecînd plîngerea sătenilor din Grojdibod, acceptă cererea stăpînului moșiei de a i se presta clacă, dar subliniază situația specială a satelor de margine. Pentru orientarea gospodăriei domeniiale spre producția cerealiară destinată pieței, situația acestor domenii din vecinătatea Dunării e plină de consecințe. Refuzul clăcașilor de a lucra și — drept consecință — convertirea clăcii au fost unul din factorii care au împiedicat constituirea unei rezerve cerealiare întinse tocmai în regiunile de șes ale țării, propice agriculturii. Amenințarea cu părăsirea domeniului s-a dovedit, mai ales acolo unde împrejurările locale o înlesneau, a fi eficientă. Marele ban, în anaforaua înaintată domnului în amintita pricină a satului Grojdibod, își arăta în final ezitarea de a lua o hotărîre care, față de declarațiile clăcașilor că sînt gata să plece pe altă moșie, ar fi avut drept rezultat „a se strămuta un sat ca acesta, vechi de atîția ani”³⁹. Țăranii înșiși aminteau în jalbele lor — direct sau prin aluzii — consecințele negative ale strămutării lor pentru vistieria țării, atît de interesată în stabilitatea contribuabililor și în cunoașterea evidenței lor. Arătîndu-și decizia de a părăsi moșia dacă revendicările lor nu vor fi satisfăcute, clăcașii din Goicea aminteau caimacamului Craiovei, la 9 iunie 1786, avantajele rămîinerii lor pe moșie: „Așa vom șădea pe moșia sfîntii sale și a putea da și dajdea mării sale lui vodă”⁴⁰.

Rezistența țăranilor clăcași la îndeplinirea obligațiilor de clacă nu putea avea însă peste tot eficiența de pe domeniile situate de-a lungul Dunării, astfel că încercările stăpînilor de moșie de a mări numărul zilelor de muncă sau de a le grupa în perioadele de activitate agricolă intensă n-au fost descurajate. Ultimul sfert al veacului al XVIII-lea debutase, cum s-a văzut, cu cererea boierimii Țării Românești adresată lui Al. Ipsilanti ca îndatorirea de clacă să fie dublată la 24 de zile. Refuzați de domn, stăpînii de moșii au reacționat diferit, în funcție de chipul în care înțelegeau să-și exploateze stăpînirile funciare; dacă uni dintre ei s-au arătat satisfăcuți — sau au acceptat fiind constrînși de refuzul țăranilor de a clăcui — cu achitarea zlotului de vatră, alții au încercat să dobîndească prin abuz ceea ce li se refuzase pe cale legală. Documentația lacunară nu îngăduie o determinare numerică a celor din urmă, astfel că este imposibil de stabilit măsura în care stăpînii de pămînt, laici sau clerici, înțelegeau să folosească forța de muncă clăcașe pentru a spori producția cerealiară a rezervei domeniiale. Mărturiile documentare în această privință sînt destul de numeroase. Jălbile sau anaforalele privind litigiile dintre țăranii clăcași și stăpînii de moșii nu oferă informațiile necesare pentru a stabili în ce măsură cele 12 zile de clacă cerute de stăpîn sau chiar sporirea abuzivă a îndatoririlor de muncă erau în legătură cu întrebuintarea brațelor de muncă clăcașe la activități agricole. Ceea ce se desprinde însă cu toată claritatea din aceste documente e că stăpînii de moșii vor să se folosească de munca clăcașilor de pe moșiile lor într-o măsură mai

³⁸ V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. V, p. 106—107.

³⁹ *Ibidem*, p. 107.

⁴⁰ *D.R.A.*, p. 732.

mare decît o făcuseră în trecut și că, pentru a-i da acestei munci mai multă eficiență, încearcă să-i asigure continuitatea, încălcînd obiceiul reparti-zării paritare sezoniere a zilelor clăcii. Clăcașii episcopiei Rîmnic din Muereasca de Sus se plîngeau, la 20 martie 1780, că sînt siliți să lucreze cele 12 zile de clacă toate o dată⁴¹. Sătenii de la schitul Golești îl învinuiau, în iunie 1786, pe egumen că îi obliga să facă cele 12 zile o dată la prășitul porumbului și altă dată la cositul finului⁴². Egumenul m-rii Bistrița cerea clăcașilor din satul Milostea să lucreze toate cele 12 zile „în temeiu verii”⁴³. Rezoluția domnească din 5 octombrie 1793 privind litigiul sătenilor din Bolintinul din Deal, Ogrăzile, Malul Spart, Tîntava și altele cu m-rea Mihai Vodă constată că claca de 12 zile este cerută a fi prestată „vara în vremea lucrului”⁴⁴. În litigiile dintre stăpînii de pămînt și clăcași în legătură cu refuzul celor dintii de a accepta convertirea obligațiilor în muncă, motivul invocat de boieri și mănăstiri este întotdeauna nevoia de muncă a gospo-dăriei domeniiale. O spune foarte limpede egumenul m-rii Hurez într-o jalbă din primăvara anului 1786 privind conflictul cu locuitorii din Baia de Fier, care se arătau dispuși să achite zlotul de vatră, refuzînd prestarea clăcii: „Și noi nu ne plîngem atîta de zlot, cît de zile de lucru, neavînd cu cine să ne slujim acoalea atît în moșie, cît și la mănăstire”⁴⁵. E de rele-vat că egumenul solicita domnului să-i oblige pe săteni să presteze și un număr de zile de clacă și să plătească și zlotul — era invocat cu acest prilej sistemul răs-pîndit pe „moșiile boierești și ale altor mănăstiri” —, ceea ce explică fenomenul înfățișat mai sus, aflat în vădită contradicție cu prevederile *Pravilniceștii condici*, al regimului de obligații mixt, clacă și bani. La 20 ianuarie 1792, mitropolitul Țării Românești cerea domnului să-i oblige pe clăcașii de la Pătroaia „să-și facă claca în lucru . . . iar să nu o dea în bani precum cer ei, fiindcă avem trebuință de lucru acolo”⁴⁶. Într-o anafora plină de interes pentru chipul în care *Pravilniceasca condică* era aplicată la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, mitropolitul Filaret lămurește domnului schimbările survenite în exigențele mitropoliei față de locuitorii satului Axintea: „În altă vreme, trebuință de lucru n-am avut, nici lor clacă nu le-am cerut, iar acum fiindcă avem trebuință, cerem dreptul obișnuit de lucru”⁴⁷. Cu prilejul unui litigiu privind numărul zilelor de clacă al locuitorilor de pe moșia Săcuieni, vechilul mitropoliei explică variația cuantumului clăcii prin necesitățile gospodăriei domeniiale și justifică exigențele sporite ale mitropoliei: „După lucrul ce s-a întîmplat i-au pus de au lucrat, uneori mai multe zile, alteori mai puține. Iar acum, fiindcă are trebuință ca să dea lucru mai mult, pentru aceea le cere claca deplin după obicei”⁴⁸.

⁴¹ *Ibidem*, p. 667.

⁴² *Ibidem*, p. 735.

⁴³ *Ibidem*, p. 752.

⁴⁴ Arh. St. Buc., ms. 35, f. 313 v.

⁴⁵ *D.R.A.*, p. 730—731.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 783.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 812.

⁴⁸ V. A. Urechia, *Istoria românilor*, I, p. 432—433.

Exemplele citate mai sus sînt aspecte ale unui proces care se caracterizează prin agravarea regimului de obligații al țărănimii clăcașe ca urmare a exigențelor sporite ale stăpînilor de moșii. În pricina dintre locuitorii satului Tomșani și stăpînul moșiei, Dumitru Polizu, sătenii explică noile pretenții ale acestuia prin integrarea într-un curent care cuprinsese domeniile învecinate : „Și aceasta s-au început de cînd unii din vecinii moșii și-au hotărît moșiile și au înălțat această clacă, au înățat-o și el”⁴⁹. Explicația fenomenului este oferită de cercetarea întreprinsă la 21 iulie 1799 în legătură cu plîngerile locuitorilor din Golești împotriva stăpînului moșiei Ulita ; în fața anchetatorilor, stăpînul indică limpede temeiul exigențelor sale sporite : „Fiindcă acum toate lucrurile s-au mai urcat la preț, cere și el a mai sui dijma și claca”⁵⁰. Declarația dezvăluie un fapt de istorie monetară cu însemnate consecințe pe planul economiei domeniiale : devalorizarea monedei de argint otomane — cu consecința firească, creșterea prețurilor și, implicit, deprecierea rentelor în bani — și eforturile stăpînilor de pămînt de a remedia inconvenientele și prin abandonarea sistemului de rentă în bani și revenirea la forma muncă, însoțită de încercarea de a impune un quantum sporit de clacă. Pentru a înțelege mai bine dificultățile întîmpinate de stăpînii de moșii este necesar să se țină seama de unul din aspectele fundamentale ale economiei domeniiale : convertirea clăcii în bani nu înseamnă cu necesitate că domeniul nu are nevoie de muncă ; față de refuzul clăcașilor de a executa obligațiile în muncă, stăpînii de moșii fac apel la munca salariată. Substituirea muncii salariate celei clăcășești era pînă la un timp avantajoasă pentru stăpîni. Între quantumul banilor achitați de clăcași — prin convertirea zilelor de muncă — și sumele plătite celor angajați se menținea o diferență care constituia un însemnat izvor de venit. Este de la sine înțeles că, o dată cu deprecierea monedei de argint și a creșterii prețurilor care a urmat, diferența nu numai că s-a micșorat, dar în cele din urmă veniturile bănești realizate prin convertirea clăcii nu au mai putut acoperi cheltuielile provocate de angajarea simbriașilor. Revenirea la forma muncă a rentei se impunea cu necesitate, așadar, pentru a evita o scădere substanțială a veniturilor domeniiale. Zapisul amintit, din 24 iunie 1791, al imigranților transilvăneni așezați pe moșia Băbeni a m-rii Bistrița indică drept principal motiv al trecerii de la sistemul zlotului la acela al clăcii creșterea prețului mîinii de lucru : „... scumpindu-se zilele, de lucru și sfînta mănăstire avînd trebuință de lucru”⁵¹. Creșterea însemnată a prețurilor și consecințele negative pentru gospodăria domeniială sînt mereu invocate în litigiile dintre stăpînii de pămînt și țărani clăcași privind sporirea obligațiilor la care erau îndatorați și ele tind să devină un loc comun al îndreptățirilor aduse de boieri și mănăstiri în fața autorităților pentru noile lor exigențe. Autorilor anaforalei întocmite la 13 ianuarie 1803 privind pricina satelor Valea Mare și Nămășești, achitarea zlotului în condițiile

⁴⁹ D.R.A., p. 788.

⁵⁰ Arh. St. Buc., ms. 1557, f. 12.

⁵¹ D.R.A., p. 776.

scumpetei existente — pentru care dădeau și exemple — li se părea a fi o „nedreptate”⁵². În anaforaua din 1 decembrie 1804 în legătură cu litigiul satului Malamoc, se sublinia că, dată fiind „scumpătatea ce este acum”, cele 12 zile sînt cu totul neîndestulătoare față de creșterea considerabilă a simbriilor pentru activitățile agricole⁵³. Egumenul m-rii Ani-noasa, justificînd încălcarea obiceiului existent în satul Capul Piscului de a da dijma de fin în bani — sătenilor li se cerea acum în natură din cinci căpițe una —, enumeră exemple de creștere a prețurilor: carul de fin, de 2 taleri în trecut, ajunsese acum să coste 10 — 15 taleri, ziua de lucru a unui simbriaș agricol crescuse de la 4 — 5 parale la 25 — 30⁵⁴. Sporurile — confirmate și de alte surse — erau într-adevăr considerabile și stăpînii de moșii trebuiau să încerce adaptarea gospodăriei domeniiale la noile împrejurări. Ei au făcut-o prin intensificarea exploatării muncii clăcașe și prin introducerea unor noi obligații.

Ultimele două decenii ale veacului al XVIII-lea sînt caracterizate de încercările boierilor și mănăstirilor de a spori veniturile moșiilor prin lichidarea vechilor obiceiuri care nu mai satisfăceau nevoile stăpînilor. Mijloacele utilizate au fost abuzul și interpretarea dată articolului din *Pravilniceasca condică* privind învoielile dintre stăpînii de pămînt și țărani clăcași pentru o clacă mai mică de 12 zile. Încă din vara anului 1785, Mihai Șuțu, într-o carte adresată ispravnicilor de județe, înfățișa pe larg silniciile săvîrșite de ispravnicii moșiilor. Aceștia erau acuzați de a spori numărul zilelor de clacă și de a-i obliga pe țărani să le presteze toate o dată — silindu-i adeseori să le îndeplinească pe moșii îndepărtate —, de a lua, în cazul convertirii în bani a clăcii, sume mai mari decît cele convenite și, în sfîrșit, de a impune la diverse prestații — în primul rînd torsul — pe soțiile clăcașilor. Temător de consecințele unor astfel de abuzuri, domnul îi îndemna pe țărani să-i prezinte plîngerii dacă ispravnicii nu le-ar fi dat satisfacție⁵⁵.

De îndată ce obiceiurile statornicite pe moșii s-au dovedit a fi depășite în raport cu noile exigențe ale stăpînilor, aceștia s-au străduit să le desființeze și să introducă sistemul celor 12 zile de clacă prevăzut de *Pravilniceasca condică*. Motivul invocat a fost caracterul particular al învoielii, a cărei valabilitate depindea de acordul simultan al ambelor părți. Aparent, principiul era echitabil: atît stăpînii de moșii, cît și clăcașii erau liberi să denunțe o învoială, din momentul în care considerau că interesele lor erau lezate prin aplicarea mai departe a prevederilor ei. Principiul este foarte limpede formulat în hotărîrea departamentului

⁵² V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. VIII, p. 601; potrivit calculului lor, zlotul, repartizat pe zile, dădea 2 parale și o lețcaie pe zi, iar simbriașii primeau între 20—45 parale pe zi.

⁵³ Arh. St. Buc., Mitrop. Ț. Rom., XXX/50: „o sapă — se ilustrează în document scumpirea constatată — s-au urcat plîna la parale patruzeci și cinci și de mincare pe zi”.

⁵⁴ Ibidem, CCC/38.

⁵⁵ V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. I, p. 427—430.

judecății din 30 mai 1792 privind conflictul locuitorilor din Tomșani cu Dumitru Polizu, stăpînul satului : „Orînduiala dă 12 zile clacă pe an, aceasta este vrerea dă obște și este nestrămutată, care nici să adaogă, nici să scade, iar tocmelile ce să fac între unii și alții este vrerea particulari și să țin pă cît este voia unii părți și alții, iar cum nu va vrea o parte, să strică...”⁵⁶. Aparența de echitate constă în dreptul egal al părților de a considera caducă învoiala devenită dăunătoare ; în realitate, celălalt termen al alternativei care se oferă țăranilor clăcași era prestarea celor 12 zile de clacă. Aceeași hotărîre, pe care am menționat-o mai sus, indică, fără echivoc, că anularea unei învoieli atrage introducerea imediată a regimului de 12 zile : „... să strică așăzămîntul particular și rămîne așăzămîntul obștii dă 12 zile clacă care este nestrămutat”. La dispoziția stăpînilor de moșii se afla așadar un dublu mijloc de presiune : pe de o parte, ei erau liberi să anuleze în orice clipă, în absența unei învoieli scrise — și pe marea majoritate a domeniilor, clăcașii nu aveau învoieli scrise cu stăpînii —, sistemul consuetudinar de învoieli, iar pe de alta, amenințîndu-i pe țărani cu introducerea cuantumului maxim de muncă prevăzut de lege, puteau reprima mai bine refuzul acestora de a îndeplini vechile obligații. Această amenințare funcționa ca un mijloc de constrîngere și este mereu amintită în conflictele dintre clăcași și stăpîni. Sătenii din satul Goicea, reclamați de egumenul m-rii Jitia că nu respectă obligațiile fixate *în scris*, sînt obligați la 5 noiembrie 1794 de divanul Craiovei, înaintea căruia se judeca litigiul, să execute prevederile aceluia așezămînt sau să clăcuiască cîte 12 zile⁵⁷.

La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, *Pravilniceasca condică* devine, așadar, principalul mijloc utilizat de stăpînii de moșii pentru a spori obligațiile în muncă ale țăranilor clăcași. Efortul boierilor și mănăstirilor de a beneficia de un quantum sporit de muncă s-a lovit de rezistența țăranimii, care a opus la rîndu-i stăpînilor o amenințare nu mai puțin serioasă : plecarea de pe domeniu. Amenințare cu atît mai eficientă, cu cît ea solidariza, firește, din alte motive — și anume de ordin fiscal — organele de stat. Formula de încheiere a scrisorii unui treti-logofăt către egumenul m-rii Motru privind aplicarea amintitei alternative, desprinsă din interpretarea *Pravilniceștii condici*, rezumă poziția autorității de stat, interesată în înlăturarea pricinilor de nemulțumiri, generatoare de strămutări : „Și sfînta mănăstire să nu să păgubească de dreptul ce să cade, nici ei (clăcașii — *n.n.*) să nu să năpăstuiască”⁵⁸.

⁵⁶ D.R.A., p. 788 ; cf. *Istoria României*, vol. III, p. 631 ; vezi și anaforaua mitropolitului Filaret în legătură cu împotrivirea locuitorilor din satul Axintea privind dreptul stăpînului de a reveni *oriunde* de la renta în bani la cea în muncă, claca de 12 zile neputînd fi cerută decît dacă nu există o învoială scrisă (D.R.A., p. 812).

⁵⁷ D.R.A., p. 828. Aceeași situație se întîlnește și în conflictul dintre satul Ionești și m-rea Motru, *ibidem*, p. 748.

⁵⁸ D.R.A., p. 748.

Ziua de arătură

Pravilniceasca condică statornicea îndatorirea celor

12 zile de clacă pe an, fără a stabili vreo obligație în ceea ce privește modalitatea de prestare. Repartizarea zilelor clăcii pe anotimpuri a fost singura precizare ce s-a adăugat legiurii din 1780⁵⁹; în ceea ce privește destinația sau obiectul clăcii, textul păstra deplină tăcere, astfel că necesitățile gospodăriei domeniiale aveau să înfrunte pentru a se impune forța rezistenței țărănimii clăcașe și vechile obiceiuri. Domnii înșiși s-au ferit să introducă „obiceiuri noi” în cadrul obligațiilor față de stăpînii de moșii, iar redevențele și prestațiile stabilite prin urbarii își „dobîndiseră” locul în așezămintele domnești în urma unei practici îndelungate pe domeniu. Perioada de aplicare a *Pravilniceștii condici* oferă un interesant exemplu de geneză a unui obicei — e vorba de ziua de arătură sau de plug — care după o existență îndelungată este legiferat — în acest caz prin *Legiuirea Caragea* (după cum se știe, codul lui Ioan Caragea adaugă celor 12 zile stabilite anterior îndatorirea pentru țărani clăcași de a face o zi de arătură stăpînilor, primăvara sau toamna).

Ca atîtea altele din îndatoririle țărănimii medievale, ziua de arătură a fost la obirșia ei un serviciu benevol cu caracter ocazional. Firește că ea răspundea unei necesități a gospodăriei senioriale, dar prestarea ei avea — cum se va vedea din cazul citat mai jos — caracterul unui act voluntar în care solicitării stăpînului de pămînt îi răspundea inițiativa sătească. Caracteristică pentru această fază a evoluției este învoiala dintre m-rea Cozia și judecii din Jiblea, încheiată la 19 iunie 1746; alături de cele 6 zile de clacă hotărîte, zapisul cuprindea și următoarea clauză: „...iar pentru pluguri, cine va vrea din bunăvoința lor să facă cîte vro zi cu plugu de clacă, să fie cu pomelnic”⁶⁰. E limpede că aici executarea zilei de plug e la latitudinea țăranului, iar prestarea ei atrage o recompensă de ordin spiritual. Trei ani mai tîrziu, ziua de arătură figurează între clauzele principale ale învoielilor încheiate de locuitorii din Romani cu m-rea Hurez (14 martie 1749) și cei din Perișor cu m-rea Bucovăț (18 mai 1749); primii se îndatorează ca, pe lîngă o clacă de trei zile, la sapă și coasă „cîte pluguri vor eși din satul nostru să arăm la mănăstire o zi”⁶¹; ceilalți se învoiesc ca „într-o zi toate plugurile să-i facem arătură la mălai”⁶². Prezența îndatoririi de o zi de arătură între condițiile învoielilor dezvăluie o nouă etapă în evoluția viitoarei obligații: ea a încetat de a mai avea caracterul benevol, pentru a deveni o prestație solicitată însă în împrejurări speciale. Locuitorii din Romani nu sînt clăcași ai m-rii Hurez, ci prestează claca menționată pentru dreptul de a-și paște vitele.

⁵⁹ Vezi mai sus, p. 149.

⁶⁰ *D.R.A.*, p. 462.

⁶¹ *Ibidem*, p. 487.

⁶² *Ibidem*, p. 488.

Într-o nouă fază, ziua de arătură se alătură, prin învoiala dintre stăpînul moșiei și clăcași, obligațiilor fixate de *Pravilniceasca condică*. Țăranii șezători pe moșia Iablanița a clucerului Iordache Păianu cad la înțelegere cu el ca, pe lângă zlotul de vatră — rezultat din convertirea clăcii —, să lucreze încă două zile și „să-i arăm într-o zi cu plugurile satului”⁶³. În condiții asemănătoare, locuitorii satului Ionești se îndatorau față de m-rea Motru să achite zlotul de vatră „și să-i facem și două zile de clacă, osebît de pluguri (subl. ns.) și de culesul porumbilor”⁶⁴. De menționat că uneori îndatorirea de arătură cu plugul nu este fixată în timp — adică o zi —, ci pe unitatea de suprafață; imigranții transilvăneni așezați în satul Bădești al m-rii Cîmpulung urmau, potrivit acordului încheiat la 9 octombrie 1785, să are m-rii cîte un pogon de plug⁶⁵. Variații se întîlnesc și în ceea ce privește durata arăturii; alături de larg răspîndita obligație de o zi, se întîlnesc cazuri cînd învoiala e numai pentru jumătate de zi — ca în învoiala invocată de țăranii din Prosceni (Vlașca) în judecata cu postelnicul Bănică Puriceanu⁶⁶ — sau, cum se spune în zăpisiul dat de sătenii din Novaci (Vlașca), „primăvara cînd se pun plugurile să are... să aibă a clăcui cu plugu pînă namezi”⁶⁷. Îndatorirea se generalizase, astfel că egumenul m-rii Hurez, într-o jalbă privind refuzul locuitorilor din Baia de Fier de a-și îndeplini obligațiile, putea să scrie la 26 martie 1786: „Iaste obiceiul în moșiile boerești și ale altor mănăstiri a face clacă cu plugu o zi la stăpînul moșiei”⁶⁸. Obiceiul evocat de egumen nu-și căpătase încă sancțiunea oficială, astfel că la 3 martie 1793 anaforaua boierilor în pricină reamintea deosebirea dintre îndatoririle statornicite de *Pravilniceasca condică* și noua îndatorire, căreia practica nu-i conferise încă un loc de drept în ansamblul obligațiilor recunoscute ale țăranilor clăcași: „Pentru clacă, după condică, sînt datori a clăcui cîte 12 zile într-un anu, iar pentru o zi ce cere egumenu ca să-i clăcuiască cu plugul peste cele dooăsprezece, n-am găsit-o cu cale, căci nu ie după condică. Obicinuiesc însă dă clăcuiesc lăcuiitorii această zi, dar din *bunu proeresis al lor* (subl. ns.), iar nu siliți”⁶⁹. Pînă la *Legiuirea Caragea* mai este însă un sfert de secol!

Apariția zilei de arătură constituie indiciul unei orientări noi în economia domenală. Ea dă la iveală interesul stăpînurilor de moșii de

⁶³ *Ibidem*, p. 676.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 693, cf. și p. 671.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 724.

⁶⁶ V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. V, p. 105. Judecata are loc la 4 august 1793.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 121. Învoiala încheiată la 23 martie 1792 este rezumată într-o anafora din 20 noiembrie 1793. O zi de arătură primăvara se îndatorau să lucreze m-rii Jitia și locuitorii din Ciuturița și Drosăști, pe lângă alte trei zile de clacă și achitarea zlotului de vatră (*D.R.A.*, p. 745). Anaforaua din 29 septembrie 1792 privind pricina dintre sătenii din Cislău și schitul cu același nume informează numai că cei dintîi aveau obiceiul să facă 6 zile de clacă, iar „de plugurile ce ară pã moșie, scotea dă făcea clacă și schitului” (*ibidem*, p. 793).

⁶⁸ *Ibidem*, p. 731.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 805.

a-și asigura tehnica și atelajele necesare pentru activitatea cea mai importantă din cadrul muncilor agricole, arătura ⁷⁰. Răspîndirea amintitei obligații reflectă preocuparea stăpînilor de moșii de a întreprinde exploatarea directă a unei părți a stăpînirii lor funciare și de a realiza un cuantum sporit al producției rezervei cerealiere. Se cuvine relevată, din acest punct de vedere, înmulțirea simultană a informațiilor privind extinderea suprafețelor cultivate cu cereale și generalizarea noii îndatoriri, ceea ce indică corelația dintre cele două fenomene. Constatarea nu trebuie însă absolutizată și nici exagerate proporțiile acestei utilizări a atelajelor țărănești în cultivarea rezervei. Plugurile țărănilor clăcași se puteau dovedi adesea prea numeroase pentru întinderea rezervei, astfel că stăpînul de moșie își lua măsurile de precauție necesare prevăzînd în clauzele acordului modalitățile de convertire a zilei de arătură. Imigranții transilvăneni așezați pe moșia Bădești a m-rii Cîmpulung adăugau, în continuarea obligației amintite de a ara un pogon de plug, precizarea: „Iar neavîndu mănăstirea trebuință dă toate plugurile cîte vor fi în sat, pentru care va rămînea să aibă a da ori trei zile de clacă, ori un zlot” ⁷¹. Clauza este interesantă nu numai din punctul de vedere enunțat mai sus, dar ea revelă însemnătatea acordată muncii țărănilor clăcași cu plugurile și vitele lor pe ogoarele senioriale. Echivalentul pecuniar, stabilit de învoială, al pogonului de plug este un zlot, adică suma care, potrivit dispozițiilor *Pravilniceștii condici*, reprezenta rezultatul convertirii în bani a celor 12 zile de clacă fixate de aceeași legiuire ⁷². Este imposibil de stabilit, din pricina lacunelor documentare, măsura în care obligația zilei de arătură a cunoscut o convertire bănească pe moșiile boierilor și mănăstirilor. Rămîne însă incontestabil că frecvența sporită a acestei îndatoriri între clauzele acordurilor de obligații și legiferarea ei prin *Codul Caragea* oferă dovada unor preocupări, mai stăruitoare de astă dată, ale stăpînilor de moșii pentru randamentul rezervei domeniilor lor. Deși neinformați în ceea ce privește suprafața acestor rezerve spre sfîrșitul veacului al XVIII-lea, neinformați asupra numărului atelajelor sătești întrebunțate, obligația zilei de arătură oferă totuși o indicație indirectă, dar nu mai puțin valoroasă, că în economia domeniială rezerva cerealiară începea să solicite într-o măsură mai însemnată atenția stăpînilor de moșii și că ideea unei exploatări directe sistematice cîștiga aderenți tot mai numeroși.

⁷⁰ G. Duby descrie procesul similar din Europa occidentală desfășurat firește, într-o fază mai timpurie și care înfățișează un șir de elemente distinctive (constituirea unor echipe de plug, apariția unor prestații noi în legătură cu atelajele etc.) subliniind „importanța crescîndă a aratului în pregătirea terenului arabil și rolul mai eficace jucat de animalele de atelaj în producția cerealelor”, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, vol. II, p. 435; vezi și p. 426.

⁷¹ D.R.A., p. 724.

⁷² De reținut că, alături de arătura cu plugul, țărăanii „ungureni” mai erau îndatorați la șase zile de clacă.

O practică răspîndită :
clacă și zlot

Una din trăsăturile caracteristice ale învoielilor încheiate după promulgarea *Pravilniceștii condici* o constituie asocierea dintre convertirea clăcii în

bani și prestarea unui anumit număr de zile de muncă. Față de prevederile legiurii din 1780, regimul de obligații clăcășești astfel constituit reprezintă o evidentă ilegalitate. Condica lui Al. Ipsilanti admitea convertirea într-un zlot a zilelor de clacă și învoieli speciale pentru un quantum de muncă inferior celor 12 zile de clacă anual; simultaneitatea convertirii și a prestării unui număr mai mic de zile de clacă era exclusă implicit. Procedul se întilnește însă cu o remarcabilă frecvență pe moșiile mănăstirești și boierești. Țăranii clăcași din Ionești, cărora m-rea Motru le ceruse prestarea celor 12 zile de clacă — pînă la începutul anului 1781 ei dădeau numai zlotul de vatră —, se declarau de acord, la 17 martie 1781, ca, pe lîngă banii datorati mănăstirii, prin convertirea obligațiilor în muncă, să lucreze și două zile, o zi la cosit de fin și alta, cu sapa, la prășitul porumbului; ei se mai obligau să culegă porumbul și să-l așeze în pătule. Toate aceste prestații fiind arătate ca „osebit de plugurile de clacă”⁷³, ceea ce înseamnă, probabil, obligația de arătură, a cărei prestare începe să cunoască — cum s-a văzut — o largă răspîndire. Cîțiva ani mai tîrziu, în 1786, culesul porumbului era încadrat într-o zi de clacă, astfel că regimul de obligații era definit într-o plîngere a egumenului privind nesupunerea locuitorilor din Ionești ca fiind zlotul de vatră și o clacă de trei zile — cosit de fin, prășit și cules de porumb⁷⁴. Un regim similar se întilnește în satele Ciuturița și Drosăști ale m-rii Jitia, care, pe lîngă zlotul de vatră și ziua de arătură, se mai obligă la alte „3 zile de lucru”⁷⁵. Sătenii din Baia de Fier prestau 2 zile de clacă, deși plăteau, în același timp, zlotul de vatră⁷⁶. Spre sfîrșitul veacului al XVIII-lea, regimul mixt — zlot și clacă — cunoștea o însemnată răspîndire, mai ales în regiunile din vecinătatea frontierei. Într-o anafora din 1 noiembrie 1794 privind conflictul dintre satul Goicea și m-rea Jitia, semnalat mai sus și care continua încă la acea dată, ispravnicii de Dolj recomandau părților un regim care, după declarația lor, „urmează și la alte moșii după margine”: zlotul de vatră trei zile „clacă cu miinile rînduri, rînduri” și două zile de arătură cu plugurile, una primăvara, cealaltă toamna⁷⁷. Ansamblul de obligații propus de ispravnici și răspîndit în regiunile din vecinătatea graniței — unde deci amenințarea cu fuga era mai temută de stăpînii moșilor⁷⁸ — este carac-

⁷³ D.R.A., p. 671.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 742. În 1787 se „revine” la 2 zile de clacă — cosit și prășitul porumbului —, cărora li se adaugă și culesul porumbului (*ibidem*, p. 756—767).

⁷⁵ *Ibidem*, p. 745.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 784.

⁷⁷ D.R.A., p. 827: la această dată țăranii acceptau numai zlotul de vatră și o zi de clacă pe an, cerînd ispravnicilor, în cazul cînd mănăstirea n-ar fi primit condițiile lor, îngăduința de a se muta.

⁷⁸ În Moldova, încă din 1766, Grigore Ghica hotărîse ca în „satele care vor fi pe marginea Moldovei” să presteze numai 6 zile de clacă anume în loc de 12, cum era fixat quantumul muncii în restul țării (vezi *Istoria României*, vol. III, p. 450).

teristic pentru situația creată de confruntarea dintre necesitățile gospodăriei domeniiale și aversiunea țăranimii față de îndatoririle în muncă. Clăcașii s-au opus sistematic exigențelor stăpînilor de moșii de a presta toate cele 12 zile de clacă sau, atunci cînd erau constrînși să vină pe rezerva seniorială, nu îndeplineau decît într-o măsură neînsemnată însărcinările ispravnicilor. Într-o carte adresată tuturor ispravnicilor, la 15 iunie 1781, Al. Ipsilanti înfățișează condițiile în care erau îndeplinite obligațiile stabilite de *Pravilniceasca condică*: „Sătenii... nu urmează a clăcui zilele cele hotărîte, nici vor a lucra claca aceia la trebuințele cele care are stăpînii moșii și stau cu împotrivire, unii nevrînd a lucra la cele ce iaste trebuința stăpînului moșii, alții și dă să arată că clăcuesc, dar nu cu prothimiia ce li să cade după datorie și zioa dăplin, ci după ce abia să pornește, tocmai tîrziu peste zi, nici atuncea nu mergu casnicii cei ce sînt vrednici de muncă, ci trimit copii. Și așa cu întîrzierea ce fac, dă nu vor să-i mînece dă dimineață, și cu trimiterea copiilor, nu să alege stăpînul moșii cu nimic, rămîind numai cu numele că i să face clacă; alții iarăși nu vor să clăcuiască toate zilele ce sînt hotărîte și dintr-această pricină căci nu lucrează lăcuiitorii săteni claca lor, precum să cade și nu fac arăturile cu silință și la vreme, este și neîndestulare la zaherea și la rîndul pămîntului”⁷⁹. Situația dezvăluită de cartea domnească este arătată de alte mărturii documentare a fi continuat și în deceniile următoare. Jalba din 6 august 1787 a egumenului m-rii Văleni ilustrează o realitate, devenită caracteristică domeniilor boierești și mănăstirești, în urma refuzului țăranimii clăcașe de a presta zilele de muncă stabilite: „Și sînt atîtea ani — scrie egumenul — unii dintr-înșii clăcuesu cite o zi, doao, alții nicidecum, zicînd să puiu eu om în locul lui și el să plătească și nici aceluia nu va să plătească, ci rămîne sfînta mănăstire păgubașe”⁸⁰.

Convertirea clăcii în bani ar fi fost, așadar, singura soluție care se oferea stăpînilor de moșii în fața împotrivirii țăranimii clăcașe de a executa zilele de clacă. Această soluție nu putea fi însă acceptată ca definitivă de către boieri și mănăstiri. Firește că, în condițiile unei populații numeroase, care să ofere domeniilor feudale o abundență de brațe de muncă, stăpînii de moșii ar fi găsit cu ușurință înlocuitori pentru clăcașii recalcitranți, dar, după cum se știe, situația se înfățișa cu totul altfel: brațele de muncă existente se dovedeau insuficiente în raport cu posibilitățile de cultivare a pămîntului. În perioada muncilor agricole,

⁷⁹ D.R.A., p. 675. În termeni apropiați cărții domnești, ispravnicii de Buzău arătau, la 14 martie 1787, că țăranii clăcași din satele Obilești și Sărulești ale lui N. Brîncoveanu refuzau să se prezinte la executarea clăcii și își trimiteau, tîrziu, copiii (Arh. St. Buc., ms. 17, f. 150v). Sistemul trimiterii copiilor și a femeilor la prestarea muncilor devenise atît de frecvent, încît într-un zapis dat la 3 august 1793, pentru obligația de a clăcui două zile pentru îngăduința de a-și paște vitele pe moșia unui boier, semnatarul actului preciza „însă clacă de om muncitor, iar nu dă copil sau fămece” (D.R.A., p. 814). Imigranții transilvăneni de pe moșia Stănești a m-rii Cimpulung, care se obligau să călcuiască 6 zile, arătau că la muncă vor merge „oameni mari, vrednici de orice lucru” (*ibidem*, p. 744).

⁸⁰ *Ibidem*, p. 757.

unele domenii erau constrinse să facă apel la forța de muncă salariată, și numeroase informații arată că în sezonul agricol stăpînii de moșii întîmpinau dificultăți în a găsi oamenii de angajat. Gospodăria domeniială avea un minim de necesități de muncă și pentru acoperirea lor era necesară asigurarea forței de muncă trebuincioase. Învoielile menționate mai sus pun în lumină sectoarele gospodăriei domeniiale în care forța de muncă clăcașă — atît timp cît munca salariată nu i se putea substitui din pricina numărului redus al populației — se dovedea indispensabilă: arăturile de primăvară și toamnă, cositul finului, prășitul, culesul și aranjatul în pătule al porumbului. Pentru îndeplinirea muncilor necesare acestor servicii, stăpînii de moșii s-au învoit cu țărani clăcași pentru prestarea numărului convenit de zile de muncă. Ceea ce se cuvine subliniat e chipul în care țărani au reacționat la cererile de muncă ale boierilor și mănăstirilor: ei ar fi putut să se învoiască cu stăpînii de moșii pentru un număr de zile de clacă inferior celor 12 și care ar fi coincis, eventual, cu acest minim necesar gospodăriei domeniiale. Faptul că ei au acceptat totuși să plătească și zlotul de vatră — care, repetăm, reprezenta convertirea tuturor îndatoririlor de clacă — și să presteze un anumit număr de zile de muncă este de explicat nu numai prin presiunile exercitate asupra lor de stăpînii de moșii⁸¹. Pentru țărani clăcași, achitarea zlotului însemna absolvirea de orice îndatorire de muncă obligatorie; clăcile pe care le consimțeau reprezentau, pentru ei, un serviciu acceptat voluntar — întemeiat și pe mentalitatea unei solidarități domeniiale — care își păstra și după înscrierea sa în zăpisi de învoială caracterul benevol. Era, așadar, vorba pentru ei de un șir de prestații care nu se mai înfățișau sub eticheta detestabilă a muncii de clacă și nu mai aveau, cel puțin în ochii lor, caracterul de obligativitate al zilelor stabilite de *Pravilniceasca condică*. Lămuritor în această privință este conflictul dintre țărani din Grojdibod și stăpînul moșiei, clucerul Grigore Jianu; cei dintîi susțineau că din vechime au avut obicei să dea zlotul de vatră; boierul pretindea că țărani au executat întotdeauna prestații. „Iară jăluitoarii săteni — arăta anaforaua marelui ban din 18 august 1793 — pentru această răspunseră, că pentru căci slugerul Amza (tatăl lui Grigore — *n.n.*) le făcea bine de-i împrumuta cu bani la trebuințele lor, de aceea și ei îi făcea ajutor, de îi lucra și îi slujea la cîte o treabă, cu carul și cu boii lor, iar nu doară că acel ajutor îl ținea cu nume de claca moșiei; și la aceste zicînd Jianul, că va putea dovedi că nu drept facere de bine, ci chiar cu nume de claca moșiei lucra jăluitoarii acelea zile la tatăl său”⁸². De la sine înțeles că nu toți stăpînii de moșii se aflau cu clăcașii lor în raporturi de felul celor întreținute de slugerul Amza, dar situația de la Grojdibod dă la iveală atitudinea țăranilor față de pres-

⁸¹ Sătenii din Grojdibod arătau că au dat stăpînului moșiei un zăpis prin care se îndatorau să lucreze 12 zile pe an „siliți fiindu la închisoare de nevoie”, iar un altul, de confirmare a celui dintîi, de teama să nu mai fie din nou închiși (V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. V, p. 107).

⁸² *Ibidem*.

tațiile în muncă. Faptul că au fost ajutați într-un moment de nevoie — sau că nădăjduiau acest ajutor — ori însăși credința că a fi admiși să stea pe moșia unui boier sau a unei mănăstiri înseamnă un gest de bunăvoință îi determina pe țărani să accepte cele câteva zile de lucru, pe lângă achitarea zlotului de vatră. Esențial, pentru ei, era ca aceste prestații să nu fie considerate ca o îndatorire, o clacă obligatorie, ci drept — pentru a împrumuta cuvintele celor din Grojdibod — „o facere de bine”. Conflictul relatat mai sus se poartă, așadar, aparent, pentru o chestiune de terminologie: clacă sau „facere de bine”. În realitate se confruntă două modalități de a înțelege caracterul serviciilor de muncă ale clăcașilor: obligativitatea invocată de stăpînul moșiei, caracterul benevol opus de țărani.

Dijma din porumb Nu s-a încercat pînă acum, după știința noastră, o lămurire, întemeiată pe investigarea sistematică a izvoarelor documentare, a împrejurărilor în care a fost introdus în cuprinsul *Pravilniceștii condici* a domnului Țării Românești, Alexandru Ipsilanti, cunoscutul adaos privitor la chipul de percepere a dijmei din porumb. După cum se știe, în timp ce capitolul referitor la relațiile agrare al amintitei legiuri stabilește că țăraniii sînt obligați să dea dijma din porumb „din zece baniți una”⁸³, un paragraf scris cu mîna și adăugat la sfîrșitul legiurii anulează această prevedere și statornicește altă modalitate de percepere, înfățișînd totodată și temeiurile schimbării: „Măcar că după cum la celelalte roduri, asemenea și pentru dijma porumbului s-au hotărît într-această condică a să lua din zece una după dreptate, dar fiindcă să întîmplă nelesnire atît lăcuitorilor cît și stăpînilor moșiilor, devreme ce culesul de porumbu nu să întîmplă a să face numai o dată, nici lăcuitorii n-au putere a-l rădica deodată și stăpînii moșiilor a avea oameni să-și piarză vremea, păzind pînă la vremea culesului de porumbu, să păgubesc, pentru aceea, cu al doilea mai cuviincioasă socoteală, urmînd și obiceiului din vechime, hotărîm a să lua dijmă de pogon cîte patru banițe porumbu grăunțe, însă banița de ocă doaozeci și doao”⁸⁴. Nu s-a stabilit nici cine a fost autorul acestei modificări și nici data efectuării ei. A reținut atenția cercetătorilor pitacul domnesc din 27 martie 1804, prin care Constantin Ipsilanti, după ce enumeră numeroasele abuzuri ale stăpînilor de moșii și ale arendașilor, înlesnite de perceperea dijmei de porumb la pogon, hotărăște revenirea la sistemul zeciuielii: „Această adăugire cercetînd-o domnia mea am găsit-o că nu este făcută de măria sa, părintele domniei mele, care, ca o adăogire din urmă, ce nu se cuprinde la cele tipărite și întărite de măria sa, părintele nostru și ca o nedreaptă ce este în adevăr, am anerisit-o domnia mea”⁸⁵. Afirmăția răspicată, cuprinsă în textul de abrogare,

⁸³ *Pravilniceasca condică (1780)* ed. cit., p. 84—85.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 156—157.

⁸⁵ V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. VIII, p. 596—597.

potrivit căreia Alexandru Ipsilanti ar fi fost străin de introducerea noii prevederi a făcut să se creadă că e vorba de un fals boieresc, merit să legalizeze un procedeu abuziv ⁸⁶.

Cercetarea poruncilor emise de cancelaria domnească privind obligațiile țăranilor clăcași, în cuprinsul cărora se reproduc prevederile *Pravliniceștii condici*, este deopotrivă de lămuritoare și decisivă în elucidarea acestei probleme. Poruncile lui Nicolae Caragea, succesorul lui Alexandru Ipsilanti în scaunul Țării Românești, către țăranii clăcași de pe diverse moșii cuprind toate îndatorirea „să dea de pogon câte patru banițe porumbu grăunțe cu baniță za ocă doozeci și doo” ⁸⁷. Este limpede, așadar, că în timpul efemerei domnii a lui Nicolae Caragea se considera că textul oficial al *Pravliniceștii condici* include modificarea privitoare la dijma porumbului; numai astfel se poate explica de ce poruncile amintitului domn — și de asemenea și cele ale succesorilor săi — nu menționează în legătură cu porumbul sistemul zeciuiei, ci numai pe acela al dijmei la pogon. Încheierea care se desprinde din confruntarea textului poruncilor domnești cu cel al *Pravliniceștii condici* este că în 1782, anul înscăunării lui Nicolae Caragea, legiuirea domnească cuprindea paragraful manuscris. Dezmințirea categorică a lui Constantin Ipsilanti că părintele său ar fi fost inițiatorul măsurii ar oferi toate temeiurile pentru a considera pe Nicolae Caragea ca autor al noii dispoziții. Oricum, se cuvine a fi subliniat că Alexandru Ipsilanti, care în timpul celei de-a doua domnii (august 1796 — noiembrie 1797) a avut posibilitatea de a restabili norma inițială de strângere a dijmei porumbului, nu a schimbat nimic în această privință ⁸⁸. Era oare această resemnare a domnului o manifestare a dorinței sale de a păstra bunele relații cu boierimea — obișnuită acum, de aproape două decenii, cu acest sistem de dijmuire?

⁸⁶ A. Oțetea, *Constrângerea extraeconomică a clăcașilor la începutul secolului al XIX-lea, în Studii și referate privind istoria României*, vol. II, București, Edit. Acad., 1954, p. 1074—1075. G. Panu, *op. cit.*, I/2, p. 433—434, citind fragmentar nizamul din 27 martie 1804, amintit mai sus, atribuie arendașilor, fără a menționa că e vorba de dijma din porumb, falsul denunțat de domn. Foarte aproape de adevăr, I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 216, constatând existența dijmei pe pogon în 1783, scrie: „La 1804, Const. v. Ipsilanti, voind să revie la dreapta dijmuire, pretindea deci fără lemei (subl. ns.) că adăogirea la pravilă nu era valabilă”.

⁸⁷ D.R.A., p. 684 și 685, nota 1: vezi și Arh. St. Buc., M-rea Banu, XI/44, Mitropolia Țării Românești, CLXII/15.

⁸⁸ Perceperea dijmei din porumb la pogon în timpul celei de-a doua domnii a lui Al. Ipsilanti este dovedită de poruncile domnești privitoare la obligațiile țăranimii clăcașe față de stăpîni de moșie, vezi anaforaua și porunca pentru satul Vlădeni (Medehinți) din martie 1797 (Arh. St. Buc., ms. 33, f. 296 v-297). Sistemul zeciuiei apare ca o excepție admisă din pricina unor împrejurări excepționale: „Însă aceasta (zeciuiala din porumb — n.n.) nu ca obicei să se urmeze și de acum înainte, ci numai într-acest an pentru lipsa care este” se spune într-o anafora din octombrie 1797 privind mai multe sate din Ilfov (Arh. St. Buc., ms. 35, f. 312—313). Faptul că Al. Ipsilanti înțelegea să păstreze — sau să readucă — în vigoare măsuri luate în prima domnie rezultă și dintr-o anafora din 27 noiembrie 1796 privind un havaet al plăieșilor și potecarilor, introdus ilegal de ispravnici; domnul poruncește boierilor — după cum se arată în anaforaua acestora — să facă „cercetare cu de-a mărunt atît prin condicele divanului, cît și prin luminatele ponturi și testamenturile vătășilor încă din prea fericitele zilele mării tale din cellaltă domnie” (Arh. St. Buc., ms. 33, f. 20).

Oricît ar părea de surprinzătoare în lumina constatărilor din 1804 ale lui Constantin Ipsilanti, părerea noastră este că noul paragraf privitor la dijma porumbului a fost adăugat în timpul domniei lui Alexandru Ipsilanti și cu aprobarea sa.

În condica documentelor moșiei Iablanița (Mehedinți) a boierului Iordache Păianu, s-a păstrat copia unei porunci din iunie 1781 a domnului Alexandru Ipsilanti adresată locuitorilor de pe această moșie și în care sînt enumerate îndatoririle țăranilor față de stăpînul moșiei. În reproducerea, cu acest prilej, a respectivului capitol din *Pravilniceasca condică*, întîlnim în legătură cu porumbul nu pontul 9 din textul tipărit al legiurii — zeciuală din recoltă —, ci prevederea din adaosul manuscris: „Pentru porumbi au să dea de pogonu cîte patru baniță porumbu grăunță, banița de ocă — doaozăci și doaoă”⁸⁹. Ne aflăm în fața unui document care pune sub semnul întrebării veracitatea declarației lui Constantin Ipsilanti din 1804 și indică drept autor al discutatei modificări pe însuși Alexandru Ipsilanti.

Clarificarea împrejurărilor care au determinat schimbarea de atitudine a domnului într-unul din aspectele esențiale ale relațiilor agrare se impune chiar și în absența pitacului domnesc din 1804. În rîndul întii, este necesar să se țină seama că dijma la pogon nu reprezenta de fel o inovație a autorului adaosului. „Obiceiurile din vechime”, menționate în paragraf ca argument în favoarea dijmei la pogon, sînt atestate de documente. Practica dijmuirii porumbului după suprafața însămînțată este întîlnită încă de la mijlocul veacului al XVIII-lea și se pare că Grigore Ghica a legiferat-o prin „testamentul” său din 1750⁹⁰. Situația deosebită întîlnită în regimul dijmei din porumb se explică, desigur, prin faptul că, nefiind cerută de turci, cereala, a cărei cultivare începuse de curînd și cunoscuse o rapidă extindere, devenise alimentul de bază al populației. Sistemul redevenței fixe prezenta avantajul de a-i asigura stăpînului moșiei o cantitate determinată indiferent de variațiile recoltei (să nu se uite apoi că porumbul putea fi consumat și înainte de cules)⁹¹. Dar, în același timp, țăranul producător își vedea pus la adăpost eventualul spor de recoltă în fața ispravnicilor stăpînilor de moșii. În perioada elaborării *Pravilniceștii condici* dijma la pogon era o practică de largă răspîndire. Astfel, cu prilejul unui conflict privind îndatoririle de clacă și dijmă ale locuitorilor din Săcueni către mitropolie, se constată că, față de pretențiile mitropoliei de a lua patru banițe de porumb la pogon, banița de 50 de ocale, sătenii se arătau dispuși să dea dijma la pogon, dar banița de 36 de ocale. Pentru frecvența acestui chip de percepere este de amintit că ancheta întreprinsă de ispravnicii de Dimbovița în legătură cu litigiul de la Săcueni (12 februarie 1780) a dovedit că și pe moșiile învecinate — Răzvad, Gura Ocișii și Bucșani — țăranii dă-

⁸⁹ D.R.A., p. 674.

⁹⁰ N. Iorga, *Studii și documente*, vol. V, p. 197.

⁹¹ A. Oțetea, *Considerații asupra trecerii de la feudalism la capitalism în Moldova și Țara Românească*, în *Studii și materiale de istorie medie*, IV (1960), p. 347.

deau patru banițe de pogon, banița de 36 de ocale⁹². Un interes deosebit pentru lămurirea preferinței țăranilor în această perioadă pentru dijma la pogon îl oferă diferendul satului Ocnița cu m-rea Dealul în legătură cu regimul clăcii și al dijmei. Ispravnicii subliniau în textul întocmit la 20 februarie 1780 că țăranii doreau să dea în continuare dijma la pogon, deși „după luminată hotărîre iaste a da zeciuială din zece, una, iar nu de pogonu cîte banițe patru”. Țăranii din Ocnița arătau cu limpezime pricinile care-i făceau să stăruie pentru menținerea unei practici care venea acum în contradicție cu dispozițiile domnești : „Numai însuși sătenii arătînd că zeciuiala iaste cu discolie (greutate — *n.n.*) a o da, pentru că tot omul ce va avea arătură pă acea moșie trebuie să-și ție bucatele pă cîmpu strînsă pînă ce va veni omul mănăstirii a le măsura, și așa zăbavă făcîndu-să,... li să prăpădescu bucatele cu tot”⁹³. Dijma la pogon îngăduia achitarea dijmei imediat după strîngerea recoltei și făcea imposibil procedeul abuziv, relatat de sătenii din Ocnița, deopotrivă de vechi și de răs-pîndit⁹⁴.

În lumina faptelor menționate, credem că putem explica schimbarea survenită în textul *Pravilniceștii condici*. Inițial se stabilise un regim uniform de percepere a dijmei din cereale—zeciuiala din toate produsele cultivate. Măsura a produs nemulțumiri atît printre stăpînii de moșii cît și printre țărani, care se vedeau lipsiți de avantajele oferite de sistemul dijmei la pogon. Soluția lui Alexandru Ipsilanti este caracteristică pentru politica de reformă a domnilor fanarioți care urmărea asigurarea stabilității masei de contribuabili, în vederea asigurării capacității fiscale și productive a țării, prin limitarea abuzurilor și silniciilor marilor stăpîni de pămînt. Domnul a recunoscut dijma la pogon și i-a redus cuantumul la nivelul atins la mijlocul veacului prin stabilirea baniței de 22 de ocale, față de cele 36 sau chiar 52, percepute pe moșii la 1780. Ca atîtea alte măsuri destinate să mențină exploatarea țăranimii în limite care să ferească regimul de zguduirii sociale, dar transformate cu rapiditate de către boierime în mijloace de înăsprire a exploatării și de chiverniseală personală, dispoziția *Pravilniceștii condici*, modificată și în interesul țăranimii, a devenit de-a lungul a două decenii un teribil instrument de jaf⁹⁵. Țăranilor li se cerea dijma de pe suprafețe pe care nu le însă-

⁹² D.R.A., p. 661.

⁹³ *Ibidem*, p. 663.

⁹⁴ Pentru situațiile de excepție, de care aminteam mai sus, vezi anafora din 23 decembrie 1786 privind regimul satului Costești (Vilcea) : „după cum se află starea porumbului aici în partea locului, cînd li s-ar lua dijma porumbului într-acest chip, vine să dea din patru și din cinci banițe una, încă la unii și mai din puțin, și s-ar cunoaște lăcuiitorii întru o multă năpăstuire ; ci fiind starea porumbului proastă, să urmează și dijma din zece banițe una” (*ibidem*, p. 748).

⁹⁵ Sătenii din Popești și Rășoaga (Prahova) denunțau, între alte abuzuri ale arendașului moșiei, și „încărcătura” la dijma din porumb : „au măsurat pogoanele numai pre pămînt negru, fără de a fi bucatele pre dinsele” (V. A. Urechia, *ibidem*, vol. VIII, p. 618 ; cf. V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. XI, p. 691). Egumenul schitului Cislău era reclamat în toamna anului 1792 de către sătenii din Cislău că le-a întreit pogonul de porumb la dijmit. Vezi și scri-

mînțaseră cu porumb, li se măsura pogonul cu prăjina de 18 palme, în loc de 24, banițele erau de 32 sau 52 de ocale în loc de 22. În fața nemulțumirilor țărănimii, Constantin Ipsilanti a trebuit să caute soluțiile potrivite care să împiedice fuga țărănimii sau izbucnirea răscoalelor. Situația găsită în Țara Românească la luarea domniei era similară cu cea aflată de tatăl său în 1774 : atunci țara era pustiită de război, acum, devastată de prădăciunile cetelor lui Pasvan-Oglu. Readucerea locuitorilor fugiți și succesul politicii de încurajare a imigrărilor depindeau de regimul fiscal și de cel al obligațiilor față de stăpînii de moșii. Alexandru Ipsilanti izbutise să lichideze urmările războiului și să asigure prin măsurile sale o anume prosperitate, evocată mai tîrziu cu nostalgie ; fiul său se străduia să-i urmeze pilda, dar se lovea, în încercarea de a înlătura pricinile de nemulțumire ale țărănimii, tocmai de una din măsurile părintelui său. Pentru a ieși din impas, Constantin Ipsilanti a găsit o dibace rezolvare : anularea prevederii arătate a fi „strecurată” în legiuire fără știrea lui Alexandru Ipsilanti. Exigențele politicii și respectul filial erau astfel satisfăcute !

soarea din 26 mai 1794 a lui C. Geani către egumenul m-rii Hurez în privința conflictului cu locuitorii din Baia de Fier : „numai madeaia porumbului are a să urma după vechiul obicei, adecă a să luoa dijme den zece bani(țe), una. Pentru că a intra cu prăjina să măsoare și să facă pogoane, să vor spăria lăcuitori(i) și poate să facă vreo strămutare” (N. Iorga, *Studii și documente*, vol. XIV, p. 149).

MUNCA CLĂCAȘĂ ȘI MUNCA SALARIATĂ
ÎN ECONOMIA MARELUI DOMENIU

Munca clăcașă Informațiile documentare discutate pînă aici au pus în lumină raporturile dintre stăpînul pămîntului și cultivatorii acestui pămînt, a căror condiție personală, servitute sau libertate, s-a unificat după reforma din 5 august 1746. Domeniul feudal este structurat pe trei serii de relații cuprinse în două planuri. Cel dintîi, planul uman, cuprinde sfera relațiilor dintre cultivatorul direct al pămîntului, liber sau șerb, iar după 1746 clăcaș, și seniorul sau stăpînul moșiei, relații care se stabilesc în timpul funcționării mecanismului economic, destinat să asigure renta feudală stăpînului de pămînt. Cel de-al doilea, planul agrar-teritorial, cuprinde raportul dintre rezerva seniorială și ansamblul loturilor de pămînt (delnițe), a căror funcție este de a asigura mijloacele de existență ale celor chemați să cultive rezerva. Legătura dintre grupul uman al domeniului și organizarea sa teritorială este făcută de cea de-a treia serie de relații: acelea dintre cultivator și pămîntul cultivat, fie în cuprinsul lotului pe care îl are în posesie, fie în cadrul rezervei senioriale. Toate aceste trei grupe de relații se alătură într-o rețea, al cărei ansamblu uman-agrar constituie domeniul feudal.

În absența unei informații abundente și amănunțite care să dezvăluie organizarea și funcționarea sistemului domenal, studiul relațiilor dintre stăpînii de moșii și oamenii așezați pe pămîntul lor poate oferi în cele mai multe din problemele abordate doar indicații și ipoteze, în locul concluziilor definitive. Repartiția inegală a documentației în cuprinsul veacului al XVIII-lea obligă pe cercetător să recurgă la știri mai tîrzii pentru a risipi obscuritatea care învăluie perioadele lipsite de izvoare de informație, ceea ce imprimă dintru început o anume incertitudine raționamentelor și încheierilor întemeiate pe acest material. E suficient să se amintească aici că pentru cunoașterea economiei senioriei românești din prima jumătate a veacului al XVIII-lea nu dispunem de surse de informație — în speță, condici de venituri și cheltuieli ale domeniilor — decît de la sfîrșitul primei jumătăți și numai pentru moșiile mănăstirești. Am arătat în capitolul consacrat izvoarelor cîtă

prudență este necesară în generalizarea concluziilor desprinse din cercetarea acestei categorii de izvoare.

Astfel cum se înfățișează din documentele epocii — îndeosebi din poruncile domnești privind îndatoririle oamenilor liberi și ale șerbilor, aflați sub autoritatea stăpînului de moșie —, marele domeniu din veacul al XVIII-lea păstrează toate elementele esențiale de organizare a structurilor social-economice ale senioriei de tip clasic. Stăpînul de pămînt, laic sau ecleziastic, dispunea de una sau mai multe moșii cultivate prin munca oamenilor liberi, a șerbilor și a robilor. Dacă cei dinții sînt îndatorați la prestații în muncă, natură și bani ca urmare a acceptării lor pe moșie, celelalte două categorii se află, în principiu, la dispoziția stăpînului de pămînt ca urmare a servituții lor corporale, putînd astfel a fi utilizați la orice munci, în orice moment. În cuprinsul marelui domeniu, așadar, regimul obligațiilor stabilite prin acord se juxtapune celui al muncii nelimitate.

Chiar în condițiile unei populații reduse numeric, cantitatea de muncă aflată la dispoziția stăpînului de pămînt era dintre cele mai mari. Utilizarea tuturor acestor brațe de muncă s-ar fi putut realiza, firește, în cuprinsul unor întinse suprafețe ale rezervei senioriale. Care ar fi fost, în acest caz, destinația cantităților de cereale recoltate? Debușul intern — consumul aglomerărilor urbane — era restrîns, ca urmare a slabei dezvoltări a orașelor și a practicării agriculturii de către cea mai mare parte a locuitorilor așezărilor urbane, iar debușul extern neremunerator din pricina regimului de monopol instituit de Poarta otomană. Nu trebuie apoi pierdut din vedere că desfășurarea unei intense activități agricole pe rezervă de către echipe numeroase de șerbi sau robi obliga pe stăpînul moșiei să întrețină un important aparat de supraveghere și constringere, iar evidența muncilor, a cantităților de cereale însămînțate și recoltate, precum și distribuirea lor între magaziile de rezervă ale domeniului și vânzare necesitau iarăși un personal numeros și instruit. Se adăugau la acestea dificultățile legate de transport, starea proastă a drumurilor, insecuritatea transporturilor, refuzul țăranilor de a efectua cărăturile etc. Factorii stimulatori ai producției agricole și ai dezvoltării rezervei cerealiere lipseau aproape cu desăvîrșire. În condițiile unei economii contractate și ale absenței unui debușeu permanent și remunerator, nici un stăpîn de moșie nu putea să considere agricultura — în speță, producția cerealiară a domeniului său — drept principalul izvor de venit. Gospodăria domeniială era menită să asigure stăpînului ei o „existență potrivit stării sale”, sectorul agricol trebuia să satisfacă abundant necesitățile alimentare ale stăpînului moșiei și ale slujitorilor săi, urmînd ca necesitățile pecuniare să fie acoperite de vânzarea vitelor și veniturile realizate din monopolul băuturilor spirtoase. Între quantumul venitului dobîndit din vânzarea cerealelor și cel obținut din vânzarea vitelor și băuturilor, stăpînul de moșie nu putea șovăi în ceea ce privește orientarea producției domeniului său : băuturile și vitele aduceau venituri de cîteva

ori mai mari decât cele rezultate din comercializarea cerealelor¹. Ușurința desfacerii băuturilor în cuprinsul moșiei — problema transportului nici nu se mai punea în numeroase cazuri — și a vânzării vitelor, marfă care „circulă” singură, contrasta prea puternic cu numeroasele probleme ridicate de transportul cerealelor, pentru ca stăpînii de moșii să considere necesară dezvoltarea sectorului agricol al domeniului lor. În economia acestuia, producția cerealieră era chemată să asigure subsistența grupului uman și numai sporadic ea era destinată — și atunci în cantități restrînse — pieței. Din acest punct de vedere, domeniul alături de două tipuri de economii fundamentale deosebite: una de subsistență, de satisfacere a nevoilor de hrană ale populației domeniiale, întemeiată pe producția cerealieră, cealaltă, de schimb, bazată pe vânzarea vitelor și a băuturilor². Atît timp cît cantitățile de cereale recoltate sînt destinate consumului în interiorul domeniului, stăpînul de moșie nu este prin nimic tentat să sporească producția cerealieră a rezervei sale.

Modalitatea cea mai adecvată de exploatare a domeniului rămîne, în aceste condiții, perceperea rentei în natură (dijma). De pe lotul aflat în posesiunea sa, țaranul este îndatorat să dea a zecea parte din produsele recoltate stăpînului moșiei. Cel din urmă nu întreprinde, în acest caz, altă activitate decât aceea a „dijmuirii”, adică a constatării cantităților recoltate de țărani, pentru a fixa și a percepe apoi cota ce îi revine. Sistemul rentei în natură scutește, așadar, pe stăpînul de moșie de orice fel de cheltuieli de investiții și, la fiecare recoltă, umple automat hambarele gospodăriei domeniiale cu produsele cultivate pe loturile țărănești. Domeniile exploatare prin dijma se înfățișează, prin urmare, ca o alăturare de mici exploatări țărănești individuale, a căror activitate de producție, desfășurată sub autoritatea sau supravegherea stăpînului de moșie, este destinată să asigure existența cultivatorilor direcți și plusprodusul însușit de stăpîn, pe baza stăpînirii asupra pămîntului.

Alături de avantajul unei desfășurări aproape de la sine a activității agricole, la al cărei capăt se afla renta percepută, sistemul dijmei prezintă pentru stăpîn și unele inconveniente. Gospodăria sa depinde în întregime de cantitatea și calitatea produselor recoltate pe loturile țărănești. Caracterul aproape automat al însușirii rentei în natură, care îl scutește pe stăpîn de intervenții generatoare de cheltuieli în procesul de producție, își află reversul în imposibilitatea stăpînului moșiei de a dirija activitatea agricolă a dijmașilor săi. Soluția adoptată pentru a remedia neajunsurile sistemului dijmei a fost — după cum o arată condicile de venituri și cheltuieli ale mănăstirilor — asocierea, în ansamblul moșiilor unui stăpîn, a celor două modalități de exploatare a pămîntului: dijma și claca. Condicile de venituri și cheltuieli ale m-rilor înregistrează moșii

¹ Cf. S. Columbeanu, *Date privitoare la economia agrară din Țara Românească în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „Studii”, XV (1968), nr. 1, p. 111—134. În 1740, 53 de mănăstiri realizau venituri de 23 500 taleri din vânzarea băuturilor, 5 200 taleri din vânzarea animalelor și a produselor și 4 500 taleri din vânzarea cerealelor.

² De reținut însă că vânzarea băuturilor se face în cuprinsul domeniului și nu în afara sa, cum se întîmplă în cazul vitelor.

exploatate numai prin dijmă și altele prin cele două tipuri de rentă. Ar fi însă greșit să se creadă că, în cazul moșiei „de clacă”, rezerva — „plugul casei” — a eliminat, prin extindere, loturile țăranilor; în cuprinsul unei anumite moșii, stăpînul își rezervă o întindere pe care o cultivă prin munca de clacă a țăranilor așezați pe pămîntul său. Stăpînul moșiei își asigură astfel o cantitate de cereale pentru sine și, eventual, pentru vînzare. Procesul de producție al acestor cantități se desfășoară în întregime — de la alegerea semințelor și pînă la recoltă — sub directa supraveghere a oamenilor săi de încredere. Problema esențială însă, căreia nu i se poate da un răspuns de precizie dorită, este aceea a întinderii rezervei senioriale. Informațiile directe în această privință sînt puțin numeroase, astfel că, pentru o evaluare aproximativă a suprafeței rezervei, este necesar să se recurgă la indici indirecți: cantitățile recoltate și numărul de zile de clacă afectat muncilor desfășurate pe rezervă. Cum însă, pentru veacul al XVIII-lea, nu dispunem de date privind cantitățile recoltate pe unitatea de suprafață, cifrele furnizate de condicele de venituri și cheltuieli nu pot constitui elemente concludente de apreciere. Cele 12 zile de clacă, repartizate cîte 3 pe anotimp, nu permiteau stăpînilor de moșii să cultive întinderi prea mari, mai ales că, așa cum se va vedea, cea mai mare parte a lor era folosită la activități neagricole. Mai semnificativă este ziua de arătură, primăvara și toamna, dacă noua obligație apărută în Țara Românească, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, este corelată cu nartul de arat din Moldova, care reprezintă o cantitate de muncă vădit superioară aceleia ce se poate presta într-o zi. Și aici însă concluziile trebuie trase cu prudență, deoarece pe unele moșii, cum s-a arătat, obligația zilei de arătură fusese și ea convertită în bani, astfel că prezența între obligațiile unor clăcași a zilei de arătură nu indică cu necesitate existența rezervei cerealiere.

Situația de pe moșia Crîngul Sasului a mitropoliei, unde arătura de porumb de pe rezervă era în vara anului 1747 de numai 4 pogoane³, trebuie considerată ca excepțională. În general, datele de care dispunem arată că rezervele cerealiere aveau suprafețe însemnate și că, adeseori, producția lor depășea cantitățile obținute din dijmă. Cantitățile de grâu și orz recoltate în anii 1760.—1764 de pe moșia Cucueți, de pe rezervă și din dijmă erau următoarele:

GRÂU

Anul	Rezervă	Dijmă
1760—61	80 chile	30 chile
1761—62	92 „	10 „
1762—63	60 „	35 „
1763—64	42 „	25 „

ORZ

Anul	Rezervă	Dijmă
1760—61	12 chile	7
1761—62	10 „	—
1762—63	10 „	2
1763—64	16 „	—

După datele din Bibl. Acad., ms. 617, f. 157v-160).

³ Bibl. Acad., ms. 616, f. 57 v. Pe moșie se aflau 49 de gospodării („liude”). În anul 1747 se strînseseră de pe rezervă 38 de banițe de porumb, iar din dijmă, 40 cezverți, *ibidem*, f. 26.

În noiembrie 1764, cerealele recoltate de pe moșiile Didești și Scioștea se repartizau astfel :

Cereale	Rezervă		Dijmă	
	chile	cez.	chile	cez.
griu	12 1/2	2	12 1/2	4
orz	2		2	1
mei			2	1
porumb		62		375

(După datele din Bibl. Acad., ms. 617, f. 324).

Pe moșia Obislavi (Vlașca), grîul recoltat de pe rezervă în 1747 — 1748 se ridica la 35 de chile (cu cezvertul de 22 de ocale), în timp ce dijmele aduseseră numai 10 1/2 chile, care fuseseră semănaute toate apoi pe rezerva acestei moșii⁴. În toamna anului 1748, rezerva moșiei Tobolea produsese 16 chile de grîu, față de 9 chile de grîu provenit din dijmele de pe moșiile Tobolea, Cucueți și Prosanichiu. De remarcat că în acel an s-a semănat pe rezerva de la Tobolea toată cantitatea de grîu recoltată pe moșiile mai sus-amintite, precum și de pe moșiile Obilești, Argova și Cernătești, adică 23 1/2 chile⁵. În anul următor, recolta de grîu a rezervei de la Tobolea era de aproape cinci ori mai mare decît cea obținută în anul precedent, ridicîndu-se la 88 de chile. Tot de pe rezerva acestei moșii, se strînseseră, în toamna anului 1748, 26 de chile orz, din totalul de 32 de chile recoltate de pe toate moșiile enumerate mai sus, și 600 de cezverți de porumb, față de 150 de cezverți rezultați din dijmele de pe moșiile Cucueți, Tobolea și Prosanichiu.

Producția cerealieră din anii 1773—1776 a unui șir de moșii ale mitropoliei din județele Ilfov și Vlașca se prezintă astfel :

Cereale	1773		1774		1775		1776	
	R*	D**	R	D	R	D	R	D
Griu	137	127	237	432	310	531	204	556
Orz	95	58	51	85	65	112	81	—
Ovăz		24***						193
Porumb	380	910		160				454
Linte					100	179		

(După datele din Bibl. Acad., ms. 618, f. 20—22, 48v.)

⁴ Bibl. Acad., ms. 616, f. 251.

⁵ Ibidem, f. 90 v.

* R = Rezervă.

** D = Dijmă.

*** Nu se indică proveniența.

Datele citate mai sus, chiar dacă nu oferă indicații mai amănunțite asupra suprafeței rezervei cerealiere și a repartizării ei în cuprinsul domeniului — compactă sau fragmentară —, constituie totuși o dovadă incontestabilă a locului însemnat ocupat în gospodăria unor moșii de veniturile provenite din exploatarea directă a pământului. Aceeași penurie a informațiilor împiedică stabilirea exactă a numărului și a compoziției echipelor de muncă chemate să cultive pământul rezervei. Efectuarea muncilor agricole pe rezervă era asigurată prin prestațiile robilor-țigani, rumânilor și oamenilor cu învoială — după 1746, ale clăcașilor — și prin angajarea muncitorilor salariați.

În ciuda unei opinii contrare larg răspândite, utilizarea robilor-țigani în agricultură este atestată de numeroase mărturii documentare. Astfel, când în „socoteala” isprăvnicelului de la moșia Didești, din toamna anului 1748, sînt amintite cantitățile de grâu care „au mîncat țiganii la plug la grâu și la porumb” sau „la prașila porumbului i la plug”⁶ ori date ca mertic „țiganilor care au fost la cîmp”⁷, este limpede că robii mitropoliei participau la muncile agricole sezoniere. Proporțiile unei atare activități nu pot fi însă stabilite. Este probabil că, spre deosebire de țaranii șerbi sau cu învoială, robii nu erau posesorii unui lot de pământ pe care să-l cultive și din care să dea dijmă, ci întreținerea lor revenea în grija stăpînului moșiei: merticele de cereale, menționate mai sus, pot constitui o dovadă în această privință. Nu e vorba, așadar, de țigani agricultori în înțelesul deplin al cuvîntului, de cultivatori ai pământului, ci de întrebuințarea lor în perioadele de intensă activitate la muncile agricole de pe rezervă. Este de la sine înțeles că pentru stăpînul moșiei folosirea țiganilor la cultivarea rezervei aducea mai puține dificultăți decît întrebuințarea țaranilor șerbi sau liberi, care, așa cum s-a arătat, manifestau o constantă rezistență, surdă sau fățișă, față de îndeplinirea sarcinilor de muncă. Autoritatea absolută pe care stăpînul o avea asupra robilor-țigani îi conferea mijloace de constrîngere care îi lipseau atunci cînd era vorba de rumâni sau oameni cu învoială.

Deși informația privind prestațiile țaranilor șerbi sau liberi este mult mai abundentă decît aceea referitoare la robii-țigani, sîntem încă departe de a cunoaște cu precizia dorită chipul în care se desfășura activitatea rumânilor și a oamenilor cu învoială, iar mai tîrziu a clăcașilor pe rezerva seniorială. Poruncile domnești privind îndatoririle tuturor acestor categorii subliniază, mai ales, obligația lor de a efectua muncile agricole, ceea ce ar indica caracterul predominant agricol al prestațiilor efectuate de țaranii de pe domeniu. Dacă această constatare ar fi pe deplin fundamentată, ar exista toate temeiurile pentru a vorbi de o agravare progresivă a sarcinilor de muncă agricolă a clăcașilor în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, care nu și-ar putea găsi altă explicație decît în orientarea spre piață a producției domeniiale. Se constată însă că, ală-

⁶ Bibl. Acad. ms. 616, f. 66v.

⁷ Ibidem, f.91v.

turi de activități legate de cultura pământului, țărani erau întrebuințați la munci de gospodărie sau mai ales la cositul finului, necesar ca nutreț pentru animale, și uneori la vie.

Exemplele prezentate mai jos au rostul de a arăta cât de eronată ar fi impresia că îndatoririle de clacă înseamnă cu necesitate efectuarea unor munci agricole. În 1744, cele 23 „liude” de pe moșia Sălătruc — e probabil vorba de oameni liberi fără pământ, iar nu de rumâni — clăcușeră la plivit și la a doua prașilă, la transportul buților goale și apoi pline cu vin din sat la vie și la construirea unui bordei pentru cârciumă⁸. Zilele de clacă ale celor 46 de clăcași de pe moșia Pătroaia fuseră utilizate de mitropolie, în anul 1750—1751, după cum indică tabelul de mai jos⁹:

Zile de clacă	Destinația
85	la iazul morii
133	la vie
22	la fin
24	la cocine de porci
26	reparatul oborului
Total 290	
Rest 262	

Nu există nici o indicație asupra felului în care au fost utilizate cele 262 de zile rămase neîntrebuințate; este foarte probabil că ele au constituit o „rămășiță” a cărei achitare nu a mai fost cerută. În unele cazuri, deși claca fusese convertită în bani, țărani au efectuat un șir de prestații, apreciate în bani și apoi deduse din sumele cu care ei erau datori stăpînului. În vara anului 1749, clăcașii din Bolboșani în număr de 44, obligați să dea mitropoliei cîte 90 de bani de om — în total 33 de taleri — executaseră următoarele activități: îngropatul viei, transportul buților și reparații la cârciumă, porumbar și zăgazul morii¹⁰. O situație similară se întîlnește în anul 1760—1761 pe moșia Futoaia: din cei 43 de clăcași vechi¹¹ de pe moșie, 14 erau considerați ca achitați prin transportul grîului și porumbului la București¹². Preferința pentru convertirea clăcii în bani și condițiile în care avea loc convertirea răzbat în însemnarea din 1763 a isprăvnicelului de la moșia Babele, care notează că pentru cele 18 zile de clacă cu care erau datori 3 săteni de la Epurești „li s-au luat zăloage ca să lucreze, fiindcă sînt săraci și nu pot eși bani

⁸ Bibl.Acad. ms. 616, f. 7.

⁹ Ibidem, f. 117 v.

¹⁰ Ibidem, ms. 616, f. 130 v.

¹¹ Condicta mai înregistrează pe această moșie încă 27 „liude casnici noi” și 20 „liude noi de acum veniți”, Acad. R.S.R., ms. 617, f. 312 v.

¹² Ibidem.

de la dînșii”¹³. În anii 1772—1775, un însemnat număr de zile de clacă fusese utilizat pe moșia Flești la lucrul la zăgazul morii¹⁴. Pe moșia Băseasca, cele 293 de zile de clacă prestate în anul 1776 de cei 50 de clăcași așezați pe moșie se repartizau astfel: 206 zile la adusul lemnelor și la construcția zăgazului morii, 30 de zile la cositul șovarului și la acoperitul cîrciumii și al porumbarului, 57 de zile la diverse construcții, nelucrate 8 zile¹⁵. Tot lucrului la moară îi fuseseră destinate toate zilele de clacă prestate de cei 21 de clăcași de pe moșia Babele în același an¹⁶. Imigranții transilvăneni așezați la Băseasca — 36 de case — aveau să poarte de grijă moșiei și să repare zăgazul cînd s-ar fi rupt, fiind pentru aceasta scutiți de orice alte îndatoriri de muncă¹⁷. Cu doi ani mai înainte, în 1779, acești imigranți, alături de alți 20 de clăcași de pe moșia Pătroaia, fuseseră scutiți de zlotul de vatră, fiindcă cosiseră și strînseseră finul pentru hrana oilor, claca fiind de 4 zile de om¹⁸. Pe moșia Corlătești, a cărei întregă producție cerealieră se reducea la 30—32 de cezverți, cele 6 case de pe moșie își făceau, în anii 1781—1784, claca la reparatul morii sau al zăgazului ei¹⁹. Clăcașii de pe moșia Dărăști își îndepliniseră obligațiile de muncă în anii 1782—1786 la cositul finului și la curățitul livezii²⁰. De un deosebit interes sînt informațiile

	Borusul	Gherghița	Zile clacă	Total zile clacă
clăcași	140	58	198 × 12 = 2 376	2 766
ungureni	15	50	65 × 6 = 390	

amănunțite, privind utilizarea zilelor de clacă pe moșiile Gherghița, Berilești, Radu Cojocar și altele, în anii 1780—1785:

Din totalul de 2 766 de zile de clacă, s-au prestat 1 582, repartizate astfel: 1 012, lucru la vie; 70 la cositul finului; 90 la strînsul finului; 75 la reparatul saielelor vechi și la făcutul uneia noi; 67 la construit cocine; 77 la bătutul porumbului; 15 lucrat la arie; 20 la îngrăditul finului; 156 la căratul buților cu vin. Dacă se lasă la o parte lucrul

¹³ Ibidem, f. 326.

¹⁴ Bibl. Acad., ms. 618, f. 12, 46—46 v. Pentru anul 1772, sînt menționați 120 lude la zăgazul morii, în anul următor 200 lude, iar în 1775, 30 lude în același loc. Întrucît în condicele mitropoliei adeseori zilele de clacă, calculate pe an, sînt numite tot liude, credem că și în acest caz e vorba de zile de clacă.

¹⁵ Bibl. Acad., ms. 618, f. 52.

¹⁶ Ibidem, f. 54.

¹⁷ Ibidem, f. 91. În anul precedent, ungurenii de la Băsești lucraseră la moară 122 de zile, rămînînd datori încă 88 zile (sînt numărate atunci numai 35 de case), ibidem, f. 66 v.

¹⁸ Ibidem, f. 66.

¹⁹ Ibidem, ms. 620, f. 314.

²⁰ Ibidem, f. 86v—88.

la vie, reiese că, din cele 570 de zile de clacă, doar 92 fuseseră întrebuințate pentru o activitate agricolă (bătutul porumbului și lucru la arie)²¹.

Pentru anul 1781, datele se referă la moșiile Gherghița, Borusul, Obedeanca, Berilești și Radu Cojocar: 324 de clăcași obligați la 12 zile de clacă pe an și 103 imigranți transilvăneni îndatorați la 6 zile clacă pe an. Din totalul de 4 506 zile, s-au prestat 2 968, după cum urmează: 150 la căratul finului la saiele; 200 la adusul tărășilor la curtea schitului; 70 la făcutul șanțului și așezatul tărășilor; 43 la adusul cărămizilor necesare la construcția unor case; 85 la construcția a 5 circiumi; 85 la bătutul porumbului; 420 la cositul finului; 840 la strînsul finului; 10 la îngrăditul finului; 110 la construcția și reparatul unor saiele; 413 la dezgropat de vie, tăiat, hărăcit, făcutul cercurilor, plivit și săpat; 254 la cules de vii; 288 la transportul buților cu vin ²².

În anul 1782, situația demografică a moșiilor se prezintă astfel:

Moșia	Pămînteni	Ungureni
Borusul	230	20
Gherghița	80	31
Radu Cojocar	11	—
Berilești	10	10
Total	331	61

Din cele 4 338 zile de clacă — 3 972 de la pămînteni și 366 de la ungureni —, s-au lucrat doar 1 393, împărțite astfel: 340 la cosit; 368 la strînsul finului; 10 la îngrăditul finului; 35 la bătutul porumbului; 17 la îngrăditul unei vii; 20 la stupi și la circiumi; 55 la construcția cocinilor; 278 la moară; 10 la saielele cailor; 200 la o vie; 60 la adusul buților ²³.

În anul 1783, din 2 820 de zile ce urmau să fie prestate de cei 235 de clăcași de pe moșiile Borusul și Domnească, s-au efectuat doar 1 103 în chipul următor: 173 la cosit; 286 la strînsul finului; 130 la căratul și îngrăditul finului; 50 la construcția unui porumbar și la reparația altuia; 20 la culesul unei vii; 11 la bătutul fasolei; 38 la adusul bolovanilor pentru curte; 17 la săpatul unei gropi pentru păstrarea cerealelor; 61 la construcția unor circiumi; 20 la arie; 30 la moară; 267 la transportul buților. Ungurenii de pe moșiile Borusul, Berilești, Radu Cojocar și Domnească, în număr de 84, îndeplineseră, în cadrul celor 448 zile — din 504 cîte erau datori —, următoarele activități: cositul finului, 87; strînsul, 44; căratul, 87; îngrădit, 40; făcutul unei pivnițe, 10; săpatul unei vii, 180 ²⁴.

²¹ Ibidem, ms. 618, f. 72—72v.

²² Ibidem, ms. 618, f. 73v—74.

²³ Ibidem, ms., 620, f. 17—17v.

²⁴ Ibidem, f. 18—18v.

În anul 1784, numărul clăcașilor de pe moșiile amintite era de 240, iar cel al ungunenilor de 100. Claca prestată de cei dintii — care se ridica la 1 663 de zile — cuprinsese următoarele activități: 228 de zile la căratul buților; 220 lucrul la moară; 80 la construcția unui hambar; 310 lucrul la curtea schitului; 90 la construcția unor saiele; 50 la construcția unui porumbar; 15 la stupi; 30 la făcutul unui gard la vie; 80 la construcția unor cocini; 560 la cositul, strînsul, căratul și îngrăditul finului. Claca ungunenilor fusese folosită astfel: 188 de zile lucru la vie; 367 la cositul și strînsul finului²⁵.

În anul următor — 1785 — numărul locuitorilor, și deci și cuantumul clăcii, prezintă unele deosebiri:

Moșia	Pămînteni	Ungureni
Borusul	200	36
Gherghița	70	33
Radu Cojocar	4	30
Total	274	99
Zile clacă	3 288	594 ²⁶

Claca prestată de pămînteni a fost utilizată astfel: 472 la cositul, strînsul și căratul finului; 15 la îngrăditul finului; 45 la construcția unui porumbar; 100 la tăiatul nuielilor și parilor pentru un gard; 330 la săpatul unei pivnițe; 30 la făcutul oborului pentru vaci; 180 la căratul buților cu vin. În ceea ce privește claca ungunenilor, întrebuintarea ei a fost următoarea: 208 la cositul, strînsul și căratul finului; 30 la îngrăditul finului; 20 la reparatul saielelor; 60 la moară; 10 la adusul bolovanilor; 193 la plivitul și săpatul unei vii; neprestate au rămas 2 116 zile la pămînteni și 73 la unguneni²⁷.

Pentru anul 1786, repartizarea celor 786 de zile prestate de cei 262 de clăcași de pe moșiile Borusul, Gherghița și Radul Cojocar a fost următoarea: 115 la cositul finului; 210 la strînsul finului; 15 la stupi; 126 la construcția unui porumbar; 50 la reparatul unor pivnițe; 27 la o vie; 30 la arie; 132 la adusul buților; 37 la moară; 30 la reparația cocinilor; 14 la transportul porumbului pentru porci. Ungurenii efectuaseră 592 de zile, împărțite astfel: 180 la plivitul unei vii; 400 la cositul, strînsul și îngrăditul finului, 12 la făcutul unui puț²⁸.

²⁵ Ibidem, f. 19v.

²⁶ Ibidem, f. 20v.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem, f. 21—21v. În acest an, 27 de clăcași din Borusul și 12 din Gherghița aveau claca convertită în bani, iar alți 30 de oameni (liude) sînt înregistrați ca scutiți.

Datele enumerate mai sus permit unele observații asupra funcționării gospodăriei domeniiale. Ceea ce se remarcă în primul rînd este marele număr de zile de clacă rămase neîntrebuințate, media pe cei șapte ani a zilelor prestate fiind de 49,1%. O primă întrebare pe care o ridică constatarea de față este dacă marele număr de zile nelucrate se datorește refuzului clăcașilor de a-și îndeplini obligațiile sau faptului că mitropolia

Anul	Zile lucrate		Zile nelucrate	Total
1780	1 582	57,2%	1 184	2 766
1781	2 968	65,9%	1 538	4 506
1782	1 393	32,1%	2 945	4 338
1783	1 551	46,7%	1 773	3 324
1784	2 218	63,7%	1 262	3 480
1785	1 693	43,6%	2 189	3 882
1786	1 378	36,9%	2 360	3 738

nu avea unde să utilizeze cantitatea de muncă de care dispunea. Credem că al doilea termen al ipotezei este cel adevărat; în fiecare an se întînesc aproximativ aceleași activități, ceea ce pune în lumină necesitățile permanente ale gospodăriei domeniiale. Caracteristică pentru acest grup de moșii este absența oricărei rezerve cerealiere, astfel că munca prestată de clăcași nu îmbracă niciodată forma unei activități agricole propriu-zise. Țăranilor li se cerea în primul rînd să cosească, să strîngă și să care fînul, necesar ca nutreț pentru vite, iar apoi să participe la ridicarea sau întreținerea unor construcții destinate de asemenea vitelor; o însemnată cantitate de muncă era folosită la un șir de activități legate de viticultură, construcția cîrciumilor și transportul buților cu vin. Se remarcă, așadar, că, în cadrul îndatoririlor de muncă ale clăcașilor, aceștia erau chemați să lucreze cu precădere în sectorul viticol și în cel animalier, care constituiau totodată și principalele surse de venit ale gospodăriei domeniiale.

Anul	Zile de clacă lucrate	Lucru la vie	Lucru la cîrciumi și transport buți	Total sector viticol	Fin	Construcții pentru vite	Total
1780	1 582	1 012	156	1 168	180	142	322
1781	2 968	667	373	1 040	1 420	110	1 530
1782	1 393	217	60	277	718	65	787
1783	1 551	200	328	528	847	—	847
1784	2 218	218	228	446	927	170	1 097
1785	1 693	193	180	373	725	50	775
1786	1 378	207	132	339	715	44	759

Procentual, situația se înfățișează astfel :

Anul	Zile de clacă	Sectorul viticol %	Sectorul animalier %	Total
1780	1 582	73	20	93
1781	2 968	35	51	86
1782	1 393	19	56	75
1783	1 559	34	56	90
1784	2 218	20	49	69
1785	1 693	22	45	67
1786	1 368	22	54	76

Scăderea bruscă care se constată în ceea ce privește numărul zilelor de clacă prestate în sectorul viticol în anii 1780 — 1781 și, apoi, procentul relativ redus pe care îl reprezintă munca cheltuită în acest sector se explică prin lărga întrebuintare a muncii salariate în viticultura propriu-zisă. Numărul mai mic de zile de clacă utilizat în cele două sectoare în anul 1784 se datorește întrebuintării a 390 de zile (23%) la tăiatul parilor pentru un gard și apoi construirea lui, la săpatul unei pivnițe și, în sfârșit, la făcutul unui zăgaz la moară.

Munca salariată Rămîne insuficient lămurită problema proporțiilor în care s-a făcut apel la munca salariată în cadrul marelui domeniu. Prezența simbriașilor la efectuarea muncilor agricole este semnalată încă de la sfârșitul secolului al XV-lea²⁹. În cursul secolului al XVIII-lea informațiile privind folosirea muncii salariate sînt numeroase și ele pun în lumină sectoarele în care își desfășurau activitatea simbriașii angajați. Viticultura a determinat la noi, ca de altminteri în întreaga Europă medievală, introducerea pe scară largă a muncii salariate în cuprinsul domeniului feudal. Grija deosebită impusă de cultura viței de vie, o anume specializare și, în sfârșit, necesitatea de a efectua la timpul convenit diversele activități viticole limitau proporțiile folosirii muncii clăcașe în această ramură a gospodăriei domeniiale. Munca retribuită pecuniar, care se substituie astfel îndatoririlor de caracter feudal, înlătura aversiunea țaranilor față de obligațiile de clacă, aversiune care putea avea consecințe negative pentru desfășurarea normală a ciclului de producție domeniial și, implicit, pentru veniturile stăpînului de moșie. Între simbriașii angajați pentru cultura viilor se disting două categorii: sînt mai întîi vierii, care se angajează să supravegheze întregul ciclu al activităților viticole — ca acel Manea vierul care se învoia cu m-rea Bradu, la 15 aprilie 1771, să poarte grijă, pentru 15 taleri, „de cele ce o trebui la vie”³⁰ —, oameni care au

²⁹ Șt. Ștefănescu, *Evoluția proprietății feudale în Țara Românească pînă în sec. al XVII-lea*, în „Studii”, XI (1958), nr. 1, p. 62.

³⁰ D.R.A., p. 579.

cunoștință și experiență în cultura viței de vie ; cealaltă categorie o formează masa simbriașilor, recrutați dintre țărani de pe domeniu — șerbi sau liberi — sau dintre moșneni, care participă la diversele munci desfășurate în vie. Aceste grupuri de simbriași sînt, așa cum o arată exemplele citate mai jos, foarte numeroase.

VIA GORGANI

Nr. oame- nilor	Activi- tatea	Prețul bani	Total taleri
38	tăiat	12	3,96
46	cercuit	10	3,100
89	sapa I	15	11,15
127	plivit	10	10,70
72	sapa a 2-a	15	9
40	hărăcit	12	4

(După Bibl. Acad. R.S.R., ms. 616, f. 17v.)

VIA IZVORANI

Nr. oa- menilor	Activi- tatea	Preț bani	Total taleri	Nr. clăca- șilor utili- zați
95	tăiat	10	7,101	7
57	cercuri	10	4,90	67
122	sapa I	15	15 pol	7
68	hărăcit	12	6,96	67
127	sapa a 2-a	15	105	—

(După Bibl. Acad. R.S.R., ms. 616, f. 18.)

Formula era evident rentabilă, de vreme ce stăpînii au eliminat în întregime pe unele moșii munca servilă și clăcașă din cultura viilor ; într-o scrisoare din 25 mai 1759, mitropolitul Filaret arăta că prezența robilor-țigani la schitul Gilmele nu era necesară, „fiindcă noi lucrăm viile cu bani”³¹

Proporțiile luate de utilizarea simbriașilor în viticultură sporeau cererea de brațe de muncă, astfel că, în perioadele de maximă activitate, găsirea și angajarea simbriașilor era una dintre preocupările de căpetenie ale stăpînilor de pămînt. Precipitarea cu care îngrijitorul unei moșii a mitropoliei cerea 300 de taleri pentru a angaja simbriașii necesari viei — „să-i trimiți — scria el — mai cu grabă pîn' se găsesc și oameni acum”³² — trădează teama în fața perspectivei unei nerezolvări a problemei.

Sectorul viticol nu a fost singurul în care munca salariată și-a găsit utilizarea. Alături de vii, creșterea vitelor constituia, cum s-a arătat, una dintre cele mai importante surse de venituri ale stăpînilor de pămînt. Asigurarea nutrețului pentru vite a fost o preocupare permanentă pentru boieri și mănăstiri. Cînd clăcașii sau robii țigani erau în număr insuficient pentru a cosi finul sau refuzau să o facă, întrebuițarea simbriașilor rămînea singurul mijloc pentru a se evita rămînerea fără hrană a vitelor în timpul iernii³³. Folosirea simbriașilor la cositul finului este atestată de numeroase documente. Numai m-reă Bistrița angajase la moșia Vaideei 75 de țărani pentru a cosi finul³⁴. Insuficiența mîinii de lucru pe domeniu și refuzul țăranilor clăcași de a executa prestațiile în muncă deschideau un tot mai

³¹ *Ibidem*, p. 545.

³² *Ibidem*, p. 580.

³³ Cf. socoteala m-rii Tismana din 3 august 1783 pentru plata oamenilor angajați la cositul finului în locul țăganilor care n-au vrut să lucreze (*ibidem*, p. 720—721).

³⁴ *Ibidem*, p. 372.

larg acces miinii de lucru salariate în agricultură; în muncile agricole propriu-zise se face tot mai des apel la forța de muncă a simbriașilor. Un litigiu judecat în toamna anului 1786 reflectă amploarea luată de utilizarea muncitorilor salariați în muncile agricole. Un oarecare Chirea biv buluc-bașă reclamă că cel pe care îl angajase ca „argat la carul cu boi” cu 40 de taleri pe an a fugit „și l-au lăsat fără de argat tocmai în vremea strînsului porumbului și al finului și vremea facerii arăturii de grâu, fiindcă nu găsea argat, vremea a tot lucru fiind, ci toate acelea le-au strîns peste câmp cu multă cheltuială”³⁵. Reiese din plîngere că argatul nu era întrebunțat numai la transportul porumbului sau finului, ci și la munci agricole ca arătura pentru grâu; în al doilea rînd, documentul citat mai sus dezvăluie dificultățile întîmpinate de stăpînii de moșii de a găsi muncitori salariați în perioada diverselor activități sezoniere; în sfîrșit, „multa cheltuială” prilejuită de strînsul recoltei indică un spor, firesc în condițiile unei cereri mari și ale unei oferte reduse, a retribuției acordate acestor simbriași. Se confirmă astfel că „nartul” fixat la 15 noiembrie 1775 de Al. Ipsilanti pentru diversele munci efectuate pe domeniu³⁶ nu era o simplă reglementare de principiu, ci răspundea unei necesități generate de însăși realitățile economiei domeniiale.

Larga utilizare a muncii salariate pe domeniu impune o încercare de caracterizare a conținutului ei social-economic din punctul de vedere al relațiilor de producție. Prezența simbriașilor pe domeniul feudal înseamnă oare că germeii relațiilor capitaliste și-au făcut apariția? Dintru început trebuie subliniat că simbriașii utilizați pe domeniu nu constituie un proletariat agricol. Nu e vorba de oameni care sînt siliți să-și vîndă forța de muncă pentru a-și asigura existența, ci de țărani care dispun de pămînt, în folosință sau în proprietate — ori de membri ai familiei lor — și care pentru a face față exigențelor pecuniare ale statului și ale stăpînilor de moșii sau a-și acoperi propriile necesități se angajează pentru a efectua diversele munci pe domeniile mănăstirești și boierești. Acești simbriași provin îndeosebi din regiunile de munte, neprielnice agriculturii; gospodăria lor nu le poate asigura minimul necesar existenței, iar „strîmtoarea locului” — expresia apare frecvent în documente — împiedică cîștigarea pentru arătură a unor terenuri noi. Boierii și mănăstirile îi întrebunțau pe simbriași pe moșiile a căror populație restrînsă nu putea face față tuturor necesităților gospodăriei stăpînului de moșie. Cazul amintit mai sus al țăranilor din Costești este în această privință tipic; ei au fost constrînși să plece în căutare de lucru, deoarece moșia satului lor, așezată în munte, nu le putea oferi hrana necesară. M-rea Bistrița, stăpîna satului Costești, îi angajează pentru cositul finului de pe moșia Vaideei, unde clăcașii nu erau în număr îndestulător pentru a executa diversele prestații necesare. Este foarte probabil ca simbriașii din Costești să fi fost chiar clăcași ai m-rii Bistrița, astfel că ne-am afla în fața unei situații, la prima vedere,

³⁵ Arh. St. Buc., ms. 16, f. 4 v-5.

³⁶ V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. II, p. 206-208.

neobișnuite : un stăpîn de pămînt angajează ca salariați pe proprii săi clăcași. În fapt, situația era frecventă ; ea era generată de două cauze : repartizarea inegală a populației în raport cu necesitățile economiei domeniiale în ansamblul stăpînilor de pămînt laice și ecleziastice și puternica aversiune manifestată de clăcași față de prestațiile în muncă.

După cum s-a arătat, *Pravilniceasca condică* interzisesse stăpînilor de moșii să trimită pe clăcași la lucru pe moșii situate la o distanță mai mare de 2—3 ore de mers de moșia pe care ei ședeau. Abuzuri continuau să se săvîrșească, dar, îndeobște, refuzul energetic al țăranilor clăcași i-a împiedicat pe stăpînii de moșii să opereze transferuri temporare de mînă de lucru de pe o moșie pe alta mai îndepărtată. În sfîrșit, așa cum s-a subliniat în repetate rînduri, țăranii clăcași refuzau să-și îndeplinească obligațiile în muncă ; ei acceptau, totuși, să presteze aceleași servicii sau activități dacă erau retribuiți. O jalbă din 26 martie 1786 a egumenului m-rii Hurez pune în lumină situația clăcașilor din Baia de Fier ; reclamantul cere ca sătenii „să plătească cele 12 zile de clacă, după cum le lucrează ei altora . . . că eu cînd i-am pus la cite un lucru, fără parale 10, nicidecum n-au vrut să lucreze zioa aceia”³⁷. Reiese, așadar, că țăranii clăcași care refuzau să lucreze cele 12 zile stabilite de *Pravilniceasca condică* se angajau ca simbriași pe alte moșii și nu executau prestații față de stăpînul moșiei lor — m-rea Hurez — decît dacă erau plătiți, adică angajați, de fapt, tot ca simbriași.

Structura agrară și demografică a Țării Românești în veacul al XVIII-lea făcea încă imposibilă apariția proletariatului agricol. Disproporția dintre numărul populației și suprafața țării lăsa un imens fond funciar necultivat. Sporul natural al locuitorilor și imigranții transilvăneni sau din sudul Dunării nu au izbutit să reducă în proporții însemnate întinderea suprafețelor necultivate. Pămînt era din abundență și nimeni în lumea rurală, nu se gîdea să-și agonisească cele necesare existenței altfel decît lucrînd pămîntul ; cei care se desprindeau de agricultură mergeau la oraș pentru a deveni meșteșugari sau negustori și nu abandonau, de cele mai multe ori, nici acolo în chip definitiv îndeletnicirile agricole. Oricine voia să deștălenească un ogor și să-l cultive era liber să o facă dacă dobîndea încuviințarea stăpînului de moșie, iar acesta din urmă nu avea nici un motiv să se lipsească de izvorul de venit pe care îl reprezenta fiecare țăran așezat pe pămîntul său. Într-o societate — ca cea medievală — în care oamenii erau strîns legați de pămînt, prin multiple legături — obște, dependența personală, fiscalitate, obicei etc. — , nu era de închipuit că viața se poate desfășura permanent în afara unui lot de pămînt . Argați pentru muncile sezoniere se întîlnesc în toată Europa încă de la primele stadii ale societății medievale, dar ar fi cu totul eronat să se vadă în acești oameni altceva decît un element al structurii social-economice feudale. Nici sub raportul numeric, nici sub acela al greutății specifice deținute în cadrul domeniului, acești simbriași nu joacă un rol esențial în exploatarea domeniului. Însu-

³⁷ D.R.A., p. 731.

șirea plusprodusului se face prin perceperea rentei feudale ca urmare a stăpînirii pămîntului și a utilizării mijloacelor de constrîngere extraeconomică. Apelul la munca salariată se produce numai în perioadele de intensă activitate agricolă, iar echipele de simbriași sînt destinate să completeze efectivul de robi, șerbi sau clăcași ai moșiei. Cu excepția sectorului viticol — unde există condiții speciale de muncă —, gospodăria domenală nu recurge nicăieri în chip precumpănitor la utilizarea muncii salariate. De altminteri, nu trebuie pierdut nici un moment din vedere că sub înfățișarea simbriașului se află mai întotdeauna un țaran clăcaș care caută un mijloc de venit suplimentar. Un astfel de raport economic nu poate fi caracterizat drept capitalist. Este drept că forța de muncă apare aici drept marfă; dar cel care o vinde posedă, pe lângă brațele sale, o gospodărie proprie și este înzestrat cu pămînt; vînzarea forței de muncă are un caracter sporadic — continuitatea existînd doar în perioadele muncilor sezoniere —, iar veniturile realizate din această vînzare nu constituie mijlocul principal de asigurare a existenței.

Ar fi însă deopotrivă de greșit să se afirme că între munca simbriașilor de pe domeniile feudale și apariția relațiilor capitaliste în agricultură nu există nici un fel de legătură. Este incontestabil că munca salariată a existat și în orînduirea sclavagistă și în cea feudală — încă de la începuturile ei — fără ca prin aceasta să existe vreo îndreptățire pentru a vorbi de germeni ai relațiilor capitaliste. Ceea ce este însă specific secolului al XVIII-lea — mai precis celei de-a doua jumătăți — în raport cu perioada anterioară este amploarea pe care o cunoaște acum întrebuintărea muncii simbriașilor. Se înregistrează o creștere simțitoare a raporturilor bănești între stăpînii de moșii și cultivatorii direcți ai pămîntului și — ceea ce este deosebit de însemnat — un astfel de raport se stabilește, uneori, chiar și între clăcașii îndatorați prin lege la prestarea unei munci gratuite — cele 12 zile de clacă — și propriul lor stăpîn. Cum s-a arătat, folosirea muncii salariate s-a extins pe domeniile mănăstirești și boierești ca urmare a numărului scăzut de brațe de muncă și a refuzului țaranilor clăcași de a-și îndeplini obligațiile de muncă. Utilizarea simbriașilor este, așadar, o soluție impusă de condiții specifice și nu aleasă de stăpînii moșiilor ca o nouă modalitate de exploatare a domeniului. Nici țaranii care se angajează, posesorii ei înșiși ai unui lot de pămînt, nu consideră situația de simbriaș altfel decît temporară, nici stăpînii de moșii nu văd în acești salariați altceva decît o forță de muncă complementară a echipelor de clăcași ai domeniilor lor. Totuși, atît la nivelul stăpînilor de pămînt, cît și la acela al clăcașilor, extinderea muncii salariate are urmări importante. Apare alternativa: clacă sau muncă salariată; țaranii clăcași — ca cei amintiți de la Baia de Fier — refuză să presteze muncile stabilite prin lege dacă nu sînt retribuiți: stăpînii de moșii se văd constrînși de împotrivirea propriilor lor clăcași să angajeze simbriași. Și unii și ceilalți înlocuiesc o formă de exploatare *tipic feudală* — munca de clacă —, întemeiată pe stăpînirea asupra pămîntului și pe constrîngerea extraeconomică, printr-o formă de exploa-

tare care, fără a fi capitalistă, are elemente comune cu exploatarea capitalistă. Sporul cantitativ — extinderea muncii salariate — creează fisuri în sistemul domenal întemeiat pe baza raporturilor de producție feudală și pregătește saltul calitativ spre relațiile capitaliste, care, datorită particularităților istoriei românești, vor fi grevate în dezvoltarea lor de resturile puternice ale relațiilor feudale.

Direcțiile de evoluție
 a domeniului la sfârșitul
 secolului al XVIII-lea

În raportul om-pământ pe care se întemeiază organizarea domeniului feudal, termenul uman are însemnătatea decisivă. Era un fapt înțeles și de contemporani și care își găsește o limpede exprimare într-o scrisoare adresată în 1794 unui vechil de moșie, căruia i se atrage atenția: „casa (adică gospodăria domenală — *n.n.*) fără de oameni nu e casă”³⁸. Slaba dezvoltare a tehnicii agricole făcea ca munca umană să fie principalul mijloc de valorificare a pământului. În chip firesc, deci, orice încercare de a urmări evoluția domeniului feudal în veacul al XVIII-lea trebuie să ia, în primul rînd, în considerație evoluția ansamblului de obligații ale țăranilor așezați pe domeniu, șerbi sau liberi. Schimbările survenite în regimul statutului personal și de îndatoriri al țăranilor de pe domeniu au fost rezultanta acțiunii unui șir de factori de ordin economic, demografic, social și mental, despre care s-a vorbit în paginile precedente. Deși pînă la abolirea șerbiei în 1746 și extinderea asupra întregii țărănimi libere fără pământ a prevederilor reglementării urbariale domnești, stăpînii de pământ au dispus de munca, în principiu, nelimitată a țăranilor șerbi, nu există nici un indiciu pentru existența pe scară largă a unor rezerve cerealiere de mare întindere. Quantumul obligațiilor în muncă ale oamenilor cu învoială era foarte redus (3 — 6 zile pe an), iar muncile prestate de rumâni — din puținele exemple cunoscute — erau de proporții moderate, ceea ce arată că stăpînii de moșii nu se simțeau atrași de sistemul exploatării directe a pământului în cadrul rezervei senioriale. Este imposibil de stabilit cu precizie proporția care va fi existat între moșiile „de clacă” și cele „de dijmă”, dar informațiile de care dispunem — e drept că în cea mai mare parte dintre ele se referă la stăpînirile de pământ ecleziastice — arată că cele din urmă erau majoritare. Domeniul feudal e un ansamblu de gospodării țărănești care cedează a zecea parte din produsele lor stăpînului de moșie. Renta în natură (dijma) este forma principală a exploatării feudale a țărănimii așezată pe domeniu. Nu există moșie boierească sau mănăstirească pe care renta în produse să nu fie percepută și nici un stăpîn de pământ nu înțelege să lipsească gospodăria sa de aportul cerealier al gospodăriilor țărănești. În raport cu această stabilitate a rentei în natură, renta în muncă apare ca un element de remarcabilă mobilitate. Îndatoririle de muncă față de stăpînii moșiilor înregistrează numeroase variații și constituie obiectul unui șir numeros de așezăminte domnești. Tendința generală a boierilor și mănăstirilor a fost de-a lungul întregului secol de a spori quantumul acestor îndatoriri. În ciuda celor 12 zile de clacă pe an, fixate

³⁸ Bibl. Acad., ms. 654, f. 33v.

prin hotărârile domnești, stăpînii de moșii au încercat să impună țăranilor așezați pe pămînturile lor îndatoriri suplimentare sau să concentreze toate zilele clăcii în perioada muncilor agricole.

În două privințe, strîns legate între ele de altminteri, ignoranța noastră, rezultată din sărăcia informației, este deosebit de supărătoare : zilele de clacă erau utilizate în chip precumpănitor la muncile agricole? Tendința de agravare a obligațiilor în muncă ale țăranilor clăcași este consecința unui efort de a spori producția rezervei cerealiere a domeniului? Întrebări la care, în stadiul actual al documentației — și, din păcate, nimic nu ne îndreptățește să așteptăm în viitor ameliorări substanțiale — nu se poate da un răspuns satisfăcător. Este de necontestat că tentativele stăpînilor de moșii de a obține mai multă muncă de la țăranii clăcași încep să se manifeste mai viguros și mai susținut o dată cu ultimul sfert al veacului al XVIII-lea. Scurt timp după încheierea păcii de la Kuciuk-Kainargi, atît boierii din Țara Românească, cît și cei din Moldova cer domnilor o sporire a numărului zilelor de clacă : cei dintîi o dublare a lor, adică 24 de zile pe an, cei din urmă „zeciuala zilelor de clacă”, deci 36. Firește că, în comparație cu regimul îndatoririlor de muncă din Rusia, Polonia sau Transilvania, cuantumul de muncă la care ar fi urmat să fie impusă țăranimea clăcașă din cele două țări românești era evident redus. Ceea ce trebuie însă reținut este interesul stăpînilor de moșie de a dispune de o cantitate de muncă mai mare decît aceea de care beneficiaseră pînă atunci. Interes generat de împrejurările imediate de după război, cînd preocupările acestor stăpîni se vor fi îndreptat în primul rînd spre refacerea curților pustiite sau avariate, ori intenția de a spori producția cerealiere a domeniului pentru a cîștiga de pe urma comerțului de grîne? Apariția noii obligații, ziua de arătură, încercările de a concentra toate zilele de clacă în timpul muncilor agricole și tendința de a desființa vechile obiceiuri și de a introduce cele 12 zile stabilite de *Pravilniceasca condică* sînt manifestări care lasă să se întrevadă un efort din partea stăpînilor de moșii de a realiza o creștere a veniturilor obținute prin comercializarea grînelor. Se constată însă că toate aceste manifestări surprinse în documente nu izbutesc să se închege într-un proces care să transforme domeniul feudal într-o mare întreprindere agricolă întemeiată pe munca de clacă. Firește că rezistența țăranimii și teama stăpînilor de moșii de a nu pierde brațele de muncă de pe domeniu se numără printre factorii care au acționat în sensul opus agravării regimului de obligații. Credem însă că explicația trebuie căutată și în alte procese, care ies din sfera raporturilor dintre stăpînii de pămînt și țăranii clăcași. Nu s-a stăruit în măsura convenită asupra schimbărilor care s-au produs de la sfîrșitul veacului al XVIII-lea în regimul de viață al boierimii. Staționarea armatelor ruse și austriece în timpul războaielor cu Imperiul otoman, legăturile de schimb economic cu Apusul care încep să se intensifice, înființarea consulatelor străine, centre de iradiere a morăvurilor și a felului de viață apusean, și în sfîrșit, prezența refugiaților francezi, cei mai mulți aristocrați, care ajung preceptorii în casele boierești, exercită o

influență puternică asupra stilului de viață al boierimii. Belșugului casnic — patriarhal — al gospodăriei boierești i se substituie un lux de imitație întemeiat pe risipă. „Occidentalizarea” boierimii se efectuează în multiple direcții: vestimentar, alimentar, moravuri, condiții de locuit etc. Adaptarea la noile condiții se face cu mari cheltuieli, și observatorii străini sînt cu toții uimiți de rapiditatea transformărilor și sumele fabuloase risipite de boieri pentru a așeza pe noile baze traiul lor cotidian. Toate aceste schimbări necesitau mari sume de bani. Sporirea veniturilor domeniului prin vînzarea grînelor era o cale mai anevoioasă și mai îndelungată, pentru care boierimea nu avea nici răbdare și nici pricepere; ea mai solicita, în plus, și investiții bănești, pe care boierimea nu era dispusă să le facă. Există însă un mijloc de a dobîndi rapid banii necesari; arendarea moșiei. Extinderea arendășiei a fost consecința directă a dezinteresului stăpînilor de moșii pentru conducerea gospodăriei domeniiale³⁹. Tendința de exploatare sistematică a rezervei, ce se manifestase spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea, a avortat o dată cu extinderea arendășiei. Interesați într-un câștig rapid și sigur, arendașii nu numai că nu au urmat această direcție, dar pe moșiile unde au găsit rezerve întinse le-au împărțit țăranilor pentru a-și spori veniturile realizate prin dijmă. Alături de sistemul arendășiei, sumele mari de bani procurate de comerțul cu vite și de monopolul băuturilor au acoperit necesitățile pecuniare ale stăpînilor de pămînt și au determinat pe aceștia din urmă să se dezintereseze de dezvoltarea unei mari rezerve cerealiere. Limitările impuse de regimul de monopol otoman, absența unui deuseu permanent și dificultățile de transport făceau ca negoțul de grîne să nu constituie încă un izvor de venituri însemnat și deci tentant. Procesul de agravare a obligațiilor țărănimii, îndeosebi a celor în muncă, ca urmare a sporirii producției de cereale destinate pieței a marelui domeniu, caracteristic regiunilor celei de-a doua iobăgii, nu a depășit în Țara Românească, în cursul veacului al XVIII-lea, stadiul începuturilor. Maturizarea sa a fost împiedicată de ansamblul condițiilor neprielnice comerțului cu grîne, de extinderea arendășiei și de rezistența țărănimii⁴⁰.

Rezistența clăcașilor Documentele timpului înfățișează un tablou de variate forme de rezistență a țăranilor clăcași, a cărei cunoaștere este necesară pentru înțelegerea stărilor interne din Țara Românească. Într-adevăr, cercetarea temeinică a manifestărilor luptei de clasă în Țara Românească în veacul al XVIII-lea trebuie nu numai să consemneze faptele, dar și să stabilească acțiunea directă exercitată

³⁹ O expunere asupra situației Țării Românești, redactată în 1819, consemnează o fază mai avansată a procesului: „Din cauza mării risipe făcute de locuitori (se face probabil aluzie la boieri) s-au îmbogățit negustorii care stăpîneau deja cele mai bune și cele mai mari moșii ale boierilor, date lor pentru a-și plăti enormele lor datorii” (*Răscola din 1821*, vol. I, p. 130).

⁴⁰ Concluziile noastre se întîlnesc în mare parte cu cele ale lui Ilie Corfus (*Agricultura Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Buc., 1969), căruia îi datorăm o cercetare de remarcabilă profunzime a relațiilor agrare și a agriculturii, întemeiată pe un valoros material inedit.

de împotrivirea țărănimii asupra politicii domnești și a formelor de exploatare a muncii de către stăpînii de pămînt. Politica de reformă practică de unii domni fanarioți, departe de a fi rezultatul îndepărtatelor influențe luminate, a izvorît din realitățile românești, printre care un loc de seamă revine acțiunii de împotrivire a maselor.

Problema fiscală a constituit centrul preocupărilor domniei: reprezentant al intereselor Porții, domnul trebuia să satisfacă cerințele turcești, deoarece risca altfel să-și piardă scaunul. Factorii politici de răspundere din țară, boierimea și clerul superior, aveau interese bine determinate, în primul rînd consolidarea poziției economice, pe care domnia nu le putea ignora. Sprijinul clasei dominante nu putea fi cîștigat decît prin acordarea de dregătorii, danii și scutiri. În sfîrșit, domnul trebuia să se îngrijească de interesele proprii, plătindu-și sprijinitorii de la Constantinopol și pregătindu-se pentru un viitor nesigur. Pentru a face față atîtor cerințe, trebuia asigurat izvorul de bogăție și venit pe care îl constituiau masele țărănești, prin producția lor și prin situația de contribuabili. Din aceste considerente a decurs în chip firesc politica demografică a domnilor cu orizonturi largi, care urmăreau fixarea și evidența contribuabililor și sporirea capacității fiscale și productive a țării prin acțiuni de colonizare.

Împrejurările istorice nu îngăduiau însă promovarea consecventă a unei atare politici. Cîrmuitorii fanarioți — cazul lui C. Mavrocordat este cel mai elocvent — care se străduiau să urmeze în guvernarea lor liniile directe schițate mai sus erau siliți în cele din urmă să-și încalce propriile măsuri. Pricinile insuccesului trebuie căutate în țară și la Constantinopol. Intențiile reformatoare ale domnilor se loveau de dificultăți în măsură să facă imposibilă aplicarea lor: aparatul de stat, corupt și abuziv, nu înțelegea să renunțe nici un moment la marile beneficii obținute din stoarcerea nemiloasă a supușilor de rînd. Succesiunea guvernării contribuia de asemenea la anularea urmărilor pozitive ale acțiunilor întreprinse de domnii cu o mai adîncă pătrundere a rosturilor economice și de stat: măsurile luate de C. Mavrocordat după 1739 au dus la o sporire a populației țării, iar activitatea economică a cunoscut o anumită înviorare. Urmașul său, Mihail Racoviță, nu numai că a renunțat să continue acțiunea predecesorului său, dar a înțeles să beneficieze de progresele realizate în timpul domniei anterioare; în consecință, a ridicat numărul sferturilor și a reintrodus vîcărîtul, provocînd fuga din țară a peste 15 000 de familii⁴¹. În sfîrșit, cererile turcești, lipsite de orice reglementare, zădărniceau calculele financiare și economice ale celor ce se străduiau să introducă ordine în haos.

Răspunsul la șirul nesfîrșit de jafuri și împilări l-a constituit fuga populației. Cifrele citate de Bauer în această privință sînt cunoscute: la începutul domniei lui C. Mavrocordat, recensămîntul fiscal înregistrase în țară 147 000 de familii, în 1745 numărul lor scăzuse la 70 000, pentru

⁴¹ D. Fotino, *Istoria generală a Daciei*, II, p. 156.

ca mai târziu să coboare la 35 000⁴². Chiar dacă aceste cifre nu corespund întru totul realității, proporțiile însemnate ale fugii nu pot scăpa nimănui. Pietro Businello comunica printr-un raport senatului venețian fuga în sudul Dunării a 20 000 de familii, încredințate că traiul sub stăpînirea pașei din Vidin era mai ușor decît sub ocîrmuirea munteană⁴³. Fenomenul se repeta ori de cîte ori exploatarea fiscală lua forme excesiv de apăsătoare. În a doua domnie munteană, Grigore Ghica reintroduce oieritul și vîcăritul, iar C. Racoviță încercă să-și achite creditorii, înăsprind astfel povara birurilor. Reacția a fost imediată: la 4 iunie 1753, Giuliani raporta că în ultimii șapte ani dările se ridicaseră la 36 000 de pungi, dar din 130 000 de familii mai rămăseseră doar 40 000, și mulți dintre cei care nu luaseră drumul străinătății erau pe punctul de a pribegi⁴⁴. În 1765, cînd țara suferea de pe urma cruntei exploatare a lui Ștefan Racoviță, instrument docil al capuchehaiei Stavvache, turcii de la Vidin informau Istanbulul că, nemaiputînd suferi greutatea birurilor, 70 000 de familii fugiseră în Ungaria⁴⁵.

Cauza principală a fugii a constituit-o în primul rînd exploatarea fiscală și în mai mică măsură obligațiile de dijmă sau clacă. Mărturiile vremii converg în acest sens; ele demonstrează că proporțiile luate de emigrații se datoresc abuzurilor și chipului neregulat de stabilire și percepere a impozitelor. Fugarii moldoveni, întrebați de C. Racoviță despre motivele plecării, o spun răspicat: „. . . din pricina vremelnicii nestări, adică neștiind și nefiind hotărît ce să dea bir pe an”⁴⁶. Fixarea precisă a impozitelor este cerută și într-o jalbă a preoților din Romanați către C. Mavrocordat: „. . . și această luminare (stabilirea birului -n. n.) avînd la mîna noastră nu vor putea să ni mai jăfuiască ca pînă acum”⁴⁷. În chemările

⁴² Bauer, *op. cit.*, p. 48. N. Bălcescu arată că recensămîntul cu 70 000 de familii este din 1746 și adaugă că „numai din jud. Dolj au fugit o dată 15 000 familii”; în 1757 erau 35 000 de familii (*Magazinul istoric pentru Dacia*, t. II (1846), p. 239 nota). Trebuie avut în vedere că, în vara anului 1746, Moldova și Țara Românească au fost prada unei mari invazii de lăcuste (vezi N. Iorga, *Însemnări de cronică ale clericilor din Șcheii Brașovului*, în *Buletinul Comisiei istorice a României*, XII (1933), p. 92). O însemnare pe un pateric (ms. 480 al Academiei): „Să se știe de cînd au venit lăcuste în Țara Românească în luna lui iuni, 16 zile, leat 7256” (I. Bianu și R. Caracaș, *Catalogul manuscrisurilor române*, vol. II, p. 218).

⁴³ N. Iorga, *Căldători, ambasadori, misionari* . . . , în *Bul. Soc. geografice*, 1890, p. 71—72.

⁴⁴ Idem, *Știri despre veacul al XVIII-lea*, II, în „*Analele Acad. Rom.*”, Mem. Sect. Ist., t. XXXII, nr. 7, p. 20. Cf. A. Oțetea, *Contribution à la question d'Orient*, p. 167.

⁴⁵ Hurmuzaki, XIV, 2, p. 1176. Apreciînd numărul fugarilor, trebuie avut în vedere că de cele mai multe ori nu era vorba de o strămutare în afara hotarelor, ci numai de o eschivare de la recensămîntele fiscale prin ascundere sau plecarea pe altă moșie. La 28 august 1742, C. Mavrocordat scria ispravnicului R. Racoviță în legătură cu acești bejenari: „. . . însă cercîndu bini că mulți nu sîntu eșiți din țară, ce lmbă din sat în sat și den ținut în ținut, mi-stuîndu-să după obiceiul lor” (N. Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 389). Deși aici sînt înfățișate împrejurări din Moldova, e de la sine înțeles că situația din Țara Românească era similară. Repetatele mutări ale țăranilor îl determinau pe același domn să poruncească ispravnicilor din Dolj la 23 ianuarie 1763: „să dați în știre lăcuitorilor ca să caute fieștecarele, așzîndu-se și astîmpărîndu-se la satul, unde s-au așezat la dajdea așzămîntului” (Bibl. Acad. XI/92). Prin urmare datele furnizate de izvoare privitoare la emigrare trebuie reduse în lumina celor de mai sus. O precizare numerică e însă dificilă.

⁴⁶ Sturza-Scheianu, *Acte și legiuri privitoare la chestia țărdnească*, I, p. 24.

⁴⁷ N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 159—160.

adresate celor fugiți, domnii făgăduiesc în primul rînd — și aceasta indică și cauza principală a emigrării — stabilirea unui impozit potrivit cu situația materială a contribuabililor și punerea la adăpost a acestora de impuneri suplimentare neașteptate, izvorite mai ales din cererile turcești. Astfel, în cartea lui Scarlat Ghica din 15 noiembrie 1765 pentru doljenii fugiți și străini dornici să se stabilească în Țara Românească, li se făgăduiește acestora: „... că vă veți așeza ... după starea și puțința voastră însă și mai cu ușurință. Care așezămînt și ruptoarea vi se va păzi de către domnia mea nestrămutat”⁴⁸. Alexandru Scarlat Ghica relevă, trei ani mai târziu, teama de căpetenie a celor care ar fi vrut să se reîntoarcă la vetrele lor: „... ați vrea să știți pentru rîndul așezămîntului dăjdii voastre în ce chip va să fie, fiindcă în vremea altora ați fost năpăstuiți peste dreptate și această sfială avînd, vă îndoiiți a veni”⁴⁹. Pentru a încheia șirul acestor mărturii, amintim explicațiile date de boierii munteni în 1770 contelui Viazemski în legătură cu depopularea țării; ei arată că după reformele lui C. Mavrocordat, domnii au păstrat numai numele dărilor, înmulțind însă numărul sferturilor pînă la 20 „și — se spune în continuare — pe cît scoteau (sferturile), cu atît lumea se trăgea din țară”⁵⁰.

Pentru a stabili un indice al exploatării fiscale este semnificativ de amintit că fugeau chiar și cei din categoriile privilegiate. La 11 septembrie 1753, C. Racoviță poruncește ca protopopii din episcopia Buzăului să-i aducă înapoi pe preoții care „s-ar fi sculat cu tot al lor și fug... pentru ca să scape de dăjdi”⁵¹. Este lesne de închipuit situația birnicului de rînd, cînd cei ce beneficiau de anumite înlesniri se hotărau să pribegească.

Direcțiile fugii reprezintă o problemă ce rămîne a fi rezolvată cînd se va dispune de date sigure asupra populației din regiunile învecinate. Documentele arată că țărani, atunci cînd nu se ascundeau în alte sate sau în păduri, fugeau în sudul Dunării, Ucraina, Transilvania și Banat. În ce privește părțile transilvănene, statisticile studiate de acad. D. Prodan dovedesc că sporul de populație nu depășește normalul⁵². Regimul de obligații al iobagilor transilvăneni era mult mai greu decît în Moldova și Țara Românească și nu putea prin urmare să atragă pe țărani munteni. În Banat, emigrația a fost împiedicată de guvernul habsburgic care plănuia să aducă acolo coloniști șvabi⁵³. Eliminînd aceste regiuni,

⁴⁸ I. Donat, *Material pentru istoria Craiovei și a jud. Dolj*, în „Arhivele Olteniei”, XIII (1934), nr. 71—73, p. 130.

⁴⁹ *Magazinul istoric pentru Dacia*, t. II (1846), p. 300.

⁵⁰ N. Iorga, *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 483, cf. raportul lui Desalleurs din 4 mai 1754, Hurmuzaki, Supl. I, 1, p. 654. De remarcat că în legătură cu silniciile săvîrșite de clucerul Mihalache pe moșia Izvorul de Jos, domnitorul Grigorie Ghica îi scria marelui vistiier: „de zulumuri ca acestea ce să fac săracilor... să spărgea satele, iar nu de dăjdiile visterii” (*D.R.A.*, p. 503).

⁵¹ *Bibl. Acad. CXXIV/145*. Pentru regimul fiscal al preoțimii vezi D. Furtună, *Preoțimea română în secolul XVIII*, Vălenii de Munte, 1915.

⁵² D. Prodan, *Teoria imigrației românilor din Principatele Române în Transilvania*, p. 120.

⁵³ T. Filipescu, *Voivodina strbească*, Buc., 1929, p. 27—28.

reiese că fugarii se îndreptau mai ales spre sudul Dunării și mai puțin peste Prut.

Cei plecați nu renunțau la gândul reîntoarcerii și mulți, așezându-se în imediata apropiere a granițelor, continuau să păstreze legături cu locurile de baștină. Din cartea amintită a lui Scarlat Ghica reiese că cei înstrăinați se îngrijeau mai departe de semănăturile lăsate în țară, trecind granița pentru a-și căuta hrană, fin sau lemne. Domnul îi anunța că în viitor nu li se va mai îngădui o asemenea situație și îi invita să se reîntoarcă definitiv.

Pădurile țării erau de asemenea un bun adăpost pentru țăranii care voiau să scape de „năpăștile” birurilor și de asuprairea stăpînului. În vara anului 1748, egumenul m-rii Strehaia se plîngea marelui ban că sătenii din Strehaia au fugit din sat și „șăd răsipiți prin păduri”. La adăpostul codrilor, țăranii refuzau să clăcuiescă și să dea dijmă; mai mult, vitele lor ieșeau din pădure și se hrăneau pe ogoarele mănăstirii, astfel că aceasta rămânea „păgubașă de bucate”⁵⁴.

Părăsirea satelor și sustragerea țăranilor șerbi sau liberi fără pămînt de la plata dărilor și îndeplinirea obligațiilor către stăpînii de pămînt au determinat domnia, în perioadele în care aceste fenomene căpătau forme acute, la desfășurarea unor acțiuni menite să asigure vistieriei încasarea dărilor impuse, iar marilor domenii mîna de lucru necesară. Sferele vieții publice muntene incluse în politica de reformă au variat după măsura în care autoritatea centrală și-a înțeles rolul de apărătoare a intereselor generale ale clasei stăpînitoare și nu s-a transformat într-un mijloc de chiverniseală personală. În chip asemănător cu desfășurarea procesului de centralizare a statului feudal, politica reformatoare a unora dintre domnii fanarioți, care înțelegeau că este în interesul clasei dominante să se adopte soluții noi de guvernare, s-a lovit de înțelegerea strîmtă, particularistă, a cutărui boier sau egumen cu orizontul limitat la întinderea propriei sale moșii. Opoziția față de reforme s-a manifestat în lupte pentru înlăturarea domnilor care le promovau, sabotarea măsurilor luate sau denaturarea lor. Atare acțiuni au contribuit la ascuțirea contradicțiilor din societatea munteană în perioada de destrămare a feudalismului și mai ales au îndirjit țăranimea clăcașă în lupta pentru pămînt și îngrădirea exploatării.

La începutul anului 1746, neliniștea în rîndurile rumânilor și mai ales fuga au luat proporții amenințătoare. În cadrul acestor împrejurări

⁵⁴ D.R.A., p. 481. Sînt puține știri despre fuga clăcașilor la orașe. Problema merită o cercetare specială. O tradiție păstrată la Cîmpulung afirmă că, după arderea orașului în 1737, orașenii au revenit în 1742 împreună cu alți locuitori, printre care țăranii. Întrucît boierii reclamau restituirea acestora, Alexandru Ghica a ordonat în 1766 înapoierea fugarilor, „din diferite timpuri”, dar, orașenii arătînd inconveniențele mari pe care le-ar fi adus aplicarea poruncii, domnul a renunțat. Cei veniți s-au integrat în obștea tîrgului, dar fugarii sosiți între 1742 și 1766 au trebuit să se reîntoarcă, vezi G. Aricescu, *Istoria Cîmpulungului*, Buc., 1856, vol. II, p. 11—12, 150. Vezi și lista rumânilor m-rii Cîmpulung fugiți la București și Craiova, în D.R.A., p. 434.

C. Mavrocordat nu putea să ignore consecvența dorință de eliberare a rumânilor. Este semnificativ din acest punct de vedere că — după cum s-a arătat mai sus — un șir de vechi procese între rumâni și stăpînii demoșii își găsesc acum sfîrșitul prin hotărîrea domnului de a-i răscumpăra pe cei dinții cu bani din vistierie sau cămara domnească (satele Vaideei, Bogdănești, Bădești etc.).

Acțiunea domniei în cazurile particulare ale acestor sate, alături de hotărîrile din martie și august 1746 privitoare la rumâni, au creat în rîndurile țărănimii o mare efervescență. Deși răscumpărările individuale și actul de desființare a rumâniei subliniau că eliberarea se referă numai la persoana rumânului, iar nu și la părțile de moșie care se aflau în folosința lui și urmau să rămînă mai departe sub stăpînirea mănăstirilor și boierilor, clăcașii în numeroase locuri au interpretat aceste măsuri⁵⁵ în sensul dorit de ei, înglobînd în eliberare și peticele lor de pămînt. Astfel, la 25 ianuarie 1749, m-rea Hurez se afla în judecată cu Tudose și Radul Boțină cu tovarășii lor care de trei ani stăpîneau „în silă” jumătate din moșia Foleștii de Jos. La judecată, ei nu au putut arăta nici un document de proprietate, ci numai „cu gura strigă cum că ei cu tot satul au fost rumâni și cînd s-au iertat, s-au slobozit și cu părțile lor de moșie”⁵⁶.

Dorința foștilor rumâni de a dobîndi stăpînire deplină asupra pămîntului pe care îl munceau s-a manifestat în forme variate. Ne mărginim aici la înfățișarea situațiilor mai caracteristice. Astfel, satul Vaideei al mănăstirii Bistrița încearcă să dispună în chip liber de moșia pe care se află, punîndu-l pe egumen în fața faptului împlinit. Din jalba înaintată de acesta la 21 ianuarie 1746 aflăm că țărani clăcași, „gîndindu-se cum că n-are mănăstirea nici o treabă cu dinșii, nici cu moșia”, arendaseră în cursul anului precedent venitul moșiei⁵⁷.

O procedură asemănătoare se întîlnește și mai tîrziu, cînd, pentru a-l împiedica pe egumen să beneficieze de venitul moșiei, clăcașii o arendează unui turc. Deosebit de semnificativă, pentru că pune în lumină și raporturile dintre domnie și turci, este atitudinea domnului: la 7 mai 1758, C. Mavrocordat înștiințează oficial pe ispravnicul Vilcii că pe săteni i-a pedepsit, iar pe egumen l-a globit și i-a confiscat moșia, pentru că a îngăduit o asemenea tranzacție. Ispravnicului i se poruncește să aibă grijă de moșie, îndepărtîndu-l pe arendașul turc cu desăvîrșire⁵⁸. În aceeași zi domnul trimite și o altă poruncă aceluiși ispravnic în care arată că cele cuprinse în primul ordin „s-au zis că să arăți turcului și să poți face zapt moșiei”, în realitate voința domnului este ca venitul m-rii să fie asigurat⁵⁹ în ciuda acțiunii clăcașilor. Prudența, dacă nu teama, cu care

⁵⁵ Urmașii unor rumâni se exprimă astfel despre reforma lui C. Mavrocordat: „dînd dumnezeu bun gînd mării sale Constantin vodă Mavrocordat, domnul țării, de s-au slobozit toți rumânii de sub jugul robii” (Arh. St. Buc. M-rea Arnota, IV/20).

⁵⁶ Arh. St. Buc., M-rea Hurez, XVIII/33.

⁵⁷ Ibidem, M-rea Bistrița, VIII/40.

⁵⁸ Ibidem, LXII/159.

⁵⁹ Ibidem, VIII/43. În 1805, clăcașii explicau cele petrecute în 1758 prin nevoia de bani pentru a putea continua judecata cu m-rea în vederea redobîndirii moșiei (ibidem, VIII/48).

procedează domnul, simulînd o confiscare, dovedește nu numai slăbiciunea lui în fața unui turc oarecare, dar și grija de a da o aparență de legalitate actului în ochii clăcașilor, întăriți în poziția lor prin colaborarea cu acest turc.

Cunoaștem și alte cazuri în care țărani clăcași recurgeau la tranzacții cu turcii: astfel, clăcașii moșiei Balta (Gorj), în conflict cu schitul Strîmba, constatînd după nenumărate judecăți că nu-și pot cîștiga partea de moșie revendicată, „s-au supus la turci și n-au vrut să-și dea din bucate 6 ani (doc. este din 27 iunie 1763) nici au lucrat clacă moșii după obicei”⁶⁰. Clăcașii de pe moșiile Orevița și Bolboșani „de prin cătunele turcești” refuzau, de asemenea, în 1747 să clăcuiască⁶¹.

Pentru a-și dobîndi pămîntul rămas sub stăpînirea m-rii Arnota, clăcașii din Bogdănești (Vâlcea) au recurs la alte mijloace. La 3 februarie 1747 egumenul reclama domnului că foștii români se înfrățiseră cu un oarecare Mihăilă Ciocan, „judec încă mai denainte vreme”, înfrățit la rîndul său cu un alt sătean, care revendica fără succes moșia în temeiul unei cărți de la Mihnea-vodă. Clăcașii m-rii împreună cu aceștia doi iau în stăpînire jumătate din moșia m-rii, în ciuda protestelor starețului⁶². Nesupunerea clăcașilor din Bogdănești se împletește cu cea a clăcașilor din Dobriceni, cele două sate manifestînd permanent o împotrivire comună în deceniile următoare. La 22 iulie 1748, marele ban C. Dudescu înfățișa în porunca dată acestor sate situația creată de împotrivirea clăcașilor: „Nici lucru n-ați luerat, nici dijmă n-ați dat, nici finurile ce ați cosit din livezi n-ați plătit . . . ci au rămas sfînta mănăstire păgubașă”⁶³. Dar amenințările cu închisoarea cuprinse în poruncă și măsurile vătafului de plai „pus asupra lor” pentru a-i sili să plătească venitul neîmplinit s-au arătat zadarnice. Cele două sate înțelegeau că eliberarea se răsfrînge nu numai asupra persoanei, ci și a pămîntului, refuzînd cu îndîrjire să satisfacă cererile de clacă și dijmă ale starețului. La 15 iulie 1752, acesta trimetea o lungă jalbă⁶⁴, în care înfățișa situația creată pe moșia m-rii Arnota în urma nesupunerii clăcașilor. După cum s-a mai arătat, egumenul distinge, cu acest prilej, două categorii între locuitorii satului, unii cei eliberați prin răscumpărarea lui Mavrocordat, în urma procesului încheiat în ianuarie 1746, în vreme ce alții „au rămas tot rumâni”. În legătură cu prima categorie, egumenul sublinia hotărîrea clăcașilor de a nu permite în nici un chip stăpînirea mănăstirii asupra pămîntului: „Zic că iaste moșia lor și zic că nu vor îngădui o dată cu capul lor, să stăpînească livezile și pomii mănăstirea și vor face și moarte”. Poruncile starețului erau disprețuite, sătenii trimeteau la lucru doar copii și numai în sat, iar la mănăstire unde era nevoie de clacă nu se ducea nici unul. Este semnificativă observația egumenului că nesupunerea clăcașilor se manifesta

⁶⁰ Bibl. Acad. XCI/75.

⁶¹ Ibidem, ms. 616, f. 87. Colaborare economică cu turcii în dauna m-rii și într-un doc. din 11 iunie 1748 (Arh. St. Buc., M-rea Mihai-vodă, V/22).

⁶² D.R.A., p. 470.

⁶³ Ibidem, p. 480.

⁶⁴ Ibidem, p. 513.

cu îndîrjire „de cînd s-au judecit”. Referitor la cea de-a doua categorie, a rumânilor, starețul Neofit denunță același deplin refuz, însoțit de amenințări: „că se laudă tot cu ciomagul”.

Spiritul de împotrivire se menține neînfrînt în ciuda poruncilor și a măsurilor luate de domn și ispravnici, căpătînd forme de manifestare tot mai viguroase. O nouă jalbă din 16 iunie 1756⁶⁵ arată categoricul refuz al locuitorilor din cele două sate de a da clacă și dijmă și nesocotirea monopolului de vin și rachiu, fapt care provoca serioase prejudicii bănești mănăstirii. Din jalbă reiese că țărani-clăcași erau pe punctul unei ridicări generale, starețul reclamînd că „umblă pe la metoașăle mănăstirii cu semeția și înjură și ocărăscu pe călugării cum iaste mai urit”. Șirul actelor referitoare la împotrivirea acestor două sate se prelungește, vădînd o impresionantă combativitate.

Refuzul de a îndeplini obligațiile se întîlnește în tot cursul veacului al XVIII-lea. Din marele număr de cazuri întîlnite în documente spicuim cîteva: la 13 ianuarie 1703 C. Brîncoveanu amenința cu „rea scîrbă și mare certare” pe sătenii — rumâni și liberi — de pe moșia Potelu a m-rii Bistrița reclamați de egumen a fi refuzat să-i îndeplinească poruncile⁶⁶. Aceeași împotrivire este semnalată doi ani mai tîrziu — de astă dată rumânilor de la Potelu adăugîndu-li-se și sătenii de la Celei; în porunca adresată celor două sate, domnul îi acuză că „nu veți să lucrați mănăstirii nici un lucru (și) nu-i dați nici un ajutor nimic, ce încă stați și împotrivă cu semeție și încă nici vin nu îngăduiți să-și vînză pe moșia mănăstirii”⁶⁷. La 6 mai 1746 vel-clucerul C. Brîncoveanu înștiința pe domn despre refuzul locuitorilor de pe moșia sa Găgeni (Saac) de a presta cele 12 zile de clacă, hotărîte de domn, și a da dijmă; pe lîngă aceasta, ei vînduseră în anul precedent 30 de buți de vin, iar în 1746 alte 20 de buți, în vreme ce vinurile boierului rămăseseră nevîndute⁶⁸. Egumenul m-rii Mislea se plîngea domnului, la 8 septembrie 1750, că țărani de pe moșia mănăstirii nu numai că refuză să dea dijma obișnuită, dar au și pus stăpînire pe moșie și au început să vîndă altora „locurile cu pămînt cu tot”⁶⁹. Grigore Ghica porunca la 17 martie 1752 ispravnicului de Ialomița să-i constrîngă pe clăcașii din satele Brînceni, Jăgălia și Beilicul ale m-rii Dealul la îndeplinirea clăcii și la respectarea monopolului vînzării vinului și rachiului⁷⁰. O poruncă asemănătoare, din 1 februarie 1754, întîlnim în legătură cu satele Ciocănești și Stănești (Muscel) ale mănăstirii Cotmeana, care „se pun în semeție de-și vînd vinul și rachiul lor și nici de clăcuit n-ar fi vrînd să clăcuiască”⁷¹. Dintr-o anafora întărită de domn la 6 aprilie 1757 se constată refuzul de a face clacă al țărănilor clăcași de pe moșiile Flămînzești, Mușetești (Argeș), Domnești și Corbi (Muscel)

⁶⁵ *Ibidem* p. 536—537.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 198.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 222.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 458.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 498—499.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 500.

⁷¹ *Ibidem*, p. 523—524.

ale m-rii Argeș⁷². La 14 aprilie 1764, Ștefan Racoviță îl înștiința pe ispravnicul de Ilfov că egumenul m-rii Radu-Vodă i se plînsese împotriva clăcașilor de pe moșia Cheseletul, care nu îngăduiau să se vîndă vin mănăstiresc; un ispravnicul trimis să vîndă două buriașe fusese amenințat cu bătaia⁷³. Clăcașii din satul Drăgoești (Ilfov) al aceleiași mănăstiri tăia-seră, după cum se arată într-o carte domnească din 11 ianuarie 1766, o braniște de la Cătrunești, bătînd pe călugărul aflat de pază⁷⁴. Ispravnicul de Vlașca primea la 7 septembrie 1766 poruncă de la domn să cerceteze cele petrecute pe moșia Găștești a m-rii Radu-Vodă, unde, din pricina lipsei de fin, clăcașii din satul Podul Doamnei nu numai că nu îngăduiseră omului trimis de egumen să cosească finul, dar îl și bătuseră, luînd ei finul⁷⁵.

În litigiul dintre sătenii de la Putineiu și stăpînul moșiei Nicolae Dudescu, cei dintii refuză în mai 1782 să presteze obligațiile nou impuse de către boieri și amenință cu părăsirea satului dacă ispravnicul moșiei nu este înlocuit⁷⁶. O situație similară se întîlnește în același an și pe moșia Porumbeni a cămărașului Ioan Zota, ai cărui clăcași nu voiau să lucreze zilele de clacă și să achite suhatul pentru oi și stupi și-l bătuseră pe ispravnicul⁷⁷. Egumenul m-rii Bistrița reclama în mai 1787 că în anul precedent, în urma împotrivirii sătenilor din Costești, rămăseseră neefectuate 988 de zile de clacă iar în anul în curs alte 898⁷⁸. Același egumen înfățișa într-o jalbă adresată domnului la 17 martie 1787 un tablou sugestiv al rezistenței țărănești: „La moșiile sfintei mănăstiri ce sînt împrejurul casei, oamenii ce șad pe dinsele cu desăvîrșită nesupunere s-au îndărătnicit de nu împlinesc cele ce sînt obicinuite pentru adetul pămîntului: clacă nu vor să facă, dijmă din bucate și suhat din vite nu vor să-mi dea, cu silnicie pun vin și rachiu de vînd, cu silnicie taie pădurea și aceia ce le iaste voia fac, nesocotindu-mă întru nimic că sînt stăpîn moși”⁷⁹. Sătenii de pe moșia Greaca erau denunțați într-o reclamație a egumenului m-rii Mislea din 26 februarie 1793 că refuză să presteze clacă și să dea dijmă „și cu pieptul mînîncă dreptul mănăstirii”⁸⁰.

Împotrivirea țăranilor clăcași a găsit un prilej de accentuată manifestare în cursul războaielor ruso-austro-turce din secolul al XVIII-lea. Desfășurarea operațiilor militare, „vidul” de autoritate și frămîntările din sinul clasei conducătoare au creat condiții prielnice pentru sustragerea țăranilor de la împlinirea obligațiilor față de stăpînii moșilor⁸¹. Fondurile de documente ale mănăstirilor cuprind numeroase porunci ale divanelor

⁷² *Ibidem*, p. 538—539.

⁷³ *Ibidem*, p. 558.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 568—569.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 686.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 687.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 716.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 755.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 866.

⁸¹ Cf. Matei Mircea, *Lupta țăranilor împotriva exploatării în timpul războaielor ruso-turce*, în *Studii și referate privind istoria României*, I, p. 930—931.

din București și Craiova către țărani pentru a da dijma și claca cuvenită. În unele cazuri, locuitorii domeniului nu se limitau la refuzul îndatoririlor, ci luau chiar în stăpînire pămîntul sau recolta. La 2 mai 1772, egumenul Antim al Arnotei se plîngea că țărani clăcași din Bogdănești s-au sculat a stăpîni în silă pămîntul m-rii⁸². Clăcașii m-rii Sinaia dădeau la 15 martie 1770 un zăpis de supunere egumenului Nil, în care arătau că au luat tot finul cosit pe moșie, au pus stăpînire pe moara mănăstirii, de unde luaseră și tot mălaiul, și au refuzat să dea dijma⁸³. Spiritul de împotrivire a cuprins și moșiile pe care, potrivit obiceiului, claca era răscumpărată în bani și deci regimul obligațiilor era mai ușor. La 24 mai 1773, divanul dădea carte de volnicie lui Panait, epitropia m-rii Colțea, carte de volnicie pentru a-i obliga pe clăcașii de pe moșia Comarnic să dea sumele de bani cuvenite⁸⁴. La începutul anului 1775, același epitrop înștiința pe domn că „de la o seamă de vreme încoace” clăcașii de la Comarnic au luat în stăpînire moșia, refuzînd să îndeplinească obligațiile de clacă și dijma și nesocotînd monopolul mănăstirii de vînzare a vinului și rachiului⁸⁵.

Materialul documentar ne permite, așadar, să distingem trei aspecte principale ale luptei țăranilor șerbi sau liberi fără pămînt : fuga, nesupunerea la dijma, la clacă și la celelalte obligații și încercările de a pune stăpînire pe pămîntul pe care-l munceau, de a se considera moșneni, ceea ce însemna lichidarea tuturor obligațiilor față de boieri și mănăstiri.

Clasa dominantă, prin aparatul de stat aflat la dispoziția sa, a căutat să reprime orice acțiune țărănească în măsură să știrbească ceva din orînduirile feudale. Majoritatea covîrșitoare a documentelor referitoare la obligațiile țărănești sînt porunci adresate de domni ispravnicilor județelor pentru a-i sili pe locuitorii domeniului la îndeplinirea îndatoririlor lor. Chipul în care se conformau reprezentanții aparatului de stat ne este de asemenea cunoscut prin documente. Cităm cîteva exemple. În porunca din 11 ianuarie 1709, domnul adresează țăranilor din satele Celei și Potelu întrebarea grea de amenințare : „Nu vă iaste frică că voi trimite . . . un armaș de vă va tăia urechile tot den cap și vă va purta toate satele, tot bătîndu-vă despuiati ?”⁸⁶. La 22 iulie 1748 marele ban C. Dudescu poruncește satelor m-rii Arnota să-și împlinească claca și dijma, arătînd că în caz de nesupunere va trimite slujitori pentru a lua și închide „pe cîțiva din voi ce veți fi mai de frunte”, aceștia urmînd să rămînă la închisoare pînă la împlinirea venitului mănăstirii. De remarcat că acest venit era socotit după „foaia” arătată de egumen, obiectiile clăcașilor nefiind măcar puse în

⁸² D.R.A., p. 582—583.

⁸³ *Ibidem*, p. 576—577.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 587.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 594. Pentru înscrierea țăranilor în corpurile de voluntari în anii de război, vezi Matei Mircea, *Despre poziția claselor sociale în Moldova și Țara Românească față de războiul ruso-turc, în 1768—1774*, în „Studii”, VI (1953), nr. 3, p. 53 și urm.

⁸⁶ D.R.A., p. 223.

discuție ⁸⁷. În legătură cu împotrivirea acelorăși sate, marele ban scria ispravnicului de Vlcea la 15 iulie 1752, poruncind să le dea clăcașilor „o bătaie bună pe talpe” ⁸⁸. Celor patru locuitori acuzați de a fi răzvrătit satul Rușavățu domnul ordona să li se dea 20 — 30 toiege și să fie strămutați fiecare în alt sat” ⁸⁹.

Împletirea dintre măsurile represive luate de stăpînii de moșii și cele ale organelor de stat este sugestiv înfățișată de zăpîsul amintit al clăcașilor de pe moșia m-rii Sinaia, în partea finală, unde se menționează sancțiunile la care vor fi supuși în cazul neîndeplinirii obligațiilor luate. Citim : „Să ne pedepsiască (egumenul) cu cîte trei sute de toiage fieștecărui la talpe și să ne trimiță și în butuci la București, ca să ne luem altă pedeapsă și să ne scoată și di pă moșia sfînții sale” ⁹⁰.

Tendinței stăpînilor de moșii de a controla și organiza supramunca țaranilor prin extinderea formei muncă a rentei feudale i-au corespuns străduințele celor din urmă de a elimina prin răscumpărarea clăcii imixtiunea stăpînului feudal. În măsura în care locuitorii moșiilor au reușit, prin rezistență sau prin învoieli, să înlătore intervenția nemijlocită a stăpînului în activitățile productive desfășurate pe moșie, se poate constata un progres economic. Exemplul cel mai concludent ni se pare a fi satul Stroiești din Argeș ; reușind să obțină răscumpărarea în bani a tuturor obligațiilor în muncă și natură față de m-rea Bistrița, satul se bucura de autonomie economică, organizînd producția potrivit voinței obștei locuitorilor. Un prilej de manifestare a spiritului de neatîrnare izvorit tocmai din această situație l-au constituit cele petrecute în iarna anului 1753 : m-rea Bistrița împrumutase de la clucerul Mincu Bucșănescu 530 de taleri, punînd ca zălog venitul moșiei Stroiești, cu dreptul pentru creditor de a-și vinde vinurile. Obștea statului hotărăște însă la 24 decembrie ca în curs de 15 zile să procure banii împrumutați de mănăstire pentru a-i da clucerului. În zăpîsul încheiat cu această ocazie, ei arată : „Noi nu ne-am suferit cu toți sătenii, ci i-am întorsu vinul dumnealui îndărăt și i-am ucis slugile, că sîntem volnici să ținem moșia” ⁹¹. În ultimele cuvinte se simte deplina încredere în forțele proprii, mîndria stăpînului, care nu admite amestecul nimănui. Urmările economice ale unei asemenea autonomii le întîlnim în jalba din 3 mai 1794 a egumenului Bistriței, în care se arată că sătenii „țin cîrciumă cu aliș-

⁸⁷ *Ibidem* p. 480—481.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 514.

⁸⁹ V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. V, p. 104.

⁹⁰ *D.H.A.*, p. 577. Observăm cu acest prilej că deposedarea clăcașului de lotul său era o măsură excepțională, o sancțiune aplicată celor care nu se supuneau obligațiilor. Interesul stăpînilor de moșii de a avea cît mai multe brațe de muncă făcea ca asemenea măsuri să fie aplicate rar, iar ușurința cu care clăcașii reușeau să găsească de muncă pe alte moșii împiedica ruperea acestora de sectorul agricol.

⁹¹ *Ibidem*, p. 523.

verișuri din vii . . . vite de strînsură pentru zahanale, osebit de vitele case-
lor lor . . . cherestele de vînzare, osebit de lemne de foc . . . capre țin la
suhaturi și cu tutunuri fac alișverișuri”⁹². Avem imaginea unei unități
economice capabile să se organizeze singură, valorificîndu-și resursele pe
calea unui schimb sistematic. E de la sine înțeles că o astfel de situație
ar fi fost de neconceput sub supravegherea nemijlocită a mănăstirii și că la ea
nu s-ar fi putut ajunge fără o stăruitoare acțiune de îndepărtare a
amestecului mănăstirii.

⁹² Arh. St. Buc., M-rea Bistrița, LVI/16. Inițiative economice și la clăcașii nesupuși
din Breaza care fac mori, pive și dirste, N. Iorga, *Studii și documente*, V. p. 196.

CONCLUZII

Locul secund ocupat de agricultură în raport cu creșterea vitelor ca izvor de câștig și tendința boierilor de a-și procura principalele venituri din dregătorii — ceea ce însemna implicit neglijarea activității agricole — explică de ce dijma a continuat să fie cea mai însemnată și răspândită formă a rentei feudale în veacul al XVIII-lea. Acest secol înregistrează însă și apariția unor elemente noi în sistemul de exploatare agricolă, a căror afirmare și dezvoltare avea să se desfășoare în epoca regulamentară. Modalitățile de organizare a muncii pe domeniul feudal, când renta era percepută în natură sau bani, nu permiteau stăpînului de moșie să organizeze nici munca necesară a clăcașului, nici supramunca acestuia. Într-adevăr, clăcașul, producător direct, era înzestrat cu un lot de pămînt și cu uneltele de producție necesare, bucurîndu-se astfel de o anumită autonomie economică. V.I. Lenin subliniază că, în asemenea condiții, țărănul n-ar putea fi determinat să cedeze o parte din produsul muncii sale — renta feudală — dacă stăpînul pămîntului nu ar fi în măsură să-l silească la aceasta prin puterea de care dispune asupra persoanei producătorului direct (constrîngerea extraeconomică). Stăpînii de moșii, care începeau să înțeleagă avantajele exploatării sistematice a pămîntului, s-au străduit să obțină un control nemijlocit asupra muncii clăcașului. Or, în producția feudală numai renta în muncă oferă stăpînului de moșie posibilitatea de a organiza supramunca clăcașului potrivit intereselor celui dintîi : prestațiile în muncă sînt executate pe rezerva stăpînului sub supravegherea oamenilor acestuia.

Înlăturarea dominației otomane și posibilitățile de lărgire a schimburilor economice, deschise o dată cu trecerea Olteniei sub stăpînirea habsburgică, au făcut ca boierimea locală să fie interesată în extinderea formei muncă a rentei feudale în detrimentul dijmei în produse, ceea ce explică cererile stăruitoare de a se introduce în Oltenia regimul iobagilor transilvăneni. Situația creată în 1739, cu prilejul reunificării țării, politica de reformă a domniei izvorîtă în primul rînd din considerente fiscale — asigurarea perceperii dărilor — și rezistența țărănimii au dus la abolirea regimului de o zi de clacă pe săptămînă, introdus de administrația imperială. Necesitatea de a asigura numărul și stabilitatea contribuabililor l-a determinat pe C. Mavrocordat să acorde unele înlesniri țărănilor pe tărîmul raporturilor acestora cu stăpînii pămîntului (reducerea numărului zilelor de clacă,

abolirea șerbiei). Atît timp cît boierimea își trăgea principalele venituri din slujbe în aparatul de stat, țărănimea clăcașă era exploatată în primul rînd pe calea fiscalității și apoi pe aceea a obligațiilor domeniiale. Revine a spune că plusprodusul muncii clăcașului era însușit într-o măsură mai însemnată pe calea rentei centralizate de stat decît prin renta percepută pe fiecare moșie. Dacă în tot cursul veacului al XVIII-lea numărul zilelor de clacă nu a trecut de 12 pe an, iar dijma s-a menținut constantă, dările către stat au cunoscut creșteri considerabile, care au provocat spargerea satelor și depopularea țării.

Domeniul feudal din veacul al XVIII-lea a păstrat toate elementele fundamentale ale structurilor social-economice ale senioriei de tip clasic. Stăpînul de pămînt, laic sau ecleziastic, dispunea de una sau mai multe moșii cultivate prin munca oamenilor liberi, a șerbilor și a robilor, domeniile feudale împărțindu-se, de obicei, în moșii de dijma și de clacă. Oamenii liberi fără pămînt erau îndatorați la prestații în muncă, natură și bani ca urmare a învoielii stabilite la așezare; rumânii și robii se aflau, în principiu, la dispoziția stăpînului de pămînt și, în virtutea servituții lor corporale, puteau fi utilizați la orice munci, în orice moment. Servitutea corporală era o trăsătură care apropia rumânia de robie, ceea ce explică în parte asimilarea rumânilor cu robii. În cuprinsul domeniului feudal, așadar, regimul obligațiilor stabilite prin acord se juxtapune celui al muncii nelimitate. În prima jumătate a veacului al XVIII-lea, rumânia nu dispăruse ca instituție și nici nu-și pierduse rolul important pe care îl deținuse în desfășurarea exploatării domeniului. Plasată între cei doi poli ai societății feudale — robia și libertatea —, rumânia a suferit forța lor de atracție, și-a alterat parțial conținutul și a pierdut unele din trăsăturile ei caracteristice. Două tendințe, fundamental divergente — asimilarea cu robii și asimilarea cu oamenii liberi —, au subțiat conținutul șerbiei, care a continuat să păstreze formele exterioare ale unei stări a societății feudale pînă la abolirea ei prin reforma din 1746.

De-a lungul întregului veac al XVIII-lea, tendința generală a stăpînitorilor de pămînt, laici și ecleziastici, a fost de a spori cuantumul îndatoririlor în muncă, încercările de a mări numărul zilelor de clacă manifestîndu-se mai stăruitor în ultimul sfert al veacului al XVIII-lea. Generalizarea zilei de arătură, încercările, tot mai frecvente în ultimul sfert al veacului al XVIII-lea, de a concentra toate zilele de clacă în timpul muncilor agricole și tendința de a desființa vechile obiceiuri și de a introduce cele 12 zile de clacă stabilite de *Pravilniceasca condică* sînt manifestări care dezvăluie efortul stăpînitorilor de moșii de a realiza creșterea veniturilor dobîndite prin comercializarea cerealelor.

Absența unui deuseu permanent și remunerator pentru producția cerealiară a marelui domeniu, necesitățile pecuniare imediate ale stăpînitorilor de moșii, care au avut drept consecință convertirea clăcii în bani și generalizarea arendeii, lupta țărăninii și marele gol demografic caracteristic Moldovei și Țării Românești în cursul veacului al XVIII-lea au împiedicat transformarea marelui domeniu într-o mare întreprindere agricolă întemeiată pe clacă. Politica de reformă a domnilor fanarioți — îndeosebi reformele lui

C. Mavrocordat — a imprimat o altă direcție raporturilor dintre țărani și stăpînii de pămînt decît aceea din Europa răsăriteană. Spre deosebire de Rusia și Polonia, unde șerbia se consolidează, *Țara Românească este cel dintîi stat din Europa orientală și de sud-est unde servitutea corporală a fost abolită* (abia peste patru decenii o măsură similară avea să fie adoptată în Imperiul habsburgic). Imperativele politicii fiscale — asigurarea stabilității masei de contribuabili — și autoritatea de care dispuneau domnii fanarioți, ca mandatarii ai Porții, au impus și, respectiv, permis înfăptuirea acestei reforme.

Politica agrară a domnilor fanarioți, a căror activitate s-a desfășurat în cadrul general al destrămării feudalismului, are numeroase puncte comune cu reformele despotismului luminat¹. Iorga însuși, care recunoscuse în reformele domnilor fanarioți elementele caracteristice ale politicii despotismului luminat, nu a aprofundat problemele fundamentale, adică trăsăturile distinctive, sursele și baza socială a despotismului luminat românesc. Similitudinea constatată între politica agrară a domnilor fanarioți, ale cărei elemente esențiale au fost abolirea șerbiei și reglementarea de către puterea centrală a raporturilor dintre stăpînii de pămînt și țărani, și aceea a despoților luminați nu-și poate găsi o explicație satisfăcătoare în sursele ideologice comune care le-ar fi furnizat atît unora, cît și celorlalți principiile fundamentale ale activității lor. Dacă afirmația lui Charles Morazé, după care „nici o reformă din Europa nu se datorește gîndirii filozofice”², ni se pare prea categorică, nu este mai puțin adevărat că pretutindeni în Europa principalele reforme au fost impuse suveranilor de realitățile istorice și nu de lectura operelor luminate. Prin eliminarea instituțiilor și a structurilor perimate, despoții luminați au încercat să salveze ceea ce putea fi salvat din societatea feudală și să evite astfel transformările revoluționare. O punere la zi, un „aggiornamento” al regimului feudal, iată sensul ansamblului de reforme din veacul al XVIII-lea. Argumentele filozofice și umanitare invocate de actele oficiale nu au fost, după Georges Lefebvre³, decît simple „jocuri ale spiritului”. Particularitățile istorice ale societății românești și-au imprimat pecetea lor caracteristică asupra politicii de reformă a domnilor fanarioți. Absolutismul „luminat” al fanarioților nu a fost un scut al structurilor feudale în fața unui asalt impetuos al burgheziei în ascensiune. Viața urbană era prea slab dezvoltată. la noi pentru ca populația orășenească cu revendicările ei să constituie o primejdie pentru marii stăpîni ai domeniilor rurale. Spre deosebire de suveranii din centrul și apusul Europei, care au încercat o soluție de concii-

¹ Cf. E. Lousse, *Absolutisme, Droit divin, Despotisme éclairé*, în *Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte*, XVI (1958), p. 104. Pentru politica economică și socială a despoților luminați, vezi M. Lhéritier, *Le despotisme éclairé de Frédéric II à la Révolution française*, în *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences*, IX (1937), nr. 35, p. 217—221.

² Ch. Morazé, *Finance et despotisme. Essai sur les despotes éclairés*, în „Annales”, III (1948), nr. 3, p. 295.

³ G. Lefebvre, *Le despotisme éclairé*, în „Annales historiques de la Révolution française”, XX (1949), p. 109, apud E. Walder, *Aufgeklärter Absolutismus und Revolution in Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte*, XV (1957), p. 143.

liere în conflictul dintre burghezie și nobilime, pentru a salva pozițiile celei din urmă, sau de țarii ruși, care au făcut din nobilime reazemul autocratismului lor, domnii fanarioți, ca mandatar ai Porții, au avut misiunea de a restringe autoritatea și privilegiile unei boierimi cu tendințe de emancipare și de a consolida dominația Porții asupra Moldovei și Țării Românești. Condiția esențială și primordială a înfăptuirii politicii de reformă erau realizarea unei evidențe a populației țării și recuperarea de către vistieria statului a contribuabililor scutiți în favoarea stăpînilor de pămînt sau a celor ținuți abuziv de către cei din urmă ⁴. Zilot Românul sesizează esența reformei mavrocordătești atunci cînd scrie în cronică sa: „Și mai întîi născocise (N. Mavrocordat — *n.n.*) punerea în dajdie a satelor cu rumâni boierești, cu care domnia pînă atunci nu avea amestec, ci era supt stăpînirea boierilor, cum sînt acum la unguri obacii, cu cuvînt în față că ar fi adică păcat să avem noi creștinii robi pe frații noștri creștini” ⁵. Efortul domniei de a lichida aceste supraviețuiri tîrzii ale imunității care erau rumânii sau vecinii poslușnici s-a lovit de rezistența fermă a stăpînilor de pămînt. Condițiile demografice, caracterizate prin numărul și densitatea redusă a populației, explică încercarea stăpînilor de moșii de a asigura inventarul uman al domeniilor lor. Instituția scutelnicilor, destinată inițial să compenseze abolirea poslușniciei ⁶, a devenit, la rîndu-i, un izvor de abuzuri și în jurul ei s-a desfășurat conflictul dintre domn și marea boierime, conflict care a constituit principalul aspect al vieții politice interne a epocii fanariote.

Stăpînii de pămînt nu s-au putut resemna cu situația creată prin reformele lui C. Mavrocordat. Punctul de vedere al lui N. Iorga, după care boierii, hrăniți cu lectura publicațiilor occidentale și pătrunși de ideile luminate, ar fi acceptat fără rezistență reforma lui C. Mavrocordat, nu este

⁴ Cronică Ghiculeștilor înregistrează sugestiv grija lui C. Mavrocordat de a întocmi această evidență a populației: „Aproape pe toți boierii îi certa mereu, mai ales din pricina catagrafiei oamenilor, la care domnul a lucrat cu multă sîrguință, încît aici la Iași n-a avut grijă de această însărcinare, ca de obicei, așa, ci însuși domnul care trimetea dintre oamenii săi la țîrg să cerceteze oamenii” (vezi *Cronică Ghiculeștilor*, ed. N. Camariano, A. Camariano-Cioran, Buc., 1965, p. 565).

⁵ Zilot Românul, *Ultima cronică română din epoca fanariofilor*, ed. B. P. Hasdeu, Buc., 1884, p. 116—117.

⁶(C. Mavrocordat) „avea de gînd să nu le lase (boierilor — *n.n.*) oameni scutiți de dări. De la început nu iertase pe nici unul din acei care se aflau în slujba boierilor, ci pe toți i-a pus la dajdie. Mai pe urmă însă a dat cîte trezeci-patrzeci de oameni boierilor mari și cîte douăzeci și cîte zece la ceilalți, ca să înceteze puțin vuietul care se produsese din pricina continuării sferturilor” (*Cronică Ghiculeștilor*, p. 567); pentru Țara Românească, o explicație similară în memoriul adresat în 1790 prințului de Coburg: „cei după urmă domni cu gîndu tirănescu vrîndu să surpe neamul boierescu i-au lipsitu de acestu mare privilegiu și pentru ca să-i mîngie oareșicum în locu de cîte 500 și de cîte 1 000 și mai multu care avea mulți, le-au datu mai întîi cîte 200, 300 oameni din birnici și celorlalți după analogie, numai cîte puțin, ca să le slujească la vîi, la mori, la adusu de lemn, la bucate, întocmai ca să împlinescă cu slujba lor locul robilor, ce îi luase și îi făcușe birnici” (V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. III, p. 329—330). Hățișeriful de la sfîrșitul anului 1796 care denunță abuzurile săvîrșite în această privință apreciază la peste zece mii numărul poslușnicilor și al scutelnicilor (Arh. St. Buc., ms. 141, f. 109 v—110 v).

confirmat de izvoarele istorice. Dimpotrivă, în 1790 boierii Țării Românești s-au grăbit să ceară comandantului trupelor austriece de ocupație, prințul de Coburg, restabilirea situației anterioare a reformelor lui C. Mavrocordat⁷. Evident anacronică, revendicarea boierilor avea să rămână fără răspuns.

Este de la sine înțeles că măsurile agrare ale domnilor fanarioți nu urmăreau să priveze pe marii stăpîni de pămînt de fundamentul economic al puterii, ci să mențină numai exigențele lor în limitele legale stabilite de urbariile domnești. Nicolae Mavrogheni rezumă fidel concepția politică a fanarioților în domeniul relațiilor agrare într-o poruncă din 21 mai 1786 : „Fieșcare stăpîn de moșie să nu supere pe locuitori peste poruncile domnești și peste dreptul acela ce este al moșiei obicinuitu și scris prin condici . . . , cît și pentru locuitori, a nu se împotrivi la cele drepte și obișnuit ale stăpînului moșiei . . . făcîndu pre cei răi cu cuvîntul să înțeleagă spre a urma și dîndu ajutorul cel mai cuviincios stăpînului de moșie la cele drepte și cuviincioase”⁸.

Prin caracteristicile structurilor agrare, Țara Românească și Moldova reprezintă aria de interferență a celor două zone — balcanică și est-europeană — de regimuri agrare existente în spațiul de la răsărit de Elba, ale căror caracteristici le-am schițat mai sus. Proporțiile modeste ale rentei în muncă și predominarea rentei în natură apropie realitățile românești de cele sud-dunărene. Sistemul de organizare domenială și eforturile stăpînului de pămînt de a extinde rezerva cerealieră și de a mări cuantumul clăcii amintesc împrejurările din regiunile est-europene.

În condițiile unei economii contractate și ale absenței unui debușeu permanent și remunerator pentru producția cerealieră, nici un stăpîn de moșie nu era tentat să facă din vînzarea grînelor principalul său izvor de venit. Gospodăria domenială avea funcția de a asigura stăpînului ei „o existență potrivit stării sale”, sectorul agricol fiind destinat să asigure subzistența stăpînului de pămînt și a „inventarului uman” al domeniului; necesitățile pecuniare erau acoperite în cea mai mare parte de veniturile provenite din slujbe, din vînzarea vitelor și din monopolul băuturilor alcoolice. Domeniul feudal alătură astfel două tipuri de economie, fundamental deosebite : una de subzistență, de satisfacere a nevoilor de hrană ale populației domeniiale, cealaltă, de schimb, bazată pe vînzarea vitelor, a băuturilor spirtoase și, sporadic, pe comerțul cu grîne.

Agravarea obligațiilor țărănești — îndeosebi a celor din muncă — și orientarea producției cerealiere a domeniului spre piață, cele două elemente caracteristice procesului denumit „a doua iobăgie”, nu au depășit în Țara Românească și Moldova în veacul al XVIII-lea stadiul începuturilor. Cele două țări românești au constituit o zonă de tranziție între cele două arii de regimuri agrare : est-europeană, caracterizată prin preponderența clăcii, și balcanică, caracterizată prin preponderența dijmei.

⁷ V. A. Urechia, *op. cit.*, p. 330.

⁸ *Ibidem*, p. 75—76.

BIBLIOGRAFIE

1. LUCRĂRI TEORETICE

- MARX K., *Capitalul*, vol. I, ed. a IV-a, București, Edit. politică, 1960; vol. III, partea a II-a, București, E.S.P.L.P., 1955.
- ENGELS F., *Războiul țărănesc german*, ed. a III-a, București, E.S.P.L.P., 1958.
- LENIN V. I., *Dezvoltarea capitalismului în Rusia*, în *Opere complete*, vol. III, București, Ed. politică, 1961.

2. IZVOARE

- BAUER F. G. DE, *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*, Frankfurt-Leipzig, 1778.
- BOSCOVICH R. G., *Giornale di un viaggio da Constantinopoli în Polonia*, Bassano, 1784.
- CANTACUZINO MIHAI, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, București, 1902.
- (CANTACUZINO MIHAI), *Istoria politică și geografică a Țerei Românești de frații Tunusli*, trad. de G. Sion, București 1863.
- Călători străini în țările române*, (în manuscris, la Institutul de istorie „N. Iorga”).
- Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695—1754*, ed. îngrijită de N. Camariano, Ariadna Camariano-Cioran, București, Edit. Acad. R.P.R., 1965.
- Cronicari munteni*, ed. M. Gregorian, vol. I—II, București, 1961.
- DEL CHIARO A. M., *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, ed. N. Iorga, București, 1914.
- DIONISIE ECLESIARHUL, *Cronograful Țerei Rumânești*, ed. C. S. Nicolăescu-Plopșor, R. Vlcea, 1934.
- Documente privind istoria României. Colecția Eudoxiu de Hurmuzaki (seria nouă)*, vol. 2, *Rapoarte consulare ruse (1770—1796)*, București, 1962.
- Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. I, *Țara Românească*, vol. II, *Moldova*, București, Edit. Acad. R.S.R., 1961—1966.
- ERBICEANU C., *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă*, București, 1888.
- FILITTI I. C., *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, București, 1919.
- GIURESCU D. C., *Anatefterul, Condica de porunci a vistieriei lui Constantin Brîncoveanu*, în *Studii și materiale de istorie*, V (1962), p. 353—504.
- IONAȘCU I., *Documentele moșiilor schitului Șerbănești-Morunțlav*, în „Arhivele Olteniei”, XX (1941), nr. 113—118.
- IORGA N., *Călătoriile lui Domenico Sestini în Muntenia*, în „Arhiva Societății științifice și literare din Iași”, IV (1893), nr. 10—11.
- IORGA N., *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. VI, București, 1904.
- IORGA N., *Știri despre veacul al XVIII-lea în țările noastre după corespondențe diplomatice streine. I. 1700—1750. II. 1750—1812*, București, 1909 (Extras din „Analele Acad. Rom.”, Mem. Secț. Ist., seria II, t. XXXII, mem. 1 și 7).
- Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717*, ed. C. Grecescu, București, 1959.

- KARADJA MARCELA, *Principatele Române văzute de un funcționar turc din veacul XVIII-lea*, în „Arhivele Olteniei”, XIII (1933), nr. 67—68, p. 263—278.
- NECULCE I., *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. a II-a, ed. Iorgu Iordan, București, 1959.
- Pravilniceasca condică*, 1780, ed. critică, București, 1957.
- RAICEVICH ȘT., *Osservazioni storiche, naturali e politiche intorno la Valachia e Moldavia*, Napoli, 1788.
- SESTINI DOMENICO, *Viaggio in Valachia e Moldavia*, Milano, 1853.
- ȘERBAN C., *Un memoriu de la sfârșitul secolului al XVIII-lea privitor la Țara Românească*, în *Studii și materiale de istorie medie*, III (1959), p. 379—384.
- STURDZA-ȘCHEIANU D. C., *Acte și legiuiri privitoare la chestia jărănească*, seria I, vol. I, București, 1907.
- URECHIA V. A., *Istoria românilor*, vol. I—VII, București, 1891—1894.

3. LUCRĂRI GENERALE

- GIURESCU C. C., *Istoria românilor*, vol. III, 1—2, București, 1944—1946.
- IORGA N., *Istoria comerțului românesc*, vol. II, ed. a 2-a, București, 1925.
- IORGA N., *Istoria românilor*, vol. VII, *Reformatorii*, București, 1938.
- IORGA N., *Istoria românilor prin călători*, ed. a 2-a, vol. II, București, 1928.
- Istoria României*, vol. III, București, 1964.
- XENOPOL A. D., *Istoria românilor din Dacia traiană*, vol. VIII—IX, București (1929).

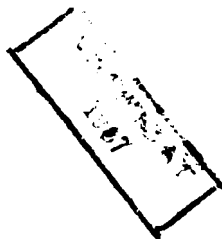
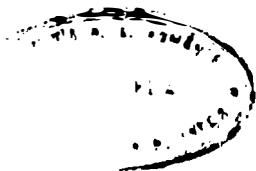
4. LUCRĂRI SPECIALE

- ACSÁDY I., *История венгерского крепостного крестьянства*, Moscova, 1956.
- ALEXANDRESCU DERSCA M. M., *A propos d'un firman du sultan Mustafa III*, în „Balcania”, VII (1944), nr. 2, p. 363—391.
- ALEXANDRESCU-DERSCA M. M., *Contribution à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVIIIe siècle*, în „Studia et Acta Orientalia”, I (1957), p. 13—37.
- BALÁZS E. H., *Die Lage der Bauernschaft und die Bauernbewegungen (1780—1788). Die Bauernpolitik des aufgeklärten Absolutismus*, în „Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae”, III (1956), 3, p. 293—325.
- BĂLCESCU N., *Opere*, vol. I, București, Edit. Academiei R.P.R., 1953.
- BERZA M., *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV—XIX*, în *Studii și materiale de istorie medie*, II (1957), p. 7—48.
- BERZA M., *Variațiile exploatării Țării Românești de către Poarta otomană în secolele XVI—XVIII*, în „Studii”, XI (1958), nr. 2, p. 59—71.
- BRĂȚIANU GH., *Două veacuri de la reforma lui Constantin Mavrocordat, 1746—1946*, București, 1947 (extras din „Analele Academiei Române”, Mem. Secț. ist., seria III, t. XXI, mem. 10).
- BRĂȚIANU GH., *Servage de la glèbe et régime fiscal. Essai d'histoire comparée roumaine, slave et byzantine*, în *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938, p. 243—264.
- COLUMBEANU S., *Date privitoare la economia agrară din Țara Românească în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „Studii”, XV (1962), nr. 1, p. 111—134.
- CONFINO M., *Domaines et seigneurs en Russie vers la fin du XVIIIe siècle. Etudes de structures agraires et de mentalités économiques*, Paris, 1963.
- CONFINO M., *Problèmes agraires : le système des redevances mixtes dans les domaines privés en Russie (XVIII—XIX siècles)*, în „Annales” XVI (1961), nr. 6, p. 1 066—1 095.
- CONSTANTINIU FL., *Quelques aspects de la politique agraire des princes phanariotes*, în „Revue roumaine d'histoire”, IX (1965), nr. 4, p. 667—680.
- CONSTANTINIU FL., *Situația clăcașilor din Țara Românească în perioada 1746—1774*, în „Studii”, XII (1959), nr. 3, p. 71—107.

- CONSTANTINIU FL., și Ș. PAPAGOSTEA, *Aspecte ale rumâniei în ultimele decenii ale veacului al XVII-lea*, în „Revista arhivelor”, III (1960), nr. 2, p. 226—247.
- CORFUS, ILIE, *Agricultura Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, 1969 (Biblioteca istorică XXI).
- CORIVAN N., *Contribuții la obligațiile țăranilor din Moldova în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „Studii și cercetări științifice. Istorie”, VIII (1957), nr. 1, p. 63—85.
- CORIVAN N., *Formele de aservire a țăranimii moldovene în sec. al XVII-lea și la începutul sec. al XVIII-lea*, în „Studii și cercetări științifice. Istorie”, VII (1956), nr. 1, p. 75—95.
- CORIVAN N. și I. GRĂMADĂ, *Despre gospodăria feudală din Moldova în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Studii și materiale de istorie medie*, V (1962), p. 257—280.
- CORTESE NINO, *La Valachia durante il principato di Alessandro Ipsilanti (1774—1782)* în „L'Europa orientale”, II (1922), nr. 3, p. 159—179.
- FILITTI I. C., *Proprietatea solului în Principatele Române până la 1864*, București, 1935.
- FURTUNĂ D., *Preoțimea românească în secolul al XVIII-lea. Starea ei culturală și materială*, Vălenii de Munte, 1915.
- GANDEV CHR., *L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la Bulgarie du nord-ouest au cours du XVIIIe siècle*, în *Études historiques*, Sofia, 1960.
- GEORGESCU V. AL., *L'assemblée d'états ou la Grande Assemblée du pays comme organes judiciaires en Valachie et en Moldavie (XVIIe et XVIIIe siècles)*, în „Revue roumaine d'histoire”, V (1966), nr. 5, p. 781—808.
- GEORGESCU, VALENTIN AL., *Date noi despre reglementarea relațiilor agrare în domnia lui Alex. Ipsilanti*, în „Studii”, tom. 23 (1970), nr. 3, p. 441—468.
- GEORGESCU, VALENTIN AL. și EMANUELA POPESCU, *Legislația agrară a Țării Românești 1775—1782*, București, 1970, (Adunarea Izvoarelor vechiului drept românesc scris, VIII).
- GEORGESCU-BUZĂU G., *Descompunerea feudalismului și începuturile capitalismului în Țara Românească și Moldova*, București, 1950.
- GIURESCU C., *Studii de istorie socială*, ed. a II-a, București, 1953.
- GÎDEI A. V., *Contribuțiuni pentru istoria socială a țăranimii noastre și pentru istoria raporturilor economice dintre țărani și proprietari, până la 1864*, București, 1904.
- GROSU M., *Valoarea documentară a condicilor mânăstirești de socoteli*, în „Studii”, tom. 23, nr. 1, 1970, p. 43—54.
- GROSUL I. S., N. A. МОHOV și P. V. СОВЕТОВ, *Особенности переходы от феодализма к капитализму на юго-восточной Европы*, în „Вопросы истории” XL (1965), nr. 11, p. 154—176.
- GUBOGLU M., *Despre arhiva turco-orientală din Biblioteca de Stat „V. Kolarov” Sofia*, în „Revista arhivelor”, II (1959), nr. 2, p. 180—214, și III (1961), nr. 1, p. 134—182.
- INALCIK H., *L'Empire Ottoman*, în *Les peuples de l'Europe du Sud-est et leur rôle dans l'histoire (XVe—XXe)*, Ier Congrès International des études balkaniques et sud-est européennes, Sofia, 1966.
- IONAȘCU I., *Concluzii greșite în istoriografia burgheză despre domnia lui Nicolae Mavrogheni*, în „Studii”, XV (1962), nr. 2, p. 69—109.
- IONAȘCU I., *Istoricul mânăstirii Hurez după documente inedite din arhiva Eforiei Spitalelor Civile*, în „Arhivele Olteniei”, XIV (1935), nr. 79—82, p. 295—344, 403—441.
- IONESCU D., GH. MATEI și GH. ȚUȚUI, *Dezvoltarea constituțională a statului român*, București. Edit. științifică, 1957.
- IORGA N., *Constatări istorice cu privire la viața agrară a românilor*, București, 1908.
- IORGA N., *Le despotisme éclairé dans les pays roumains au XVIIIe siècle*, în *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences*, IX (1937), p. 101—115.
- IORGA N., *Vechimea culturii porumbului la noi*, în „Revista istorică”, VI (1920), nr. 7—9, p. 170—175.
- IORGA N., *Viața și domnia lui Constantin Vodă Brncoveanu*, București, 1914.
- ISCRU G., *Fuga, forma principală de luptă împotriva exploatării în veacul al XVIII-lea în Țara Românească*, în „Studii”, XVIII (1965), nr. 1, p. 125—146.
- KIRÁLY BÉLA, *Hungary in the Late Eighteenth Century. The Decline of Enlightened Despotism*, New York—Londra, 1969.

- LARAN M., *Nobles et paysans en Russie de „l'âge d'or” du servage à son abolition*, în „Annales”, XXI (1966), nr. 1.
- LEWIS B., *The Emergence of Modern Turkey*, London-New York 1965.
- MANTRAN R., *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale*, Paris, 1962.
- MATL IOSEF, *Historische Grundlagen der agrarsozialen Verhältnisse auf dem Balkan*, în „Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte”, Bd 52 (1965), Heft 2, p. 145—167.
- MIHORDEA V., *Relațiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova*, București, 1968.
- MIHORDEA V., *Politica lui N. Mavrogheni față de țărănime*, în „Studii”, XVI (1963), nr. 6, p. 1 325—1 350.
- MINEA I., „*Reforma*” lui Constantin Vodă Mavrocordat. Citeva lecții finite la Universitatea din Iași, Iași, 1927 (Extras din „Cercetări istorice”, II—III).
- MIOC D., H. CHIRCĂ și ȘT. ȘTEFĂNESCU, *L'évolution de la rente féodale en Valachie et en Moldavie du XIVe au XVIIIe siècle*, în *Nouvelles études d'histoire*, vol. II, Bucarest, 1960, p. 221—252.
- MIOC D., H. CHIRCĂ și ȘT. ȘTEFĂNESCU, *L'évolution de la rente féodale en travail en Valachie et en Moldavie aux XIVe—XVIIIe siècles*, în „Revue roumaine d'histoire”, I (1962), nr. 1, p. 39—60.
- MUTAFCIEVA V. P., *De l'exploitation féodale dans les terres de population bulgare sous la domination turque au XVe et XVIe siècle*, în *Etudes historiques...*, Sofia, 1960.
- OȚETEA A., *Considerații asupra trecerii de la feudalism la capitalism în Moldova și Țara Românească*, în *Studii și materiale de istorie medie*, IV (1960), p. 307—390.
- OȚETEA A., *Constrângerea extraeconomică a căcașilor la începutul secolului al XIX-lea*, în *Studii și referate privind istoria României*, vol. II, București, Edit. Acad. R.P.R., 1954, p. 1055—1076.
- OȚETEA A., *Le second asservissement des paysans roumains (1746—1821)*, în *Nouvelles études d'histoire*, București, 1955, p. 299—312.
- PANU GH., *Cercetări asupra stărei țăranilor în veacurile trecute*, vol. I, 1—2, București, 1910.
- PAPACOSTEA Ș., *Contribuție la problema relațiilor agrare în prima jumătate a veacului al XVIII-lea*, în *Studii și materiale de istorie medie*, III (1959), p. 233—321.
- PAPACOSTEA, ȘERBAN, *Oltenia sub stăpânirea austriacă (1718—1739)*, București, 1970 (Biblioteca istorică XXV).
- PAPAHAĞI V., *Contribuții la istoria relațiilor comerciale ale Munteniei cu Peninsula Balcanică și Veneția în secolele XVII și XVIII*, în „Revista istorică”, XIX (1933), nr. 5—6, p. 119—126.
- PERÉNYI J., *L'Est européen dans une synthèse d'histoire universelle*, în *Nouvelles études d'histoire*, vol. II, Budapesta, 1965, p. 379—405.
- PRODAN, D., *Teoria imigrației românilor din Principatele române în Transilvania în veacul al XVIII-lea*, Cluj, 1944.
- PĂTRĂȘCANU LUCREȚIU, *Un veac de frământări sociale (1821—1907)*, ed. a 3-a, București, 1969.
- RUTKOWSKI J., *Histoire économique de la Pologne avant les partages*, Paris, 1927.
- SCHMIDT S. O., *La politique intérieure du tsarisme au milieu du XVIIIe siècle*, în „Annales”, XXI (1966), nr. 1.
- SKAZKIN S. D., *Problemele fundamentale ale așa-numitei „a doua iobăgii” în Europa centrală și răsăriteană*, în „Analele româno-sovietice”, XII (1958), nr. 1—2, p. 93—117.
- STAHL H. H., *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. I—III, București, 1958—1965.
- STAHL H. H., *Paysages et peuplement rural en Roumanie*, în *Nouvelles études d'histoire*, vol. III, București, 1965, p. 71—85.
- SVORONOS N., *Le commerce de Salonique au XVIIIe-ième siècle*, Paris, 1956.
- ȘTEFĂNESCU ȘTEFAN, *Evoluția proprietății feudale în Țara Românească până în secolul al XVII-lea*, în „Studii”, XI (1958), nr. 1, p. 53—65.

- ȘTEFĂNESCU ȘTEFAN, *L'évolution de l'asservissement des paysans de Valachie jusqu'aux réformes de Constantin Mavrocordat*, în „Revue roumaine d'histoire”, 1969, nr. 3, p. 491—499.
- TAȘCĂ, G., *Cum a evoluat claca de la începutul înființării ei pînă astăzi*, în „Analele Acad. Rom”. Mem. Secț. Ist., seria III, t. XIX, mem. 12.
- VIANU AL., *Aplicarea tratatului de la Kuciuk-Kainargi cu privire la Moldova și Țara Românească (1775—1783)*, în „Studii” XIII (1960), nr. 5, p. 71—103.
- VIANU S., *Cu privire la problema descompunerii feudalismului și începuturile capitalismului în țările române*, în *Studii și referate privind istoria României*, vol. I, București, 1954, p. 801—840.
- ZANE G., *Un veac de luptă pentru cucerirea pieței românești*, Iași, 1926.
- ZANE G., *Economia de schimb în Principatele Române*, București, 1930.

Redactor NICULINA FLOREA
Tehnoredactor ELENA BABI

**Bun de tipar 10. 01. 1972. Hirtie scris I A de 80 gr./m², forma^t
16/70 x 100. Coli de tipar 13,25. C.Z. pentru bibliotecel mari ș,
mici 333 (498.1) „17”**

I. P. Informația, București, str. Brezolanu nr. 23-25
Republica Socialistă România

